

В.М.КАРИМОВА

# ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ



ТОШКЕНТ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС  
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

В.М.КАРИМОВА

# ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ

(дарслик)

5140900 - “Касб таълими (иқтисодиёт тармоқлари бўйича)  
бакалавриат ҳамда магистратура таълим йўналишлари учун

ТОШКЕНТ – 2012

УДК: 616.6 (075)

КБК 88.5

K25

**K25**      **Васила Каримова. Ижтимоий психология. –Т.: «Fan va texnologiya», 2012, 172 бет.**

Дарслик шахс ва жамият муносабатларини тизимли тарзда ўрганувчи психологиянинг муҳим тармоқларидан бири бўлган ижтимоий психология фанига бағишланган. Унда ижтимоий психологиянинг фундаментал муаммолари бўлмиш мулоқот, гуруҳлар ижтимоий психологияси, шахснинг ижтимоий-психологик сифатлари, унинг жамиятда ижтимоийлашуви, жумладан, иқтисодий ижтимоийлашуви жараёнлари, бошқарув психологияси асослари ва унинг татбиқий жабҳалари баён этилган. Ижтимоий психологиянинг предметиға оид турли қарашлар, ривожланиш тарихиға оид материаллар ҳамда ижтимоий-психологик жараёнларни ўрганиш усуллари ҳам китобда ўз ўрнини топган. Илк маротаба ахборот-психологик хавфсизлик масалалари ижтимоий психологиянинг предмети сифатида баён этилиб, турли коммуникатив хуружлар шароитида шахснинг ўзини ўзи ҳимоя қилиш шартлари илмий жиҳатдан асосланган. Зеро, олий ўқув юртлирида таҳсил олаётган бакалавр-талабалар ҳамда магистрларнинг ижтимоий хулқ турли кўринишлари борасида аниқ билимларға эға бўлиши, юртимизда психологик хизматни ташкил этишға оид кўникма ва малакаларға эға бўлиши ўта долзарбдир.

**СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ:** Учебник для вузов // Автор: В.М.Каримова. – Т., 2012. – 190 с.

**Зағлавие:** Министерство высшего и среднего образования Республики Узбекистан, Ташкентский Государственный экономический университет, В. Каримова.

Учебник по социальной психологии представляет собой систематический курс одного из важнейших отраслей психологии. В нем излагаются фундаментальные проблемы социальной психологии, такие как общение, социальная психология групп, социально-психологические качества личности, социальные условия ее социализации, в том числе, экономической, психология управления, а также прикладные ее аспекты. Дан обзор различных подходов к описанию предмета социальной психологии, исторические вехи ее развития, методы исследования социально-психологических феноменов. Впервые изложена суть проблемы социально-психологических аспектов информационно-психологи-

ческой безопасности и способов психологической защиты личности в условиях глобализации и информационной опасности. На сегодняшний день изучение социально-психологических механизмов общественного поведения личности в различных группах, формирование соответствующих навыков у студентов-бакалавров, а также магистрантов в деле организации социально-психологической службы в различных учреждениях является весьма актуальной.

**SOCIAL PSYCHOLOGY:** Textbook. For the students of higher schools // The author: *V.M. Karimova*. – T., 2012. – 190 p.

**Title:** The Ministry of higher and secondary special education Republic of Uzbekistan, Tashkent State University of economics, Vasila Karimova

The textbook on social psychology represents a regular rate of one of the major branches of psychology. In it fundamental problems of social psychology, such as dialogue, social psychology of groups, socially-psychological qualities of the person, social conditions of its socialization, psychology of management, and also its applied aspects are stated. The review of various approaches to the description of a subject of social psychology, historical marks of its development, and methods of research of socially-psychological phenomena is given. For the first time the problem of socially-psychological aspects of information-psychological safety and ways of psychological protection of the person in conditions of communicative danger is put. For today studying of socially-psychological mechanisms of public behavior of the person in various groups, formation of corresponding skills at bachelor's students in business of the organization of a service's social psychology in education institutions is rather actual.

**Такризчилар:**

1. **Н.С. САФАЕВ** – психология фанлари доктори
2. **Қ.Х. АБДУРАҲМОНОВ** – иқтисод фанлари доктори, профессор

*Ушбу дарслик Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2008 йил 28 февралдаги 51-сонли буйруғи билан нашр этилди.*

**ISBN 978-9943-10-780-9**

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2012.

Вазирлигининг тавсиясига кўра ёзилган бўлиб, касб таълими йўналишида олий малакали мутахассис-педагоглар тайёрловчи олий ўқув юртларининг бакалавр ҳамда магистр талабалари учун мўлжаллангандир. Китобда шахс тараққиёти учун муҳим бўлган омил ва жиҳатлар, жумладан, ундаги фикрлаш жараёнлари, инсондаги фикрнинг мустақиллиги, ташқи ижтимоий муҳитга киришиб кетиши, жамият нормалари ва ижтимоий ролларни ўзлаштириши, гуруҳда ўзини тутиши, профессионал юксалишига тўртки бўлувчи муҳим омиллар, яъни, шахснинг маънавияти, мафқураси, ахборот хавфсизлиги, турли ижтимоий гуруҳлардаги мақоми, шахслараро муносабатлар ва низолар каби қатор масалалар ёритилган. Дарслик муаллифнинг ушбу йўналишда илгари нашр эттирган қўлланмаларининг тўлдирилган, такомиллаштирилган нусхасидир.

*Профессор В.М. Каримова*

## 1-боб. ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ФАН СИФАТИДА

### 1.1. Ижтимоий психология фанининг предмети ва вазифалари

Ижтимоий психология жуда қадимий ва шунинг билан бирга у ўта навқирон фандир. Унинг қадимийлиги инсоният тарихи, маданияти ва маънавиятининг қадимий илдизлари билан белгиланади. Улар аслини олиб қараганда, у ёки бу жамиятда яшаган кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларнинг ва тафаккурнинг ҳосиласи эканлиги билан эътироф этилса, ижтимоий психология ўз услубияти, предмети ва фанлар тизимида тутган ўрнининг янгилиги инсоният тараққиётининг энг янги даврида шаклланганлиги ва ривожига туртки берганлиги билан тавсифланади. Дарҳақиқат, ижтимоий психологиянинг фан сифатида тан олиниши хусусида сўз борар экан, унинг расман эътироф этилиши 1908 йил дейилади. Чунки айнан шу йили инглиз олими *В.Макдугалл* ўзининг “Ижтимоий психологияга кириш” китобини, америкалик социолог *Э.Росс* эса “Ижтимоий психология” деб номланган китобини чоп эттирган эди. Бу асарларда биринчи марта алоҳида фан – ижтимоий психологиянинг мавжудлиги тан олинди ва унинг предметиға таъриф берилди. Иккала муаллиф ҳам – бири психолог, иккинчиси социолог бўлишиға қарамай, бу фаннинг асосий предмети ижтимоий тараққиёт ҳамда психик тараққиёт қонуниятларини уйғунликда ўрганишдир, деган умумий хулосаға келишган. Тўғри, мазкур муаллифларнинг ҳар хил фан соҳасининг вакили эканлиги, уларнинг ижтимоий-психологик ҳодисалар табиатини ёритишға нисбатан ўзига хос қарашларининг мавжудлиги ва бундай ёндашув то ҳозиргача давом этаётганлигига асос бўлди. Рус олимаси *Г.М.Андреева*<sup>5</sup> таъкидлаганидек, ижтимоий психология соҳасида ишлаётган мутахассиснинг аслида ким эканлиги – психологми, файласуфми ёки социологми, – унинг ушбу фан предметиға ёндашувида ўз аксини топади, чунки агар у социолог бўлса, ижтимоий қонуниятларни аввал бошдан жамиятдаги анъаналар ва умумий қоидалар тилида тушунтиришға интилса, психолог – конкрет олинган шахс психологиясининг қонуниятларини умумжа-

<sup>5</sup> Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: изд-во «АСПЕКТ ПРЕСС», 2002 – 364 с.

гуруҳдаги дўстлари давраси, ўқув жамоаси, синф, аудитория, бошқарув муассасалари ва ҳоказо. Шахснинг якка ва турли гуруҳлар доирасида ўзини тутиши, хулқ-атвори, мавқеи, унга ўзига хос гуруҳий таъсирлар, гуруҳдаги шахслараро мослик, лидерлик, гуруҳий тазйиққа берилувчанлик каби қатор ҳодисалар аслида ўша гуруҳларни бошқариш, соғлом ўзаро муносабатлар шароитини яратиш – бу одамларни самарали ўзаро мулоқотга ўргатишнинг заруриятидир. **Бошқарув психологияси** ижтимоий психологиядан ажралиб чиққан татбикий соҳа бўлиб, у ҳозирги кунда халқ хўжалигининг турли тармоқларида инсонлар фаолиятини бошқариш билан боғлиқ бўлган муаммоларни, гуруҳий ҳамда гуруҳлараро мулоқотни самарали ташкил этиш ва биргаликдаги фаолиятни такомиллаштириш механизмларини ўрганеди.

*Иккинчидан*, шахснинг ижтимоий-психологик қиёфаси масаласи ҳам бугунги кундаги ўзгаришлар ва маънавий жиҳатдан покланиш даврида ўта муҳим соҳадир. Зеро, ҳар бир шахснинг жамиятда рўй бераётган туб ислоҳотларга муносабати, уларни идрок қилиш ва англаш даражаси, ўз-ўзига нисбатан муносабатининг табиати, хулқидаги ижтимоий мотивлар ва йўналишлар катта аҳамиятга эгадир. Айниқса, боланинг вояга етиши жараёнида унинг ижтимоийлашуви, яъни ижтимоий муносабатлар муҳитига кириб бориши, ижтимоий таъсирларни онгига сингдириши ва у ёки бу турдаги хулқ андозаларини мустаҳкамлаш, мафкуравий дунёқарашининг шаклланиши жараёнларининг психологик табиатини текшириш баркамол шахсни вояга етказиш дастурини яратиш учун зарур. Лекин ҳар бир шахсда бу жараён ўзига хос тарзда рўй бериши сабабли, ижтимоий психологияда унинг ижтимоий типлари фарқланади ва ҳар бир мураббий ёки тарбиячи уларни билиши амалий аҳамият касб этади.

*Учинчидан*, жамият миқёсида рўё берадиган оммавий ҳодисалар ҳам ижтимоий психология учун татбикий аҳамиятга эга. Чунки алоҳида шахс тарбиясида оммавий ҳодисаларнинг, катта гуруҳларнинг таъсирини инкор этиш – масалага бир ёқлама ёндашишга баробардир. Масалан, шахс учун у мансуб бўлган миллат, элат ёки халқнинг рўҳияти, унинг онгидаги асрлар давомида сақланиб келаётган анъаналар, расм-русумлар, ақидалар, удумлар, фаолият стереотиплари кабилар ўз муайян таъсир кучига эга. Миллатнинг руҳи илк болаликдаёқ шахс онгига у ўзлаштирган миллий тил орқали, оила муҳитида шаклланади. Шу каби ва бошқа оммавий

психологик жараёнларнинг шахс ижтимоий хулқ-атвориға таъсирини ўрганувчи ижтимоий психология ва унинг хусусий тармоғи бўлган этнопсихология ижтимоий-психологик қонуниятларни билишда ва уларни бошқаришда катта амалий аҳамиятга эга. Қолаверса, ҳозирги глобаллашув жараёнлари кескин тус олган, оммавий ахборот воситалари, Интернет тармоқлари орқали шахснинг кенг ахборот оқимиға қўшилиши имконияти кенгайган бир шароитда унинг мафкуравий иммунитетини мустаҳкамлаш, чиниқтириш, ахборотларға нисбатан танловчан муносабатни тарбиялаш ўта муҳим ва мураккаб масалаки, уни самарали ечиш ҳам омма ва алоҳида олинган шахс психологиясини билишни, жамият ва шахс ўзаро муносабатларидаги нозик жиҳатларни ўрганишни талаб қилади.

Демак, бу ўринда ижтимоий психологиянинг шахс тарбиясидаги ўрни ва роли каттадир. Юртимиз Ўзбекистонда бу масала ҳаминиша долзарб аҳамият касб этганлигини биламиз. Давлатимиз раҳбари Ислон Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ, фан ва амалиёт олдиға қўйган вазифалари бунға асосдир. “Келажак бугундан бошланади - деб таъкидлаганлар Президентимиз 1992 йил 4 январь куни Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг навбатдан ташқари IX сессиясида қилган маърузаларида. - Ҳозир тарбия масаласиға эътибор қилинмаса, келажак бой берилади. Тарбиядан ҳеч нарсани аямаймиз. Маънавий ва ахлоқий поклашиш, имон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат ва шу каби чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан келмайди. Ҳаммасининг заминида тарбия ётади.”<sup>7</sup> Бугун ўзбекистонлик психологлар олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳам шу тарбия жараёнини самарали ташкил этишға хизмат қилувчи омилларни фаннинг охириги самарали методлари ёрдамида тадқиқ этиш ва жамиятға амалий тавсиялар беришдир.

Ижтимоий психология ўрганадиган энг асосий ва юқорида таъкидлаб ўтилган муаммоларни ўз ичига олган масалалардан бири – бу муомаладир. Ижтимоий психологларнинг фикрича, бугунги кунда ижтимоий психологиянинг предмети ҳам ва унинг доирасида ўтказиладиган барча тадқиқотларнинг умумий объекти ҳам муомаладир. Муомала ва мулоқотнинг инсон ҳаётида тутган ўрнини аниқлаш, турли ижтимоий фаолиятлар шароитида самараберадиган муомала турлари ва услубларини ёритиш, унинг соф

<sup>7</sup> Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликига эришиш оstonасида. -Т.: “Ўзбекистон”, 2011 – 432 б.



психологик механизмларини тадқиқ этиш, фаннинг энг мухим татбиқий йўналишларидандир. Биз ҳам бу фикрга қўшиламыз, чунки ижтимоий фаолиятнинг қайси соҳаси ёки шахслараро муносабатларнинг қайси шаклини олмайлик (иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, мафқуравий, маънавий ва ҳ.з.), унинг негизи ва туб моҳиятини ўша муносабатларнинг эгаси ёки субъекти бўлмиш инсонлар ўртасидаги ўзаро таъсир ва муносабатлар ташкил этишини инкор этиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир конкрет шароитда шахслараро мулоқот самарадорлигини ошириш омилларини ўрганиш ижтимоий психологиянинг мухим вазифасидир. Таниқли рус олимаси Галина Андреева туб ўзгаришларни бошидан кечираётган ҳар қандай жамиятда ижтимоий психология учун долзарб бўлмаган масаланинг ўзи йўқ, деб таърифлаган эди. Айнан шу фикрга қўшилган ҳолда таъкидлаш жоизки, жонажон юртимиз Ўзбекистонда мустақилликнинг тарихан қисқа бир вақтида шу қадар улкан ўзгаришлар рўй бермоқдаки, ислоҳотларнинг яратувчиси ҳам унинг неъматларидан баҳраманд бўлгувчи ҳам шу жамият фуқаролари экан, уларнинг ижтимоий хулқ-атвориға тааллуқли фаолиятни ўрганувчи ижтимоий психология учун долзарб бўлмаган фаолият йўналиши ёки муаммонинг ўзи йўқдир, дейишимизга барча асослар бор.

## 1.2. Ижтимоий психологиянинг предметини аниқлашга оид ёндашувлар

Ижтимоий психология XXI асрга келиб фанлар тизимида алоҳида ўринга эга бўлган соҳалардан бирига айланди. Чунки сир эмаски, инсоний муносабатлар, ҳар бир фаолият соҳасида шахслараро муносабат ўзига хос долзарблик касб этиб бормоқда.

Ижтимоий психологиянинг фанлар оламида пайдо бўлиши тарихига назар ташлар эканмиз, унинг юқорида таъкидланганидек, социология ва психология фанлари оралиғида “туғилиши” жараёнининг ўзи бир нечта босқичларни ўз ичига олганлигини таъкидлаш жоиз:

1. Ижтимоий-психологик билимларнинг фалсафа ва умумий психология доирасида жамланиши (эрамиздан аввалги VI асрдан тортиб токи янги даврнинг XIX асригача бўлган вақта).

2. Ижтимоий ҳаёт сирларини фалсафа, социология ва умумий психология доирасида тушунтириш орқали мустақил фанга

айланиш даври (XIX асрнинг 50-60 йилларидан то XX асрнинг 20-чи йилларигача).

3. Ижтимоий психологиянинг мустақил фан ва амалиёт йўналиши сифатида тўла шаклланиши даври (XX асрнинг 20-чи йилларидан бошлаб).

Таъкидлаш ўринлики, ижтимоий психологиянинг предмети аниқлаш осонликча рўй бермаган. Манбалардан маълум бўлдики, бу борада фан тарихида уч хил ёндашув мавжуд бўлган:

**Биринчи ёндашувга** кўра, ижтимоий психология инсон психикасига оид оммавий ҳодисаларни ўрганади. Ушбу ёндашув доирасида айрим тадқиқотчилар синфлар психологиясини ўрганиш зарур деб тан олишса, бошқалар ҳар қандай ижтимоий уюшма ёки гуруҳга оид қонуниятларни, уларнинг аънаналари, урф-одатларини, расм-русумларини ўрганиш долзарб эканлигини таъкидлаганлар. Яна бир гуруҳ тадқиқотчилар эса ижтимоий психология кўпчиликка қарашли бўлган ижтимоий фикрни ёки мода каби оммавийлашиб кетадиган жараёнлар сабабини ўрганишни лозим, деб топадиган. Уларнинг фикрини ривожлантириб, ушбу ёндашувга хайрихоҳ бўлган бошқа бир олимлар гуруҳи ижтимоий психологиянинг предмети аслида жамоа психологиясини ўрганиш эканлигини ёқлайдилар. Бу ёндашувнинг умумий хулосаси шуки, ижтимоий психология моҳиятан аслида жамоа психологиясидир. Бизнинг фикримизча, жамоаларнинг катта ёки кичиклиги масаланинг бошқа томони бўлиб, умумий фикр шуки, ижтимоий психология одамлар тўпланган, бирор фаолият ёки манфаат сабаб жам бўлган ерда ўз предметини топиши мумкин.

**Иккинчи ёндашув** тарафдорларининг фикридаги умумийлик шуки, уларнинг таъкидлашларича, ижтимоий психология шахснинг ижтимоий қиёфасини, ижтимоий образини, тасаввурларини ўрганади. Турли олимлар фикрида ўзига хослик эса айнан шахснинг қайси сифатларига кўпроқ эътиборни қаратишида намоён бўлди. Кимдир шахснинг алоҳида ижтимоий сифатларига урғу берса, бошқалар унинг типологиясини аҳамиятли предмет эканлигини таъкидлади. Бундан ташқари, шахснинг гуруҳдаги ўрни, шахслараро муносабатлар ва умуман муносабатлар тизими ушбу йўналиш тарафдорларининг диққат марказида бўлди. Яъни, шахснинг жамиятга алоқаси ва алоқадорлиги бунда асосий илмий факт ҳисобланади.

**Учинчи ёндашув** юқорида икки ёндашувнинг ўзига хос тарздаги уйғунлашуви шаклида намоён бўлди. Яъни, унга кўра,

ижтимоий психология оммага хос бўлган психологик ҳодисаларни ҳам, шахснинг гуруҳдаги мақомини ҳам бирдан ўрганиши лозим. Рус олими *Б.Д.Парыгин*<sup>8</sup> турли ёндашувларга эътибор берган ҳолда ижтимоий психология ўрганадиган энг муҳим масалаларни ягона андозада умумлаштирди. Яъни, унинг фикрича, ижтимоий психология куйидагиларни ўрганади:

- 1) шахснинг ижтимоий психологияси;
- 2) жамоалар ижтимоий психологияси ва мулоқоти;
- 3) ижтимоий муносабатлар;
- 4) маънавий-ахлоқий фаолият шакллари.

Яна бир россиялик олим *В.Н.Мясищев*<sup>9</sup> ёзишича, ижтимоий психология:

- а) одамларнинг гуруҳ шароитидаги ўзаро ҳамкорлиги таъсирида пайдо бўладиган психологик ўзгаришларни;
- б) ижтимоий гуруҳларнинг турли хусусиятларини;
- в) жамиятда рўй берадиган жараёнларнинг психологик томонларини ўрганади.

Юқорида таклиф этилган барча ёндашув ва нуқтаи назарларни бирлаштирган ягона фикр эса шундай иборатки, ижтимоий психология фан тармоғи сифатида психик фаолиятга икки томондан туриб ёндашади, яъни, бир томондан шахс бўлса, иккинчи томондан – жамият миқёсида рўй берадиган оммавий психик жараёнлардир. Охиргилари кўпгина манбаларда ижтимоий-психологик ҳодисалар деб номланади.

*Ижтимоий-психологик ҳодисалар* – шундай феноменларки, улар индивидлар ҳамда жамоалар тарзидаги субъектларнинг ўзаро ҳамкорлиги туфайли пайдо бўладиган турли хил муносабатлар, шундай ҳамкорлик таъсирида бошдан кечириладаган ҳис-кечинмалар, ўзаро ахборот алмашинуви ҳамда одамларнинг гуруҳ бўлиб тупланиши оқибатида рўй берадиган фаолиятларнинг хусусиятларини мужассам этади. Яъни, шахсни алоҳида индивид сифатда олинганда амалга оширадиган фаолиятдан фарқли ўлароқ, гуруҳ бўлиб ҳаракат қилгандаги рўй берадиган фаолиятнинг ўзига хослиги бўлиб, бу фарқни ижтимоий психология ўзининг предмети сифатида ажратиб олган.

Шундай қилиб, ижтимоий психология ўрганадиган ижтимоий-психологик ҳодисаларга аввало куйидагилар киради: мулоқот,

<sup>8</sup> Парыгин Б.Д. Социальная психология. – СПб., 1999

<sup>9</sup> Мясищев В.Н. Структура личности и отношения человека к действительности // *Психология: состояние и перспективы психологии в России*. – М.: АБН РСС/СР-М. 1996 – С. 16-17.

муомала, ижтимоий фикр ва кайфият, жамоавийлик, стратификация, яъни, жамиятнинг турли қатламларга бўлиниши жараёнлари, стереотиплар, зиддият, турмуш тарзи, ижтимоий тасаввурлар, ижтимоий ўрнатилган қоидалар ва шахснинг турли ижтимоий вазиятларда намоён бўладиган фазилатлари (нуқсонлари), психологик қиёфаси, нормаларга алоқаси ва бошқалар.

Ижтимоий-психологик ҳодисалар асосан мазмунан ва давомийлигига кўра тафовутланади. Масалан, мазмуний жиҳатдан улар нормал ва нормадан оғиш тарзидаги хулқ маромларига бўлинади.

Ижтимоий-психологик ҳодисаларнинг нормал хулқ-атворга алоқадор шакллари одатда жамиятда, унинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётида, инсонларнинг турмуш тарзидаги ижобий ўзгаришларда намоён бўлади. Масалан, мустақиллик йилларида давлатимиз раҳбари Ислоҳ Каримов томонидан инсон манфаатларининг олий қадрият сифатида эътироф этилганлиги, эркин демократик ислоҳотларга очилган йўл ҳар бир шахснинг ижтимоий тасаввурлари тизимида шундай ижобий ўзгаришларга тўртки бўлдики, аввало, жамият аъзоларида ўзига ишонч, юртдошлар билан ҳамжиҳатлик, ўзаро меҳр-оқибат ва мурувват ҳисларининг ривож топишига олиб келди, оқибатда ҳамжиҳатлик, ҳамфикрлик, ҳомийлик, ўзаро меҳр-оқибат каби муносабатлар сайқал топди. Бунга мамлакат Президентининг 1996 йилдан буён йилларга мақом бериши, унда жамиятдаги барқарорлик, ундаги ўзаро ҳамжиҳатлик ғояларининг устувор қилиб қўйилиши ижобий таъсир кўрсатди. Оқибатда юртимизда ҳар бир шахс ва ижтимоий гуруҳларнинг турмуш тарзида ижтимоий нормаларга бўйсунуш, уларни ҳурмат қилиш психологияси шаклланди, миллий ғурур ва ўзини барча ижтимоий жараёнларга алоқадор этиб ҳис қилиш пайдо бўлди. Зеро, юртбошимиз Муҳтарам Ислоҳ Каримов таъкидлаганларидек, “Ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, ҳимояси ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам қонундир... Чунки қонун – халқнинг хоҳиш-иродаси! Уни бузган, менсимаган одам халқнинг юзига оёқ қўйган кишидир. Биз қонунни ҳурмат қилиш, унга бўйсунуш, риоя қилиш йўлидан борсак, истиқболимиз порлоқ бўлади”<sup>10</sup>. Ўзбекистонда миллий қадриятларни эъзозлайдиган, жамият нормалари ва қонунларни ҳурмат қиладиган шахсларнинг камол топаётганлиги айнан танлаган тарбия йўлимизнинг асосли эканлигини, ижтимоий психологик

<sup>10</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш арафасида.-Т.: “Ўзбекистон”, 2011 – 435 б.

жараёнларни бошқаришда давлат, жамият ва шахс манфаатлари уйғунлиги тантана қилганлигининг исботидир.

Нормал хулқдан оғиш билан боғлиқ бўлган хулқ-атвор эса айрим гуруҳлар фаолиятига хос бўлиб, унинг оқибатида одатда айрим шахснинг гуруҳларга (масалан, жиноятчининг жамият нормаларини бузиши) ёки гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётга салбий таъсири (масалан, жиний гуруҳ ёки экстремистик гуруҳларнинг ижтимоий нормал ҳаётга тажовузи шаклида) намоён бўлади. Бу каби салбий ҳолатлар жамиятнинг туб асосларини ўзгартириб юбормайди, лекин айрим вазиятларда одамларнинг нормал кун кечириш, тинч осуда меҳнат қилишларига ҳалақит беради. Минг афсуски, энг олийжаноб шиорлар остида яшаётган демократик жамиятда ҳам айрим алоҳида шахс ва гуруҳлар тажрибасида ана шундай салбий оқибатли хулқ кўринишлари мавжуд бўлади. Бу ўз навбатида экстремал ижтимоий психологиянинг келиб чиқишига асос бўлган.

Ижтимоий-психологик ҳодисаларнинг *келиб чиқиши* нуктаи назаридан қаралса, улар шахслараро, гуруҳий, гуруҳлараро, оммавий шаклларда намоён бўлади.

Ушбу ҳодисалар барқарорлиги ва давомийлиги нуктаи назаридан таҳлил этилса, уларни динамик (масалан, мулоқотнинг турли шаклларида), ўзгарувчан динамик (масалан, ижтимоий тасаввур, фикр ва кайфиятнинг ўзгарувчанлиги) ва барқарор (масалан, урф-одатлар, кадриятлар, анъаналар каби) бўлиши мумкин.

Ижтимоий психология фан сифатида айнан ана шу ҳодисаларнинг пайдо бўлиши, кечиши ва ҳаётда намоён бўлиш механизмларини ўрганади. Зеро, бу ҳодисалар турли босқич ва даражаларда (макро-, мезо- ва микро- босқич ва даражаларда), турли соҳаларда (давлат, иқтисодиёт, жамият ва унинг турли бўғинлари, оила, маҳалла, алоҳида шахс ҳаёти доирасида), турли шарт-шароитларда (нормал, табиий, мураккаб ва экстремал) намоён бўлади.

Ижтимоий-психологик ҳодисалар намоён бўлишининг асосий механизми сифатида *мулоқот* жараёнини қабул қилиш кўпчилик олимларнинг нуктаи назарига хосдир. Мулоқот туфайли ва унинг таъсирида шахс шаклланади, кичик гуруҳлар пайдо бўлади, катта ижтимоий гуруҳларнинг мавжуд бўлиши учун шароит яратилади. Айнан мулоқот ва одамларнинг бир-бирларига муносабатлари

асосида намоён бўладиган универсал механизмларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) *тақлид қилиш* – бирор хулқ намунаси ёки турмуш тарзига эргашиш;

2) *ишонтириш* – бирор хулқ намунаси ёки фикрга ўзгаларни деярли онгсиз ва танқидсиз эргашишига эришиш;

3) *таъсирланиш* – бир шахс ҳиссий-эмоционал ҳолатининг ўзга бир шахсга узатилиши жараёни;

4) *эътиқод* – шахснинг онгига, имонига таъсир кўрсатиш;

5) *идентификация* – бир инсоннинг бошқасига ўхшатилиши, деярли қўшилиши жараёни.

Айнан шу механизмлар ижтимоий хулқ ва ўргатишнинг асосини ташкил этади.

Умуман олганда, ижтимоий психология фан тармоғи сифатида ҳам назарий ҳам амалий аҳамият касб этадики, ўзгарувчан ҳозирги XXI асрда унинг аҳамияти ва ўрни бекиёсдир. Айниқса, мафқуравий ва ғоявий курашлар авж олган ҳозирги даврда инсон ижтимоий хулқини бошқариш долзарблик касб этганлигини инобатга олсак, унинг жамият барқарорлигидаги сиёсий, ижтимоий ва мафқуравий роли янада юксалади. Шу боис ҳам ҳозирда унинг татбиқий, амалий кўринишига алоҳида аҳамият берилмоқда. Чунки **татбиқий ижтимоий психология** ижтимоий-психологик ҳодисаларни психодиагностика қилиш, амалий маслаҳатлар бериш ва янги психотехнологияларни ижтимоий ҳаёт мезонлари ва талаблари доирасида ўрганадиган ҳамда ижтимоий-психологик тренинглар, группавий психотерапия, ролли ва иш ўйинлари каби янги усулларда ижтимоий хулқни ўзгартиришга қодир бўлган илмий-амалий йўналишдир. Бу йўналиш ва амалиёт охириги йилларда Ўзбекистонда ҳам тобора ривожланиб, шахс ва жамият муносабатларини мувофиқлаштиришда ўзининг самарали таъсирини кўрсатмоқда, кундалик ҳаётимизга кириб бормоқда.

## 2-боб. ИЖТИМОЙ-ПСИХОЛОГИК ҚАРАШЛАРНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

### 2.1. Ижтимоий психологияга оид дастлабки тасаввурлар

Ижтимоий психологиянинг фан сифатидаги тарихи унинг ижтимоий-психологик қарашлар ёки ижтимоий-психологик тафаккур тарихидан анчагина ёшдир. Чунки инсониятнинг биргаликда яшаш, меҳнат қилиш, бир-бирига таъсир кўрсатишга интилиши, эҳтиёжи қанчалик қадимий бўлса, ижтимоий тафаккур, одамларнинг бир-бирларига ўзаро ҳамжиҳатлик кўрсатишга бўлган мойиллиги ва истаклари ҳам шунчалик қадимийдир. Иккинчи томондан қадимги тарихдан биламизки, одамлар турли маросимлар, ақидалар, анъаналарни ҳам маълум маънода ўзаро муносабатларни тартибга солиш, ҳамкорликда меҳнат қилиш ва бир-бирларини турли бало-қазолардан муҳофаза қилиш йўлларини ўйлаб топганлар. Қайси бир халқ удуми ёки қадимги анъанасини олмайлик, унда жамоавийлик психологияси ҳукм суришини яхши биламиз. Унда энг аввало жамоа аъзоларининг ахлоқ нормалари шаклланиши учун реал асослар мавжуддир. Масалан, туркистонликларнинг кўплаб удумлари, масалан, тўй-марака қилиш ва унда омманинг тўпланиши, хашар йўли билан бирор иншоотни битириш ва унда барча меҳнатга лаёқатли одамларнинг жам бўлиб тўпланиши каби юзлаб удумлар қадимий бўлиб, улар муайян маънода жамоа бўлиб яшаш ва ҳамкорликнинг ахлоқий мезонлари намунасидир. Айнан шу каби удумлар мозийда ижтимоий-психологик тафаккурнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилган. Шу боис ҳам ижтимоий-психологик тафаккур тарихи билан ижтимоий психологиянинг фан сифатидаги тарихида муайян умумийлик ва фарқлар мавжуд, давр жиҳатдан фан анча кеч шаклланган.

Профессор *Г.М.Андреев*нинг ёзишича, ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланиш тарихини белгилаш шунинг учун ҳам мушкулки, у бир вақтнинг ўзида бир неча фанлар тарихий ривожланишига алоқадор бўлиб, қайси бири кўпроқ бу жараённинг

моҳиятини белгилашини билиш қийин.<sup>11</sup> Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ижтимоий психологиянинг фан сифатида оёққа туришига кўплаб назарий ёндашувлар туртки бўлди. *Б.Парыгин*нинг фикрича, ижтимоий-психологик ғоялар дастлаб бошқа фан соҳаларида шаклланиб олди ва сўнгра мустақил фан сифатида ажралиб чиқиши учун замин яратди.<sup>12</sup> Гап бу ўринда унинг фалсафий қарашлар доирасида шаклланиши тўғрисидадир. Ушбу жараёндаги бўлиниш ёки ажралиб чиқиш асосан фалфасадан психологик ва социологик назарияларнинг ажралиб чиқиши ҳисобига содир бўлди, десак бўлади. Шу нуктаи назарни ёқлаган олимлардан *О.Клайнберг* ва *Г.Олпорт*лар ҳам ижтимоий-психологик ғоялар тарихи қадимги грек фалсафасидан, хусусан, *Платон* ғояларидан, ва нафақат *Платон*, балки *Аристотель* ғояларидан бошланганлигини таъкидлайдилар. Фалсафанинг янги даврида пайдо бўлган олимлардан *Гоббс*, *Локк*, *Гальвеций*, *Руссо*, *Гегел*ларнинг жамият ва шахс ўзаро муносабатига оид қарашларида ҳам олимлар таъкидлаган соф ижтимоий-психологик нуктаи назарларнинг шаклланганлигини таъкидлаш мумкин.

Агар юқоридаги алломалар асарларида фалсафа доирасида ижтимоий-психологик қарашлар мавжуд бўлган бўлса, бевосита фан сифатида ижтимоий психологиянинг ўз предметиغا эга бўлиш тарихи янада диққатга сазовордир. Бу даврда ижтимоий психологиянинг ривожига умуман жамиятда содир бўлаётган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар сабаб бўлди. Масалан, XIX асрнинг ўрталарига келиб қатор Европа мамлакатларида саноат ва савдо-сотикнинг ривожланиши давлатлараро иқтисодий алоқаларнинг кескинлашувига, шу аснода миллатлар ва халқлараро муносабатларнинг тигизлашувига олиб келди. Бу ўз навбатида *тилшунослик*нинг ривожига ва халқлар психологиясининг шаклланишига олиб келди. Лекин тилшунослик фани ўз имкониятлари даражасида турли халқлар ўртасидаги муомала ва мулоқотнинг самарали йўллари белгилаш, одамларнинг самарали ҳамкорлигини таъминлашга ожиз эди.

Айнан шундай даврга келиб *антропология*, *этнография*, *археология* соҳасида ҳам қатор муваффақиятлар қозонила бошландики, улар ҳам қўлга киритган ноёб натижаларни ижтимоий психологиясиз аниқ таърифлай ва тавсифлай олмади. Масалан,

<sup>11</sup> Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. - 5-е изд., испр. и доп. - М.: «Аспект Пресс», 2003 - С.28

<sup>12</sup> Паритин Б.Д. Социальная психология -М.: 1971 - С. 21



айнан шу даврда англиз антропологи *Э.Тейлор* ибтидой жамоаларнинг маданиятига оид, америкалик этнограф ва археолог *Л.Морган* хиндуларнинг турмуш тарзи, француз социолог ва этнографи *Л.Леви-Брюль* ибтидой одамнинг тафаккур тарзига оид тадқиқотларини яқунлади. Бу тадқиқотлар натижаларини тўла таҳлил этиш эса муайян этник гуруҳларнинг ўзига хос анъаналари, урф-одатларини билиш, бир-бири билан таққослашни тақозо этди. Бундан ташқари, капиталистик муносабатлар жамиятда муайян криминал гуруҳларнинг ҳам пайдо бўлиши уларнинг хулқ-атвориغا хос психологик қонуниятларни очиш, жиноятчиликнинг кўп ҳолатларда уюшган гуруҳ томонидан содир этилгани сабабли, шундай гуруҳнинг психологиясини ўрганишни талаб этди. Шу боис ҳам америкалик психолог *Т.Шибутани* ҳақли равишда таъкидлаганидек, айрим фан вакилларининг ўз муаммоларини ҳал қила олмаётганлиги ижтимоий психологиянинг мустақил фан тармоғи сифатида бўлиниб чиқишига замин яратди<sup>13</sup>.

Иккинчидан, XIX асрнинг ўрталарига келиб, шу пайтгача алоҳида индивид психологиясини ўрганиб келаётган *психология* фанида, айниқса, унинг патопсихология тармоғида айрим ноёб тадқиқотлар ўтказилдики, уларда индивид хулқини уни ўраб турган инсонлар ҳамда улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, ҳамкорлик, ўзаро таъсирларсиз тасаввур қилиб бўлмай қолди. Яъни, шахснинг хулқ-атворини тушунтиришда уни ўраб турган одамларнинг таъсири ҳам борлигини тан олмаслик мумкин бўлмай қолди. Лекин айти шу даврда бу умумий психологиянинг айрим масалаларигагина хос, деган тасаввур мавжуд эди.

Лекин ижтимоий психологиянинг илмий манбалари соҳасида социология фанининг ўзига хос ўрнини таъкидлаб ўтмасдан бўлмайди. Социологиянинг асосчилари ҳисобланган *Огюст Конт*, *Герберт Спенсер* ва бошқалар, жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш учун албатта, ўзига хос айрим психологик ҳолатларни ўрганмоқ лозим, деган фикрни қатъий туриб исбот қилдилар. Улар ҳар бир ижтимоий воқеада руҳий ҳодисалар борлигини исбот қилишга уриндилар. Масалан, француз социологи *Г.Тард* ҳар бир индивидда “ижтимоий факт” борлигини, бу нарса унинг мияси доирасидагина эмас, балки бир қанча миялар алоқаси туфайли мавжуддир, деб ҳисоблайди. Ижтимоий хулқ-атвор модели, унинг фикрича, доимо индивидлараро муносабатларни ўз ичига олиб,

<sup>13</sup> Шибутани Т. Социальная психология. - Ростов-на -Дону, 1998 - С.18

бунда бир индивид бошқа индивидга доимо таклид қилади, шунинг учун ҳам шахсни ўрганиш бошқа шахсларни инкор қилмаслигини талаб қилади. Унинг фикрича, элементар ижтимоий факт интрацеребрал психология ўрганадиган ягона мия ҳодисалари орқали эмас, балки бир неча “миялар”, “каллалар” (“ақллар”) нинг тўқнашуви оқибатида келиб чиқадиган “интерментал психология” орқали ўрганилиши ва тушунтирилиши лозим. Ижтимоий хулқнинг моделида Тард фикрича, икки индивиднинг ўзаро таъсири етакчи ўрин тутадик, бунда бир индивид иккинчисига тақлид қилади, унинг таъсирини ўзига сингдиради (*бизнингча, қабул қилади.В.К.*).

Бундан ташқари, социологиянинг ўзи XIX асрнинг ўрталарида ўз тараққиётининг ривожига шундай даражага эришдики, бу ишлар француз позитивист файласуфи *О.Конт* номи билан боғлиқдир. Ижтимоий жараёнларнинг психологик, аниқроғи, биологик келиб чиқишига (*Г.Спенсер*) бўлган қизиқиш ижтимоий мавжудликка психологик ёндашув орқали баҳо бериш заруратини келтириб чиқарди.

Диаданинг чекланган эканлигини тушунган бошқа социологлар, масалан, америкалик *Л.Уорд*, *Ф.Гиддингс* кабилар ижтимоий хулқни жамоавий психика феномени орқали тушунтиришга уриндилар. Уларнинг таъкидлашича, дастлабки ижтимоий факт алоҳида индивиднинг онгига эмас, балки у мансуб бўлган “қавмнинг психологияси”га алоқадордир. Яъни, ижтимоий факт — бу мохиятан ижтимоий тафаккур, ақлдор. Уни жамоа ёки жамият психологияси ўрганиши керак. Улар бу ўринда социологияни назарда тутганлар.

Социологиянинг “психологиялашуви” ижтимоий психологиянинг предметини аниқлашда жуда қўл келди, десак бўлади. Чунки айнан шундай ёндашув социологиядаги психологик йўналишни таъминлаш билан бир қаторда ижтимоий психологиянинг ўзини ҳам алоҳида фан сифатида туғилишига асос яратди. Яъни, қисқача айтганда, икки фан — психология ва социологиянинг ривожланиши, уларнинг иккиси ҳам жамиятда турли вазиятларда инсон хулқ-атворининг ижтимоий мотивларини тушунтириш заруратини англаши ижтимоий психологиянинг мустақил фан тармоғи сифатида барпо бўлишини таъминлади.

Шундай қилиб, социологияда психологик йўналиш пайдо бўлди. Тардан кейин *Л.Уорд*, *Ф.Гиддингс* ва бошқалар ижтимоийлик қонунларини жамоа руҳий ҳолати билан узвий

равишда ўргана бошладилар. Уларнинг фикрича, ижтимоий факт – бу ижтимоий ақл, тафаккур бўлиб, у “жамият психологияси” ёки социологиянинг баҳс мавзусидир.

Шундай қилиб, юқорида қайд қилинган илмий-фалсафий, ижтимоий манбалар, шарт-шароитлар туфайли ижтимоий-психологик ғоялар шаклланиб борди. Бу қарашлар соф психологияга ҳам ўхшамаган, социология доирасидан чиқиб кетадиган алоҳида фаннинг – ижтимоий психологиянинг пайдо бўлиши учун реал замин ролини ўтади.

## 2.2. Ижтимоий-психологик билимларнинг уч назарий манбаси тўғрисида

Ушбу манбаларнинг аниқланиши ҳам XIX асрнинг ўрталарига тўғри келди. Кўплаб олимларни фикрича, илмий ёндашув ва назариялар орасида энг аҳамиятлиси учта бўлганки, улар дарҳақиқат ижтимоий-психологик билимларнинг янги даврга мос тарзда шаклланиб, ривожланишига аниқ туртки бўлди. Булар: *халқлар психологияси, оламон психологияси ва ижтимоий ҳулқ-атворнинг инстинктлари назарияси*дир. Уларнинг барчасини ўйлан-тирган масала битта бўлиб, у ҳам бўлса жамият ва шахснинг ўзаро муносабатини таҳлил қилиш заруратидир.

Ижтимоий-психологик билимлар учун манба ролини ўйнаган биринчи асос *халқлар психологияси* бўлиб, у XIX асрнинг ўрталарида Германияда шаклланди. Ундаги асосий назарий фикр шундан иборат эдики, айрим индивидлардан юқори турадиган руҳ мавжуд бўлиб, бу руҳ ўзидан ҳам юқори турадиган илоҳий яхлитликка бўйсунди. Бу илоҳий яхлитлик халқ ёки миллатдир. Айрим индивидлар ана шу яхлитликнинг бўлаклари бўлиб, улар аслида шу руҳга бўйсундилар. Яъни, ушбу назария тарафдорларининг фикрига эътибор берсак, улар нуқтаи назарича, шахс билан жамият ўртасидаги қарама-қаршилик муаммоси жамият фойдасига ҳал қилинади. Халқлар психологиясининг тарихий-мафкуравий асоси бўлиб *Гегель* фалсафаси ва немис романтизми хизмат қилган, дейиш мумкин, чунки *Гегел*даги “индивиддан юқори турувчи руҳ” ғояси халқлар психологияси жонкуярлари томонидан тўлиғича қабул қилинди.

“Халқлар психологияси” ибораси биринчи марта файласуф *М.Лацарус* (1824-1903) ҳамда тилшунос *Г.Штейнталь* (1833-1893)

асарларида ишлатилди. Улар биргаликда чоп этган “Халқлар психологияси тўғрисида кириш сўзи” китобида шундай фикрларни илгари сурадилар: “Тарихни юргизувчи асосий куч – бу халқ ёки шу “яхлитликнинг руҳи” бўлиб, бу руҳ санъатда, динда, тилда, афсоналарда, анъанларда ўз аксини топади. Индивиднинг онги ушбу яхлитликнинг маҳсули бўлиб, уларнинг йиғиндиси ўз навбатида халқ онгини ташкил этади. Халқлар психологиясининг вазифаси халқ руҳи моҳиятини ўрганиш, халқ руҳияти қонунларини очиш, халқ психологиясига оид бўлган ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлиши ва йўқолишини тушунтириб беришдир”. Ўша китобда муаллифлар шахс билан жамият муносабати хусусида қуйидаги мулоҳазаларини баён этадилар: одам ўз моҳияти жиҳатидан ижтимоий мавжудот бўлиб, у жамият ҳаёти билан узвий боғлиқ, чунки у ўзига ўхшашларга қараб ривожланади, бошқаларга тақлид қилиб ҳаракат қилади ва улар таъқибидан қочади...” Таъкидлашимиз лозимки, халқлар психологиясининг асосчилари ўз изланишлари ва ёзиб қолдирган асарларида фақат назарий мулоҳазалар юритиш билан чекландилар, чунки уларда ўз фикрларини исбот қилиш учун аниқ конкрет фактларга асосланган тадқиқотнинг натижалари йўқ эди.

“Психологиянинг отаси” ҳисобланган *Вильгелм Вундт* эса, илк маротаба худди ана шу тадқиқотга асосланган маълумотлар тўплашга ўз диққатини қаратди. У ўзининг “Инсон ва ҳайвон руҳи ҳақида маърузалар” и (1863 й) ва 1900 йилда босмадан чиққан ўн томли “Халқлар психологияси” асарларида асосан ўзи тўплаган эмпирик маълумотлар асосида халқлар психологиясига бағишланган фикрлари тизимини баён этди. Унинг фан олдидаги хизмати шундан иборат эдики, Вундт эмпирик маълумотлар тўплаш усуллари, тўпланган манбаларни шарҳлаш борасида бебаҳо билимлар тўплади. Унинг фикрича, психология фани икки қисмдан иборат: физиологик психология ва халқлар психологияси. Физиологик психология инсон руҳиятини ўрганувчи экспериментал фан бўлиб, олий психик жараёнлар – тафаккур ва нутқдан ташқари барча нарсани эксперимент усулида тадқиқ этиш мумкин. Эксперимент усулида ўрганиб бўлмайдиган барча олий руҳ ҳолатларини халқлар психологияси ўрганади, чунки ундаги ўрганиш усуллари ўзига хосдир – у маданий маҳсуллар ҳисобланган тил, афсоналар, одатлар, санъат асарлари, инсон тафаккурининг мураккаб томонларини очиб беради.

Тўғри, Вундтнинг психология фани олдидаги хизматлари буюк, унинг халқлар психологиясига оид маълумотлари ҳозирги кунгача ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Лекин унинг ягона камчилиги шу эдики, унинг қарашлари идеалистик асосда бўлган, яъни у индивид билан жамият ўртасидаги мураккаб диалектик муносабатни идеалистик асосда туриб ҳал қилган ва жамиятнинг родини абсолют тушуниб, шахснинг тарихини яратишдаги, ижтимоий жараёнлардаги фаол ўрнини кўра билмаган. Унинг издошлари – Россиялик *А.Потебни*, немис олими *Т.Гейгер* ва бошқалар ҳам у йўл қўйган мафкуравий камчиликни олдини ола олмадилар, лекин улар бир фикрда яқдил эдиларки, халқлар психологияси индивидуал психологиядан фарқ қилади, шунинг учун ҳам махсус фан керакки, у ўзига хос усуллар ёрдамида шахс ва жамият муносабатлари қонунларини очиб бериш лозим. Худди ана шу хулосалар ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишига илмий асос бўлди.

*Омма психологияси* пайдо бўлишига тарихий асос ишчилар синфининг пайдо бўлиши ва Европада ишчилар ҳаракатининг оммавий тус олиши бўлди. Яъни, XIX асрнинг иккинчи ярмида саноат ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, ишчиларнинг у ёки бу саноат корхонаси доирасида меҳнат қилиш учун тўпланиши ишчилар ҳаракатининг кучайишига олиб келдики, улар баъзан тартибсиз ҳаракатлар, уюшган ҳаракатларнинг субъектига айланиб қолдилар. Шунинг учун ҳам шу ҳаракатларнинг қонунларини билиш, уларни бошқариш усулларини ўйлаб топиш зарур эди.

Оммавий ҳодисаларни ўрганиш натижасида 1890 йилда *Габриэл Тард*нинг “Тақлид қилиш қонунлари” деб аталган биринчи китоби чиқди. *Тард* Францияда рўй бераётган оммавий ҳодисаларни, шу ҳодисаларда иштирок этаётганларнинг хулқ-атворини тақлид қилиш орқали тушунтиради. Бу ҳаракатлар иррационал (яъни ақлнинг иштирокисиз) табиатга эга бўлиб, ҳар бир индивид оммага қўшилган заҳоти унга тақлид қилишга тайёрлик инстинкти устун бўлиб қолади. Италиялик ҳуқуқшунос *С.Сигели* ва француз олими *Г.Лебон* ҳам *Тард* ишларини маъқуллаб, унинг назариясини фактик материаллар билан бойитдилар.

1895 йилда босилиб чиққан *Сигели*нинг “Омманинг жиноятлари” ва *Лебон*нинг “Омма психологияси” китобларида асосий ғоя шундан иборат эдики, оммавий ҳаракатларда шахснинг ўз хулқ-атворларини онгли ва ақл билан бошқариш қобилияти йўқолади.

Бундай ҳолатларда ҳиссиётлар устун келади, натижада аффект ҳолатлар келиб чиқади, яъни, одам ўзи нима қилаётганлигини, оломонга нега қўшилиб қолганлигини ҳам англай олмайди, шунинг учун ҳам аффект ҳолатида рўй берган жиноятга айбни юмшатовчи ҳолат сабаб бўлган, деб қараш адолатли бўлади. Бу қарашлари туфайли *Сигели* Италиянинг қонунига махсус модда киритишга ҳам эришди.

Социолог *Лебон* эса асосан диққатини оммани элитага – жамиятдан юқори турувчи танланган гуруҳларга қарши қўйишга қаратди. У омманинг айрим ҳолларида, айниқса, бирор ҳодиса рўй берганда “қизиққонлик” хусусияти устун туриши ҳақида ёзади. Унинг фикрича, бир қанча одамларнинг бир ерда тўпланиши оммани ҳосил қилади ва бу одамлар ким бўлишидан қатъий назар – олимми ёки оддий ишчи, фуқароми, шу заҳотиёқ кузатувчанлик ва зийракликни йўқотади. Чунки бу ҳолатда улар ҳолатини инстинктлар ва ҳиссиётлар бошқаради. *Лебон* шахснинг омма ҳолатидаги белгиларига тўхталиб қуйидагиларни ажратади:

1. *Шахсий сифатларнинг йўқолиши.* Бошқа одамлар таъсирида индивид ўзига хос сифатларни йўқотиши, бунинг ўрнига импульсив, инстинктив ҳаракатларни амалга ошириши мумкин.

2. *Ҳиссиётларга ўта берилувчанлик.* Оммада ақл, тафаккур ҳиссиётлар ва инстинктларга ўз ўрнини бўшатади. Шунинг учун ҳам омманинг таъсирчанлиги ўта ошиб кетади.

3. *Ақлий сифатларнинг йўқолиши.* Омманинг “ақли” уни ташкил этувчилар ақлидан анча паст бўлади. Шунинг учун ҳам омманинг таййиқига учрамаслик учун ҳар бир киши ақлан мулоҳаза юригишдан бош тортиши, мунозарадан қочиши лозим.

4. *Шахсий масъулиятнинг йўқолиши.* Оммага қўшилиб қолган шахс шунчалик ҳиссиётларга берилиб кетиши мумкинки, у ўз ҳаракатларини назорат қилиш, ўз ишига масъулиятни эсидан чиқаради. Яққа ҳолда содир қила олмайдиган ишини, у оммага қўшилиб қилиб содир этиб қўйиши мумкин.

Юқорида санаб ўтилган омманинг белгилари *Эрнесто Грасси* томонидан немис энциклопедиясига ҳам киритилган.

Шундай қилиб, омма тартибсиз, у мустақил равишда тартиб ўрнатиш қобилиятига эга эмас. Шунинг учун ҳам унга доимо “доҳий” керак. Доҳийлар ёки даҳолар – элита ташқаридан келиб омма ўртасида тартиб ўрнатиши мумкин. Бу фикрларнинг мафкуравий маъноси тушунарли, чунки ўша пайтда олимлар омма

деганда, ишчилар синфини, дохийлар деганда эса, кўлида капитал-маблағ бўлган буржуазия синфини назарда тутишган. Демак, шахс ва жамият зиддиятлари масаласи омма психологияси тарафдорлари назарияси айрим шахслар – дохийлар фойдасига ҳал қилинади. Лекин бу назария, нима учун оммавий ходисаларда омманинг ўзидан чиқиб қоладиган лидерлар, омманинг баъзан ташқаридан ҳеч кимни тан олмай қолиши масалаларига умуман жавоб топа олмади, чунки уларнинг ҳам фикрларида кўпроқ идеализмга мойиллик сезилиб турарди.

*Ижтимоий хулқ-атвор инстинктлари* назарияси ХХ асрнинг бошида Англияда шаклланди. Унинг асосчиси инглиз психологи *Уильям Макдугалл* бўлиб, у ўзининг 1908 йилда ёзган “Ижтимоий психологияга кириш” китобидаги инсон хулқ-атворининг мотиви ёки уни ҳаракатга келтирувчи куч инстинктлардир деб ёзган. Кейинчалик у инстинкт тушунчаси билан бирга лаёқат, интилиш ибораларини ҳам ишлата бошлади. Унинг фикрича, хулқ-атворни таъминловчи нарса туғма, психофизиологик тайёрлик ҳолати бўлиб, у наслдан-наслга узатилади. Макдугалл барча ҳаракатларни рефлексив ҳолда тушунтиришга интилиб, рефлексив ёйга хос бўлган барча қисмлар – яъни, эфферент – қабул қилувчи, рецептив бўлим, афферент (ҳаракат) ва марказий бўлимдан иборат тизим сифатида тасаввур қилади. Барча ижтимоий ҳаракатлар ҳам ана шундай рефлексив табиатга эгадир, деб уқтиради у.

Шунга ўхшаш фикрлар *Э.Росс* (“Ижтимоий психология”) ва *Ж.Болдуин* (“Ижтимоий психология бўйича тадқиқотлар”) қарашларида ҳам ривожлантирилган. Масалан, *Болдуин* икки турли ирсият ҳақида – табиий ва ижтимоий ирсият ҳақида ёзиб, ижтимоий ирсият одамлардаги тақлид қилиш қобилияти билан боғлиқ, деб ёзади. Жамиятда яшаётган одамлар бир-бирларига таъсирларини ўтказишга мойилдирларки, бу нарса улар ўртасидаги муносабатларини бошқариб туради.

Шундай қилиб, бу йўналиш тарафдорларининг фикрича, барча онгли ҳаракатларнинг боши – онгсизликдир, яъни инстинктлар бўлиб, улар асосан ҳиссиётларда намоён бўлади. Ҳиссиёт билан инстинктлар боғлиқлигини *Макдугалл* жуфтликларда кўрсатишга ҳаракат қилган: масалан, кураш инстинкти – кўркув, ғазаб ҳисси; насл қолдириш инстинкти – рашк, аёллардаги тобелик ҳисси; ўзлаштириш инстинкти – хусусийликка интилиш ҳисси ва ҳоказо. Ижтимоий ходисаларни тушунтиришда туғма инстинктлар

ролининг юкори қўйганлиги учун бу назария илмий тараққиёт босқичида салбий ўрин тутди, деб айтишимиз мумкин. Лекин унинг айрим ҳодисалар сабабларини тушунтиришга ҳаракат қилиши фан олдига улкан вазифаларни қўйди. Ижтимоий психология фан сифатида ана шу муаммоларни тадқиқ қилиши лозим эди.

Демак, юкорида тўхтаб ўтилган учала назариянинг аҳамияти шундан иборат эдики, улар янги туғилиши лозим бўлган, лекин етарли илмий асоси бўлмаган фан – ижтимоий психологиянинг истиқболдаги тадқиқот мавзуларини очиб берди, улар кўтарган муаммолар аслида жамиятда мавжуд муаммолар эканлигини исботлади, бу муаммоларни ўрганиш, илмий жиҳатдан тадқиқ этиш орқалигина уларни бошқариш мумкинлиги фикрини ўртага ташлади. Қолаверса, бу учала йўналиш ҳам назарий қарашларни исбот қилишда объектив текширув усули ҳисобланган экспериментдан фойдаланиш заруриятини кўрсатди. Бу нарса яна бир бор махсус фаннинг келажак режаларини аниқлашга ёрдам берди. Айтиш мумкинки, мустақил фан сифатида ижтимоий психология ана шу учала манбадан “сув ичган”, озуқа олган ва ўз предметини аниқлаган.

### 2.3. Ижтимоий психологиянинг экспериментал фан сифатида ривожланиши

XX аср шу билан характерли эдики, у турли фанлар олдига конкрет топшириқлар, вазифалар қўя бошлади. Бундан ташқари, жуда кўп фанларда объектив экспериментал усул йўли билан илмий фактлар тўплаш йўлга қўйилди. Психология фани ҳам бундан истисно эмас эди. Соф психологлар индивид психологиясини экспериментал ўрганар эканлар, уларнинг бошқа индивидлар таъсирида бўлиши фактини инкор қила олмас эдилар. Иккинчидан, эса, Америкада кўпгина психологлар ўз тадқиқот объектларини лаборатория шароитида айрим психик жараёнларни ўрганиш амалиётидан реал, жамиятда мавжуд бўлган инсонлар жамоаси - кичик гуруҳларга кўчира бошладилар. Бу даврда психологияда шаклланиб бўлган уч асосий оқим (психоанализ, бихевиоризм ва гештальт психология) ичида ҳам ижтимоий хулқ-атворни кичик гуруҳлар доирасида ўрганишга интилиш пайдо бўлди. XX аср бошидаги психология фани шу билан ажралиб турардики, олимлар назарий изланишларга кўпам эътибор беришмас, ҳаттоки, катта



гурухлар, оммавий ҳодисалар психологияси ҳам назардан анча четда қолган эди. Асосий диққат кичик гурухларга ва уларда турлича экспериментлар ўтказишга қаратилган эди. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлганлиги ижтимоий психологиянинг фан сифатида шаклланишида ниҳоятда катта роль ўйнади.

Масалан, *гештальтпсихология* йўналиши негизида махсус ижтимоий-психологик йўналишларнинг – интеракционизм ва когнитивизмнинг вужудга келганлиги янги пайдо бўлаётган фаннинг экспериментал асоси ҳам бўлиши мумкинлигини яна бир бор исбот қилди. Чунки ушбу йўналишлардаги ишлар энг аввало, инсоний ўзаро алоқалар ва ҳамкорликнинг, ўзаро таъсирнинг сирларини аниқлашга қаратилганлиги билан олимларнинг диққатини торта олди. Гештальтпсихологиянинг асосчилари ҳисобланган немис психологлари *М. Вертхеймер*, *В. Кёлер*, *К. Коффка*лардан фарқли, америкалик *Курт Левин* ва унинг мактаби тарафдорлари ижтимоий хулқнинг мотивларини ўрганишга киришдилар, *Ф. Хайдер* эса “гештальт” (немисча *Gestalt* – образ, шакл маъносида) тушунчасини илк маротаба ижтимоий психологияга олиб кириб, шу орқали шахслараро ўзаро идрокнинг механизмларини излади, дастлабки экспериментлар айнан Америка Қўшма Штатларида ўтказилди.

*Бихевиоризм* йўналишлари доирасида ўтказилган ижтимоий-психологик тадқиқотлар аввало америкалик олимлар *К.Халл* ва *В.Скиннер*лар номи билан боғлиқ. Улар ва уларнинг издошлари ҳисобланган *К.Миллер*, *Д.Доллард*, *Ж.Тибо*, *Г.Келли* ва бошқалар диада – икки киши ўртасидаги муносабатларнинг хилма-хил экспериментал кўринишларини тадқиқ қилиб, уларда математик ўйин назарияси элементларини қўлладилар. Диада шароитида лабораторияларда ўтказилган тадқиқотларда асосан мустаҳкамлаш ғоясини исбот қилишга уринилди. Классик бихевиоризмдан фарқли ўларок, ижтимоий-психологик бихевиористлар ҳайвонлар ўрнига лабораторияда ўтказиладиган текширувчларга нақд пул тўлаган ҳолда одамларни таклиф эта бошладилар. Шунинг учун ҳам бихевиористларнинг янги ғоясида биологизм ва механизм тарзда илгариги ҳайвонларда тўпланган далиллар моделини инсонларда текшириб кўриш урфга айланди. Ёндашувдаги сунъийликка қарамай бу текширув ва синовлар ҳам ижтимоий психологияни айрим янги далиллар билан тўлдирилишига имкон берди.

*Психоанализ* доирасида эса ижтимоий-психологик тадқиқот-

лар *Э.Фромм* ва *Ж.Салливен* ишлари билан боғлиқ. Биҳевиористлардан фарқли ўларок, бу ерда экспериментлар икки киши эмас, балки кўпчилик иштирокида ўтказила бошлади. Уларнинг издошлари *В.Байон*, *В.Беннис*, *Г.Шепарде*, *В.Шутцлар* ўтказган тадқиқотлар туфайли ҳозирги кунда ҳам катта қизиқиш билан ўрганилаётган “Т – Гуруҳлар” психологияси яратилди. Унда гуруҳ шароитида бир одамнинг бошқаларга таъсири, гуруҳнинг айрим индивидлар фикрлари таъсирига берилиши каби масалалар эксперимент шароитида ишлаб чиқилди ва ижтимоий-психологик тренинглар ўтказишга асос солинди.

*Когнитивизм* аслида *Курт Левин* назарияси асосида пайдо бўлган психологик йўналиш бўлиб, ундаги ўрганиш объекти муносабатлар тизимидаги одамлар, уларнинг билиш жараёнлари, онг тизимига тааллуқли бўлган когнитив ҳолатлар бўлди. Когнитивизм доирасида шундай мукамал, бошқаларга ўхшамас назариялар яратилдики, улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Масалан, *Ф.Хайдер*нинг баланслаштирилган тизимлар назарияси, *Т.Ньюком*нинг коммуникатив актлар назарияси, *Фестингер*нинг когнитив диссонанслар назарияси ва бошқалар шулар жумласига киради. Улардаги асосий ғоя шундан иборатки, шахс ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқатга киришар экан, доимо муносабатларда руҳий мутаносиблик, тенглик бўлишига, шу орқали зиддиятлардан чиқишга ҳаракат қилади. Мақсад – турли ижтимоий вазиятларда шахс хулқ-атворининг психологик сабабларини тушунтириш ва зиддиятларнинг олдини олиш учун йўл-йўриқлар ишлаб чиқишдан иборат. Ҳозирги даврда ҳам таниқли ижтимоий психологлар *Олпорт*, *А.Маслоу*, *К.Рожерс* ва уларнинг сафдошлари гуманистик психология доирасида бу ишларни фаол давом эттирмоқдалар.

Ниҳоят, яна бир экспериментлар билан боғлиқ бўлган назария *интеракционизм* бўлиб, бу аслида социологик назария ҳисобланади. Унинг асосчиси *Гербарт Мид* бўлиб, унинг қарашлари таъсирида *Т.Сарбин*нинг роллар назарияси, *Г.Хаймен* ва *Р.Мертон*ларнинг референт гуруҳлар назарияси, *Ф.Гоффман*нинг ижтимоий драматургия назариялари шаклланди. Бу олимлар турли ижтимоий шароитлардаги хулқ-атворни тушунтириш орқали шахс ижтимоий-психологик сифатларининг сабабларини топишга ҳаракат қилдилар. Назарияларнинг моҳияти шундаки, ҳар бир шахс доимо ижтимоий ўзаро таъсир тизимида мавжуд бўладики, унда у тўғри

ҳаракат қилиш учун ўзгаларни тушунишга ҳаракат қилиши, ўзгалар ролини қабул қилишга тайёр бўлиши лозим. Лекин ўзгалар ролини тўғри қабул қилиш учун унда “умумлаштирилган ўзга” образи бўлиши лозимки, бу образ шахслараро мулоқат жараёнида, ҳар бир шахс учун ибратли бўлган кишилар гуруҳи билан мулоқотда бўлиш жараёнида шаклланади. Яъни, шахснинг фаоллиги тан олинади, бу эса фан тарихида ўта прогрессив ҳолат эди.

Юқорида айтиб ўтилган назария ва оқимлар ҳозирги кунда ҳам ижтимоий психологиянинг ривожланишига ўз ҳиссаларини қўшиб келмоқдалар. Кейинги даврларда Россияда ривожланган ижтимоий психология ва собиқ Иттифоқ давлатларида ўтказилган барча фундаментал ва татбиқий тадқиқотларда чет эллик психологлар, хусусан америкалик олимлар қарашларининг таъсири каттадир.

#### 2.4. Ижтимоий психологиянинг Россияда ривожланиши

Собиқ иттифоқ давлатларида, биринчи навбатда Россияда ижтимоий психология 20-йиллардан кейин ривожлана бошлади. Бу борада рус ижтимоий психологиясининг асосчиси деб ҳақли равишда *В.М.Бехтерев*ни кўрсатиш мумкин. У ўзининг рефлексология назарияси доирасидан шахс хулқ-атворининг мотивларини тушунтиришга уринганлардан биридир. Унинг фикрича, барча онгли ва онгсиз жараёнлар ташқи хулқ-атворда, ҳаракатларда ифодаланади, шунинг учун ҳам ташқи ҳаракатларни, қилиқларни, нутқни, товушни ўрганиш орқали шахснинг ўзини ва бу ҳаракатларнинг сабабларини аниқлаш мумкин. Бехтерев қарашларидаги камчилик шу эдики, у ўз илмий хулосаларида социологияни биология билан, психологияни эса физиология билан аралаштириб юборди, шу орқали шахс ва жамият тараққиётининг универсал қонунларини топмоқчи бўлди.

Бехтеревдан кейинги олимлар, чунончи, *Ю.Васильев*нинг “биологик социологияси” ҳам, *М.А.Рейстнер*нинг “оммавий психологияси” ҳам, *Л.Н.Войтоловский*нинг “жамоа психологияси” ҳам рефлекслар қонунини механик тарзда ижтимоий-психологик жараёнларни тушунтиришга кўчириш бўлди, десак хато бўлмайди.

20-30-йилларда болалар ва ўсмирлар ижтимоий-психологик тараққиётини ўрганишга қаратилган икки йўналиш пайдо бўлдики, улар ҳам қатор камчиликлардан ҳоли бўла олмадилар. Масалан, биологик ёки биогенетик назария тарафдорлари шахснинг

шаклланишида ирсий ва биологик наслий омиллар етакчи рол ўйнайди, деб ҳисоблашса (*Е.Аркин, И.Арямов* ва бошқалар), социологик ёки социогенетик назариётчилар бу борада ижтимоий муҳит ролининг ниҳоятда катта эканлигини ҳимоя қилиб чиқдилар (*С.Моложавий, А.Залкинд* ва бошқалар).

30-йилларда *А.С.Макаренко, А.Залужный, Л.С.Выготский, Н.К.Крупская, М.Сухомлинский* ва бошқа қатор олимлар ўз назарий ҳамда амалий қарашларида кўпроқ жамоа ва шахс ўзаро боғлиқлигини исботловчи назарияга асос яратдилар. Улар шахснинг шаклланишида ижтимоий муҳитнинг, жамоанинг ролини, таълим-тарбиянинг аҳамиятини исботлашга уриндилар. 40-60-йилларда ижтимоий-психология тараққиётида нисбатан сокинлик даври бўлди. Чунки психология соҳасида олиб борилган тадқиқотлар ичида ижтимоий-психологик тадқиқотлар йўқ ҳисоб эди. Бу фан Россияда ва бошқа собиқ иттифокдош республикаларда 70-йиллардан кейин кескин ривожлана бошлади. Бунда москвалик ва ленинградлик (ҳозирги Санкт-Петербург) олимлар мактаби катта рол ўйнади. Агар Москва шаҳрида, асосан, ижтимоий психология бўйича фундаментал назарий тадқиқотлар кўплаб ўтказилиб, унда ҳозирги замон ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг эмпирик қонунлари асослари ишлаб чиқилган бўлса, Санкт-Петербургда кўпроқ татбиқий илмий тадқиқот ишлари олиб борилдики, улар биргаликда минглаб ёш ижтимоий психологлар авлодини тарбиялаб етиштирдилар. Янги авлод психологлари ўз навбатида фанга илғор фикрлар ва тадқиқотларда қўлга киритилган далиллар билан кириб келиб, ҳозирги кун ижтимоий психологиясининг ривожига салмоқли ҳисса қўшдилар. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Россияда ижтимоий психологиянинг ривожланишида хориз психологиясининг, айниқса, Америка Қўшма Штатларида ўтказилган экспериментал базанинг таъсири анча сезиларлидир.

## **2.5. Ўзбекистонда ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари**

Ижтимоий психологиянинг фан сифатида юртимизда ривожланиш тарихига эътибор берадиган бўлсак, тарихан қисқа фурсатда унинг ривожланиши учун имкониятлар кенгайиб бораётганлигини таъкидлаш жоиз. Чунки мамлакатимиз Президенти *Ислом Каримов* 1997 йилдаёқ Ўзбекистон Республикасида Кадрлар тайёрлашнинг

бўлган никоҳ ва оила муносабатлари-никоҳдан қониқиш, никоҳ мотивлари, оила қуришнинг ўзбекларга хос бўлган ёш хусусиятлари, ёш ўзбек оилаларидаги психологик можаролар ва ажралишларнинг сабабларини систематик тарзда ўрганган илмий ишидир. Бу тадқиқотда илгари ҳеч ўрганилмаган илмий маълумотлар тўпландики, уларга кўра, ўзбек оиласининг қурилишига сабаб бўладиган асосий мотив – бу “Фарзандли бўлиш”, (биринчи ўринда), иккинчи ўринда “Жамоатчиликнинг гап-сўзига қолмаслик”, учинчи ўринда “Ота-она ва қавми-қариндошларнинг истакларини бажо этиш” ва ҳоказолар аниқланди. *Н.Соғинов*нинг тўплаган маълумотлари ёш оилалар, можароли оилалар ва ёшлар тарбияси билан машғул бўлганлар учун муҳим илмий йўл-йўриқдир. Бу каби изланишлар кейинчалик *М.Утебергенов*, *М.Душанов* ишларида давом эттирилди. Уларда оила ва никоҳ муносабатлари қорақалпоғистонликлар ва қирғиз оилалари мисолида ўрганилди.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритгандан кейинги йилларда олиб борилган ижтимоий психологик тадқиқотлар асосан ижтимоий тасавурлар концепцияси доирасида амалга оширилди (*В.Каримова*, *К.Раҳимова*, *З.Нишонов*, *М.Умарова*, *О.Ҳайитов*, *Г.Ядгарова*, *Л.Каримова*, *К.Фарфиева*, *Ш.Эшметов*, *Н.Лутфуллаева*, *А.Кадирова*, *О. Отажонова*, *Х. Ҳайдарова* ва бошқалар). Тадқиқотларда ижтимоий вазиятларга боғлиқ психологик феноменлар ўрганилганда айти шу йўналишнинг истиқболли эканлигини, шахс ва жамият ўртасидаги мураккаб ва серқиррали муносабатларнинг ижтимоий ҳулқда намоён бўлиши механизмини тушунтиришда ижтимоий тасавурлар концепцияси назарий-методологик асос эканлигини исботлади.

Кейинги янги даврда гендер тенглик масаласи, хотин-қизларнинг давлат ва жамият қурилишидаги ролини оширишга бағишланган қатор тадқиқотларга ёш психолог олимларнинг кўшилиши ушбу йўналишнинг ҳам истиқболли эканлигини кўрсатмоқда. Давр талабидан келиб чиқаётган бу вазифа ўзбек психологлари олдига қатор муаммоларни қўйиш билан биргаликда улардан гендер муаммолари, жинсий тафовутлар масаласига илмий жиҳатдан ёндашишни тақозо этади. Шунини алоҳида таъкидлаш жонзки, ўғил ва қизларнинг ижтимоий тасавурларида жинсий тафовутларга оид тушунча, билим ва кўникмалар, стереотиплар энг аввало, оилада шаклланади. Шунинг учун ҳам оила психологияси доирасида айнан жинсий тафовутлар ва гендер муаммолари

Ўрганилиши ва амалиётда қандай эканлиги тадқиқ этилиши керак.

Аввало, шуни таъкидлаш жоизки, *гендер психологияси* – ижтимоий психология фанининг бир соҳасидир. Бошқа соҳалар сингари у ҳам ўз тарихига эга. Аммо бу тарихни ХХ асрнинг 70-йилларидан бошлаб ўрганиш ноўрин деб ҳисоблаймиз. Бундан ташқари, уни феменизм меваси дейиш ҳам нотўғри. Бироқ фаннинг асосий хизмати замонавий психологик муаммоларга жамоатчилик фикрининг жалб қилиниши ҳисобланади.

Ўзбекистонда ҳам гендер масаласи кўпинча оила муаммолари доирасида ўрганилиши анъанага айланган. Қатор тадқиқотларда (*Э.Ғозиев, Ғ.Шоумаров, В.Каримова, И.Ёқубов, Б.Қодиров, С.Мирҳосилов, Э.Усмонов, Н.Согинов, Ф.Акраймова, Л.Каримова, О.Ҳайитов, Н.Салаева, О.Шамиева, О.Абдусатторова, Н. Шомуротова* ва б-қ.) айнан оилавий ҳамда шахслараро ўзаро муносабатлардаги гендер ўзига хослик масалларига эътибор қаратилган.

Муаллифнинг оила ва оилавий муносабатларнинг ижтимоий-психологик омиллари ва оқибатларига бағишланган асарларида оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммоларига<sup>17</sup>, гендер тасавурларнинг шахс тарбиясидаги ўрни (2006) каби масалаларда эътибор қаратилган. Бизнинг охириги тадқиқотларимизда<sup>18</sup> эр-хотин ва оиладаги сиблинг муносабатларнинг бола шахсига таъсири, жумладан, эркаклик ва аёллик фазилатлари шаклланишидаги ўрни ўрганган, илмий хулосалар чиқарилган.

Бу каби ота-она муносабатларининг фарзандларга таъсири муаммоси *М.Салаева* (2005) тадқиқотларининг ҳам предметига айланган. Жумладан, у қўлга киритган хулосалардан бири, “Ўзбек оилаларида оналарнинг оталарга нисбатан фарзандларга ўта ғамхўрлиги, яъни, уларни қийинчиликлардан сақлаш, зиён етказиб қўйишдан қўрқиш, фарзанднинг ўзига боғланганлиги ва тобелигини рағбатлантириш, уларда шахвонийлик ва тажовужкорликни босиш каби хусусиятларнинг кучлиги, оналарда оталарга нисбатан демократиклиқнинг кучлилиги исботланган”<sup>19</sup>.

Гендер тафовутларга бағишланган айрим тадқиқотлар рекламадаги аёллар ва эркаклар образи (*А.Дударева, 2003*), ўғил ва қиз болаларнинг образидан фойдаланиш самараси (*В.Каримова,*

<sup>17</sup> Каримова В. Оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммолари // “Ёшлар муаммолари ва уларнинг ечини: ҳолат ва истикбол” мавзусидаги Респ. илмий-амалий анжумани материаллари – Т.: 2002. – Б. 30-33.

<sup>18</sup> Каримова В. Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув қўлланма. – Т.: 2006. – 142 б.

<sup>19</sup> Салаева М. Ўзбек оилаларида ота-она ва фарзандлар ўзаро муносабатларининг ижтимоий психологик хусусиятлари: Психол. ф. н. даражасини олиш учун ёзилган дис. автореф. – Т.: 2005. – Б. 18.

2006, С.Абидов, 2006), эр ва хотинларнинг реклама қилинган маҳсулотларга жинсга оид ўзига хос муносабатлари (Л.Каримова, 2003, 2004) каби масалаларга бағишланган. Ўтказилган тадқиқотлар ва олинган эмпирик маълумотлардан шундай хулоса қилиш мумкинки, реклама соҳасида катталар ва болалар образидан кенг фойдаланилади, лекин уларни идрок қилиш ва харидорлик установкаларида аниқ равшан жинсий тафовутлар мавжуддир (В.Каримова, С.Абидов, 2005, 2006; Н. Шомуротова, 2010). Айниқса, бола образи акс эттирилган рекламанинг қизлар ва ўғил болалардаги жинсий идентификацияга бевосита таъсири алоҳида ўрганилса, бизнинг фикримизча, маълумотларнинг татбиқий аҳамияти янада кучли бўлади.

Л.И.Каримованинг юртимизда ўтказган тадқиқотларида ёшларнинг реклама маҳсулотларининг истеъмолчиси сифатидаги ижтимоий тасаввурлари ўрганилган. Масалан, у ўз тадқиқоти мобайнида 50 та эр-хотинлар жуфтлиги ўртасида сўров ўтказиб, замонавий оилада кўпчигина масалаларда хотин-қизларнинг фикри етакчи эканлигини аниқлаган (Л.Каримова, 2004). Масалан, “Оилангизда ким пул маблағларини тақсимлайди?” деб берилган саволга эркекларнинг 73%и ва аёлларнинг 51% “мен ўзим” деган жавобни беришган. Лекин “Кунига уй учун бирор нарса харид қилишга тахминан қанча вақт сарфлайсиз?” деган саволга эса, эркекларнинг 69 фоизи “билмайман” жавобини берган бўлса, аёлларнинг 71 фоизи - “бир соатгача”, 7 фоизи - 2 соатдан ортиқ вақт ажратишларини қайд этишган. “Реклама қилинган хўжалик молларининг сотиб оласизми?” деб берилган саволга 14 фоиз эркеклар ва 32 фоиз аёллар ижобий жавоб бергани ҳолда, 58% эркеклар “йўқ” жавобини берганлар. Шундан тадқиқотчи уларнинг реклама қилинаётган маҳсулотларга ишончини аниқлаганда, эркекларнинг 45 фоизи ва аёлларнинг 48 фоизи ишонишини қайд этганлар<sup>20</sup>. Демак, реклама қилинаётган маҳсулотлар дунёсида хотин-қизларнинг фаоллиги бугунги кунда эркекларникидан анча юқори. Демак, замонавий оила бекалари оилавий даромаднинг тақсимооти ва уни нимага ишлатиш масалаларида ҳам етакчиликка даъво қиладилар. Чунки уй бекалари уй юмушларини бажаришда кўпроқ хўжалик молларидан фойдаланади, фарзандларини ювиб-тараш ва уларни боғча ёки мактабига зарур бўлган нарсаларни ҳам яхшироқ билгани сабабли, реклама қилинаётган товарларнинг энг

<sup>20</sup> Каримова Л.И. Социальная психология и реклама: Учебное пособие.-Т.: 2004

яхшисини ва арзонини харид қилиш тарафдори ҳам бўлиб боради. Бу ҳолатни миллий реклама компаниялари инобатга олишлари керак.

Шу каби Ўзбекистонда муайян ижтимоий-психологик муаммо тадқиқ этилганда, гендер тафовутларга эътибор бериш тобора анъанага айланиб бормоқда. Масалан, тадқиқотчи *О.Абдусаттимова* (2007)нинг диссертацион изланиши бу борада алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, унда ўсмир ёшли ўғил ва қиз болалардаги гендер тасаввурларга боғлиқ жинсий идентификацияни аниқлаш ва бунда оила муҳитининг ролини асослаш учун ижтимоий психологияда қўлланилган қатор ишончли методикалардан фойдаланилган. Алоҳида таъкидлаш жоизки, ота-оналар ўртасидаги ўтказилган тест ва сўровлар уларнинг гендер установакаларини ва лидерлик мақомларини аниқлашга имкон берган бўлса, фарзандлари ўртасида олиб борилган эмпирик тадқиқот оталик ва оналик гендер мақомларининг қизлар ва ўғил болаларда ўзига хос установака шаклида идентификацион жараёнлар йўналишини белгилашини исбот қилди. Замонавий ўзбек оиласидаги эркаклар ва аёлларнинг ўзаро муносабатларида аёллар мавқеининг мустаҳкамланиб бораётганлиги, уларнинг лидерлик позицияларида ҳамда турмуш ўртоқларини ҳамкор ва шерикчилик муносабатлари тизимида кўришни афзал кўришларида намоён бўлди. Шу сабабли ҳам бу ҳолат уларнинг ўз жинсларини ва турмуш ўртоғидаги қарама-қарши жинсга нисбатан установакаларини белгилайди. Тадқиқот замонавий эркаклар ва хотин-қизларнинг аёллик ва эркаклик образларида фемининлик ҳамда соф маскулинлик сифатлари кўпроқ андрогинлик сифатларига ўрин бераётганлигини, қизларда маскулинлик сифатлари ҳам тобора сезиларлироқ намоён бўлаётганлигини кўрсатди.

Шундай қилиб, юртимизда гендер тадқиқотлари учун кенг йўл очилган ва уларда оила ва оилага нисбатан ижтимоий установака устувор масала сифатида қаралади. Лекин ўзбекистонлик ижтимоий психологлар олдида жуда муҳим тадқиқот мавзулари мавжудки, уларда ҳозирги мустақиллик шароитида шахс ва турли ижтимоий гуруҳлар психологиясида рўй бераётган ўзгаришлар, турли ёш, демографик, этник, профессионал гуруҳларга мансуб бўлган кишиларнинг ижтимоий тасаввурлари, улар асосида ижтимоий хулқ-атворни илмий бошқариш асослари ишлаб чиқилмоғи лозим. Яъни, ишлаб чиқариш ижтимоий психологияси,



бошқариш психологияси, гуруҳлар психологияси ҳамда оммавий психик жараёнларнинг таъсири масалалари ўзбек психологларидан ўз ечимини кутмоқдаки, уларда илғор фан ютуқларидан фойдаланилган ҳолда ҳудуднинг миллий ўзига хос қирралари ишлаб чиқилиши керак.

## 3-боб. ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ МЕТОДЛАРИ

### 3.1. Асосий методларнинг қисқача тавсифи

Ҳар бир алоҳида фанда бўлгани сингари ижтимоий психологиянинг ҳам ўз методлари ва илмий ғояларни исботлаш воситалари мавжуд. Тўғри, уларнинг аксарияти психология ва социология фанларида қўлланиладиган усулларга яқин, лекин фаннинг предметидаги ўзига хосликни ҳисобга олган ҳолда уларни ишлатиш йўллари ва маълумотларни илмий жиҳатдан таҳлил қилишда фарқлар мавжуд.

Масалан, умумий психологияда бўлгани каби ижтимоий психологияда ҳам *кузатиш методи* қўлланилади, лекин кузатув объекти конкрет шахсдаги психик фаолият эмас, балки шахснинг ижтимоий муносабатлар тизимида бевосита кузатиш мумкин бўлган ижтимоий ҳулқидир. Яъни, кузатувчи аниқ олдиндан белгиланган режа асосида ўзи ўрганаётган гуруҳнинг фаолиятини, вербал ва невербал хатти-ҳаракатларни маълум вақт бирлигида муттасил кузатиб, олинган маълумотларни қайд этиб боради. Бунда замонавий аудио ва видеотехникадан фойдаланиш, у ёки бу ҳаракатларни қайта-қайта кўриш орқали керакли хулосаларни чиқариши мумкин. Айниқса, ҳозирда фан ва технологиялар, мобил алоқа воситалари кенг қулоч ёзган шароитда турли ижтимоий вазиятларда одамлар ҳулқ-атворини кузатиш ва қайд этиш унчалик қийин иш эмас. Рақамли ёзиш воситаларининг кўплиги эса кузатиш объектларини компьютер тармоғига тушириш ва хатти-ҳаракатни бир неча таҳлилчилар ҳукмига ҳавола этиш имкониятини ҳам беради. Ижтимоий психологияда қўлланиладиган кузатиш методининг асосан уч шакли мавжуд:

а) “*кўзилиб кузатиш*” – бунда тадқиқотчи кузатилувчилар фаолиятига бевосита аралашиб, улар билан керак бўлса, яшайди ва ишлайди. Бу усулдаги энг муҳим хусусият унинг табиийлиги бўлиб, кузатиш объектлари ўзларининг кузатилаётганликларини сезмайдилар ва кузатувчини гуруҳнинг аъзоси сифатида қабул қиладилар. Ушбу шартнинг бузилиши экспериментнинг самарасиз бўлишига олиб келиши мумкин.

б) “*ташқи кузатиш*” – кузатилувчилар фаолиятига аралашмаган ҳолда улар ташқи хулқ-атворини қайд қилишдир. Бу усул муайян вақт ва сабр-тоқат талаб қилиши билан бошқа методлардан фарқ қилади, баъзида қисқа муддат ичида тадқиқотчи ўзини қизиқтираётган предмет хусусида ҳеч нарса қайд қила олмаслиги ёки тасодифан қўлга киритилган маълумот асосида хулоса чиқаришга мажбур бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам бу усул бошқа усулларга қўшимча восита сифатида ишлатилади. Масалан, кузатувчи ролида ўқитувчи бўладиган бўлса, у синфдаги етакчилар ёки гуруҳ фаолиятига қўшила олмайётган, доимо бегонасирайдиган болаларнинг хулқ-атворини ташқи кузатиш орқали муттасил ўрганиб боради, сабаблари хусусида субъектив маълумотлар тўплаб боради.

в) “*муҳим вазиятларни қайд этиш*” усулида кузатишнинг моҳияти шундаки, алоҳида шахс ёки гуруҳ кутилмаган, тасодифий вазиятга солинади, ва уларнинг вазиятга муносабати, ушбу вазиятда ўзини тутиши, зиддиятли ва қийин ҳолатлардан чиқиш йўллари кузатилади. Масалан, гуруҳни атайлаб олдиндан тузилган сценарий ёрдамида мунозарали вазиятга солиш ва унда ҳар бир гуруҳ аъзосининг ўзини қандай тутиши ва баён этган фикрларини зикр этиш бунга ёрқин мисолдир.

Агар кузатиш методи ижтимоий психологияга умумий психологиядан ўтган усул бўлса, *ҳужжатларни таҳлил қилиш* усули социологиядан кириб келгандир. Бу усул ижтимоий фаолиятнинг маҳсулини ўрганишга қаратилган бўлиб, тўпланган маълумотларнинг ишончлилиги, математика ва статистика услублари ёрдамида қайта ишлаш имкониятининг мавжудлиги сабабли маълум афзалликларга эга. Бу усулнинг яна бир номи *контент-анализ* бўлиб, таҳлил қилинадиган ҳужжатлар тоифасига асосан оғзаки (сўзланган нутқ матнлари, суҳбатларнинг ёзиб олинган қисмлари, бевосита мулоқот жараёнида қайд этилган манбалар) ёки ёзма (расмий ҳужжатлар, газета-журналлардаги мақолалар, хатлар, маънавий-маърифий адабиётлар матнлари ва шунга ўхшаш) ҳолда тавсия этилган маълумотлар қиради.

Контент-таҳлилни қўллашда тадқиқотчи олдида турган асосий муаммо – бу текширув бирликларининг бўлиши, категорияларни аниқлашдир. Кўплаб тадқиқотчилар фикрларини умумлаштирган ҳолда таҳлил қилиш учун унинг бирликлари қуйидагилар бўлиши мумкин, деб ҳисоблаймиз:

а) алоҳида иборалар ёки сўзларда билдирилган тушунчалар (масалан, демократия, фаоллик, ташаббус, ҳамкорлик ва ҳоказо)

б) яхлит абзацлар, матнлар, мақолалар ва шунга ўхшашларда кўтарилган мавзулар (масалан, миллатлараро муносабатлар мавзуси, миллий ва умуминсоний кадриятлар, ёшлар маънавияти мавзуси ва ҳоказо)

в) тарихий алломалар, сиёсатшунослар, таникли шахсларнинг номлари (масалан, «Миллий тикланиш» демократик партияси лидерларининг вақтли оммавий ахборот воситаларида чиқишларини таҳлил этиш, конкрет тарихий шахснинг тарихдаги ўрнини аниқлаш, масалан, Амир Темурнинг шахс сифатидаги образини ўрганиш ва ҳ-зо);

г) ижтимоий ҳодиса, расмий ҳужжат, бирор аниқ факт, асар (масалан, оилавий можаролар, Ўзбекистон Конституциясининг муҳокамаси, янги ёзилган асарга ўқувчиларнинг муносабати ва шунга ўхшаш).

Яхши ўтказилган контент таҳлил – аслида ижтимоий-психологик тадқиқотларда жуда муҳим аҳамиятга эга. Лекин олинган маълумотларнинг ишончлилиги шу борада илгари ишлаган шахслар – экспертлар баҳоси, айти шу фактни текшириш учун бошқа методларни ҳам қўллаш ва маълумотларни солиштириш ҳамда айти объектни айти вазиятда қайта таҳлил қилиш йўллари билан эришилади. Тўпланган миқдорий маълумотлар математик статистика методлари ёрдамида қайта ишловдан ўтказилмоғи лозим. Контент-таҳлил тадқиқотчидан каттагина уқувни талаб қилади, чунки бир томондан у ёки бу матнни тушуниш, унинг том маънода моҳиятини англаш маҳорати бўлиши керак, иккинчидан, тадқиқот сўнгида қўлга киритилган миқдорий натижаларни яна қайта сифат шаклига келтириш ва тушунтириб, психологик таҳлил қилиб ёзиб бериш лозим.

**Сўров методлари.** Сўров методлари ижтимоий-психологик тадқиқотларда кенг қўлланади, айтиқса, *анкета сўрови ва интервью* шулар жумласидандир. Бу методларни қўллашда қатор методологик қийинчиликлар вужудга келади, *биринчидан*, доим шахслараро муносабатлар, ўзаро таъсир шакллари мавжуд, *иккинчидан*, тадқиқотчининг субъектив муносабатларини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Тадқиқот мобайнида шахслараро идрок қилиш ва субъектив бир-бирини тушунишга қаратилган барча қонуниятлар ишлайди. Шунга қарамай, жуда кўп ижтимоий-

(навқирон) никоҳ; 5 йилдан 9 йилгача бўлган никоҳ – ёш никоҳ, ёки ёш оила; 10 йилдан 19 йилгача бўлган даврдаги – ўрта ёшли никоҳ; 20 йилдан зиёд вақт бирга бўлганлар никоҳи катталар никоҳи ёки ота-оналар оиласи деб юритилади.

Ёш оила расман олиб қаралганда, никоҳга кирганларнинг ёши 30 ёшдан ошмаган, дастлабки, биринчи никоҳда бўлганларнинг оила деб тан олинishi амалиётда синалган. Чунки 29 ёшда никоҳга кирадими ёки 18 ёшдами, барибир, иккала ҳолатда ҳам ёшларда ҳали етарли рўзгор юритиш малакаси ва турмуш тажрибаси бўлмайти, шунинг учун улар моддий ва маънавий кўмакка муҳтож бўлади. 30 ёшдан ошганлар тўғрисида шуни айтиш мумкинки, 31 ёшда турмуш қурган шахс бирор аниқ касб-корни эгаси, кўп ҳолатларда шахсий ва профессионал карьерага эга бўлиш илинжисиди никоҳ масаласини кечиктириб юрган бўлиши мумкин ва шу сабабли, унинг ижтимоий дунёқараши тўла шаклланган мустақил шахс деб эътироф этилади.

Нима учун айнан ёш оилага ташқаридан мадад керак, деган савол ўринли бўлиб, бунда айнан шу даврда ёшлар ҳаётига алоқадор типик муаммоларга дуч келишлари билан изоҳланади. Бу қандай муаммолар? Аввало, ёш оила ҳаётнинг дастлабки йилларидаёқ, фарзанд туғилиши ва уни тарбиялаш билан боғлиқ қатор масалаларни мустақил хал қилишга қийналади. Шу боис ҳам ўзбек оилаларида ёш келин-куёвни имкон борича алоҳида ажратмай, қайнона ва қайноталар ёнларида бирга яшашларини хоҳлашади. Бу билан улар айниқса, келинчакнинг янги оила муҳитига мослашуви – адаптациясига кўмаклашади. Қолаверса, фарзанд туғилишдан аввалги хомиладорлик даврида ёш аёлга юриш-туриш, еб-ичиш каби масалаларда ҳам оқила она унга ўз маслаҳатларини беради. Фарзанд туғилгач, унинг туғруқхонадан чиқишидан тортиб, токи болалар боғчасига боргунича бўлган даврида тарбиялаш, бу даврдаги айрим харажатларни ҳам катталар оиласи ўз бўйнига қисман бўлса-да, олади. Бўлинмаган, кўп бўгинли оилада ҳам айрим ота-оналар шу каби масалаларда ёшларга мададкор бўлиш учун бир неча ўғилларнинг оиласини ҳам бир хонадонда яшашлари учун шарт-шароитни олдиндан ўйлаб кўяди. Саид Аҳмаднинг “Келинлар кўзғолони” асари асосида ётган сценарий ҳам ана шундай оилаларнинг яққол мисолидир. Албатта, бундай ҳолат кўпинча ички оилавий ўзаро муносабатларда муайян қийинчиликларни, тарангликларни, қайнона-келин, овсинлар, ака-

укалар ва уларнинг фарзандлари ўртасида рўй бериши мумкин бўлган низоларни ҳам келтириб чиқариши табиий. Замонавий ўзбек ёш оиласи никоҳ ёшининг тобора катталашиб бораётганлигидан мустақил алоҳида яшаш шароити бўлиши истайди, шу маънода Президентимизнинг 2007 йил 18 май Фармонлари ёш оиланинг ўз муаммоларини ўзи хал қилишига имкон бераётган шароитларни яратишга қаратилган. Чунки аслида ҳар қандай оила муайян муддатдан сўнг албатта алоҳида яшаб ўз муаммоларини ўзи мустақил хал қила олиши, ота-оналар оиласида ноёб, ижобий тажрибани қайтарган ҳолда фарзандлар тарбияси билан ўзи шуғулланиши мақсадга мувофиқдир.

Ёш оила бошига тушадиган муаммоли ҳолатлардан яна бири – бу вақт тақчиллигидир. Зеро, ёшлар айнан кучга тўлган, билим ва малакаларини оширишга чанқоқ пайтида рўзгор билан боғлиқ масалаларни хал қилишга ҳам мажбур бўлишади. Ўз устида ишлаш учун энг мақбул бу даврда оила юмушларини хал қилиш зарурати бўш вақтнинг деярли йўқлиги, унинг тақчиллигини келтириб чиқаради. Бунинг устига айнан ёшлик пайтида ёшлар ўйнаб-кулгиси, дўстлар даврасида кўпроқ бўлиш, кино-театр каби маданият ўчоқларига боришни ҳам хоҳлашади. Буларнинг бари ёш оилادا вақт тақчиллигини келтириб чиқаради. Бу масалани муваффақиятли еча олган оила аъзолари саломатликларига ҳам зарар етказмай, барча юмушларга улгуриши мумкин, лекин бунинг акси – уларда руҳий тангликларни келтириб чиқариши, ёшлар салга жиззакилик қилиб жанжаллашиб қолишлари ҳам мумкин. Шунинг учун вақтдан оқилона фойдаланиш борасида ҳам ёшлар муайян тўғри тасавурларга эга бўлишлари оилавий ҳаётга тайёрликнинг бир йўналиши сифатида қаралиши лозим.

Кейинги муаммо – бўш вақтни тўғри тақсимлаш билан боғлиқ. Албатта, ёш оила ҳам вақт бюджетига, бўш вақтга эга. Уни оқилона ташкил этиш, шанба, якшанба, байрам, хайит кунлари уни тўғри ташкил этиш, ота-оналар, қариндош-уруғлар билан ўзаро муносабатларни ташкил этиш оила мустақамлигида катта роль ўйнайди. Масалан, ҳар куни эрталабки бадан тарбиянинг, спорт билан шуғуланишнинг йўлга қўйилганлиги, болаларни вақти-вақти билан истироҳат ва ҳайвонот боғларига олиб боришлар, табиат кўйнига саёҳатларнинг бўлиб туриши, оила аъзоларининг таваллуд кунларинини нишонлаш, кекса ота-оналарни, агар улар оламдан ўтган бўлса, уларнинг қабрларини зиёрат қилиш, телевидение,

психологик маълумотларни тўплашда сўров методлари энг қулай усуллар сифатида ишлатиб келинмоқда.

*Интервью ўтказиш* учун одам махсус равишда тайёргарлик кўриши керак, чунки у тадқиқотчидан қатор муҳим шахс сифатларининг бўлишини талаб қилади. Шунинг учун ҳам ижтимоий психологияда “ролли ўйинлар” методи ёрдамида психолог ёки социолог махсус тайёргарлик курсидан ўтади, турли вазиятларда турли тоифали инсонлар билан интервью ўтказиш орқали, ўз малакасини оширади.

*Анкета методи* ҳаммага таниш бўлган усуллардан бири. Лекин кўпинча анкетани ўтказган одам унинг тузилиши қанчалик қийинлигини ёки олинган маълумотларни қайта ишлаш, уларни тўғри шарҳлаш нақадар мушкул эканлигини тасаввур қилмайди. Анкетага киритилган саволлар маълумотига кўра анкета *очик ва ёпиқ* турларга бўлинади. Очик анкета респондентдан ўз фикрини эркин баён этишни талаб қилади, ёпиқ шаклдаги анкета саволларининг эса жавоблари олдиндан берилган бўлиб, текширилувчи ўзига маъқул бўлган, ўзининг қарашлари, фикрлари билан мос келган жавобни белгилаб беради. Очик саволларнинг камчилиги – респондентларнинг ҳар доим ҳам қўйилган вазифага етарли даражада масъулият билан қарамасликлари ҳамда берилган жавобларни статистик жиҳатдан ишлов беришдаги қийинчиликлар бўлса, ёпиқ анкетада респондентга текширилувчи (томонидан ўз) фикрига эргashiшга ўхшаш ҳолатнинг мавжудлиги ёки ҳар доим ҳам ҳамма саволнинг барча жавоб вариантларини топиб билмасликдадир. Шундай ҳолатларда респондент ё умуман жавоб бермаслиги ёки “таваккал” қилиб бир вариантни белгилаб бериши мумкин. Шунинг учун ҳам кейинги пайтларда ярим ёпиқ саволлардан иборат анкеталар тузилмоқдаки, уларда жавоб вариантларидан ташқари қўшимча тарзда фикр билдириш учун қўшимча қаторлар берилади.

Анкетага киритилган саволлар тўғридан-тўғри берилиши мумкин. Масалан, “...хусусида Сизнинг фикрингиз?”, “...ёканлигини биласизми?”, “Сизга маъқулми?” ва шунга ўхшаш. Лекин саволлар билвосита берилса ҳам у яхши қабул қилинади. Масалан, “Баъзи одамлар..., деб ҳисоблайдилар. Сизчи?” ёки оилавий даромад тадқиқотчини қизиқтирганда тўғридан-тўғри “Даромадингиз қанча?” демасдан, балки уй-рўзгор буюмлари рўйхати ва бошқа пул билан боғлиқ нарсаларнинг бор ёки йўқлигини сўраш йўли билан ҳам ўрганиш мумкин. Кўпгина тадқиқотларда текширилувчиларга

“проектив” саволлар ҳам берилади. Бунда шахсга бир канча ҳаётӣй вазифалар у ёки бу хулқ-атвор шакллари таклиф қилиниб, улар ичидан ўзига маъқул, у маъқуллаши мумкин бўлган жавобни танлаш топширилади. Танланган вариант асосида текширувчи респондентнинг яшириш ўй-фикрлари, ниятлари ва ҳаётӣй йўналишларини билиб олиши мумкин.

**Ижтимоий-психологик тестлар.** Тестлар психологиянинг махсус усулидир. Улар қисқа синов усули бўлиб, у ёки бу ижтимоий-психологик ҳодиса қисқа муддат ичида бир техник восита сифатида унинг ёрдамида текширилади. Тестлар асимизнинг бошида кашф қилинган бўлиб, улар 20-30-йилларда ҳаётга, амалиётга шунчалик шиддат билан кириб келдики, натижада махсус соҳа – **психометрика** юзага келди. Тестларни қўллашнинг қулайлик томони шундаки, бир тест ёрдамида маълум объектнинг у ёки бу хусусиятини бир неча марта, такрор-такрор синаб кўриш мумкин. Лекин уларни универсал деб бўлмайди, чунки у ёки бу тест муайян турдаги объектда синалган бўлса, уни шунга ўхшаш объектлардагина қўллаш мумкин, холос, қолаверса, ундан олинган маълумотлар нисбий хусусият касб этади. Шу ўринда таъкидлаш ўринлики, у ёки бу фан предмети бўйича талабанинг олган билимини аниқлаш тестлари ижтимоий психологик тестлардан кескин фарқ қилади. Ижтимоий психологик тестлар тузилиши, тизими ва мазмуни жиҳатдан доимо у ёки бу ижтимоий фактни аниқлашга қаратилган бўлади.

**Ижтимоий-психологик эксперимент.** Ижтимоий-психологик эксперимент – бу ижтимоий ҳодисаларни ўрганиш мақсадида текширувчи билан текширилувчи ўртасидаги мақсадга йўналтирилган мулоқотдир. Бундай мулоқотнинг юзага келиши учун экспериментатор, яъни текширувчи махсус шароит яратади ва ана шу шароитда аниқ режа асосида фактлар тўплайди. Умумий психологияда бўлгани сингари, ижтимоий психологияда ҳам унинг табиий ва лаборатория турлари фарқланади.

Лаборатория эксперименти одатда махсус шароитларда, алоҳида хоналарда, зарур асбоб-ускуналар ёрдамида ўтказилади. Чет элларда биринчи марта лаборатория шароитида ижтимоий-психологик ҳодисаларни, хусусан, якка тартибда ва гуруҳ шароитида шахсдаги билиш жараёнлари, тафаккур, сезгирлик ва бошқа қатор жараёнларнинг намоён бўлишини *Г.Оллпорт, В.Меде, Д.Майерс, К.Левин* ва бошқалар ўрганган бўлса, Россияда биринчи лабора-



тория шароитида ижтимоий-психологик тадқиқотни рус олими *В.М.Бехтерев* ўтказган эди. У махсус асбоблар ёрдамида идрокнинг аниқлигини, хотиранинг сифатини, кузатувчанлик хусусиятларини яққа ҳолда ва гуруҳий шароитида солиштириб ўрганди ҳамда гуруҳнинг борлиги ҳар бир унинг аъзоси психикасига бевосита таъсир этишини исбот қилди.

Лаборатория экспериментининг янги қирралари кейинчалик *Б.Г.Ананьев, Е.С.Кузьмин, В.С.Мерлин, В.Н.Мясищев, Л.И.Уманский* кабилар томонидан ишлаб чиқилди ва ижтимоий психологияда аппаратура услуби кенг қўлланила бошланди. Масалан, инглиз олими *Р.Эшби* томонидан кашф қилинган, кейинчалик *Ф.Д.Горбов* ва бошқалар томонидан такомиллаштирилган гомеостат методи, *Л.И.Уманский* томонидан яратилган гуруҳ учун интеграторлар пайдо бўлди ҳамда улар амалиётда бир гуруҳ доирасида рўй берадиган ҳодисаларни, хусусан, гуруҳдаги бирдамлик, ўзаро мослик, лидерлик каби ҳодисаларни текширишда кенг фойдаланила бошлади.

**Проектив методлар.** Улар тест усулларнинг бир кўриниши ҳисобланиб, уларда текширилувчига аниқ тизимга ёки кўринишга эга бўлмаган ноаниқ нарсалар тавсия этилади ва уларни шарҳлаш топшириғи берилади. Бинобарин, текширилувчига турлича талқин қилиш мумкин бўлган расмлар, тугалланмаган ҳикоялар, бирор аниқ кўриниши мавжуд эмас буюмлар, ёғочлар берилиши, ёки уларга қараб текширилувчи ўзининг ҳиссий кечинмалари, кизиқишлари, дунёқараши нуқтаи назаридан баҳолаши кутилади.

Проектив усуллар қаторига машҳур *Роршах*нинг “Сиёҳ доғлари” тестини киритиш мумкин (1921). Бу – икки томонлама симметрик шаклда берилган 10 хил доғлардан иборат бўлиб, ҳар бир доғ ҳар хил бўёқли фонда кўрсатилади. Текширилувчидан ҳар бир “доғ” ниманинг шаклини эслатиши сўралади. Унинг оғзидан чиққан сўзлар, ассоциацияларга қараб (уларни контент-анализ қилиб), шахс хусусиятлари юзасидан ҳулоса чиқарилади.

Яна бир проектив усул – бу *С.Розенцвейг*нинг расмли ассоциацияларидир. Бунда турмушда тез-тез учраб турадиган зиддиятли вазиятларни акс эттирган расмлар текширилувчига тавсия қилинади. Бу расмларда бир томонда турган персонажлар нималарнидир гапирётган ҳолда гавадантирилади, унга қарама-қарши томондаги шахс эса ҳали жавоб қайтариб улгурмаган, текширилувчидан экспериментатор тез, қисқа муддат ичида буш

катакларга қайтарилиши кутилаётган жавобни ёзишни сўради. Берилган жавобларга қараб шахснинг йўналиши, кадриятлари тизими, мақсад-муддаолари, турли зиддиятларга муносабати, жаҳолат ҳиссининг хусусиятлари, бу ҳиссинг кимларга қаратилганлиги ва шунга ўхшаш муҳим фактлар тупланеди.

Шундай қилиб, биз ижтимоий психологияда анъанавий қўлланиб келинаётган асосий методларга тўхталиб ўтдик. Лекин ҳозирги даврда ҳаёт фандан татбикий хусусиятга эга бўлишини талаб қилаётганлиги туфайли бу қаторга бир туркум методларни киритиш лозимки, улар ижтимоий психологиядаги *фаол тайёргарлик методлари* деб аталади. Уларга ижтимоий-психологик тренингнинг барча шакллари киритилади. Фаол тайёргарлик методлари ўз моҳиятига кўра, шахс ва гуруҳнинг маълум сифатларини шакллантирувчи экспериментни эслатади. Лекин уларнинг фаол методлар тоифасига киритилишига асосий сабаб – бу усуллар ёрдамида қисқа фурсатда бевосита мулоқот шароитида кутилаётган самарага эришиш мумкин бўлади. Яъни, таҳлил қилиб чиқилган методлардан фарқли ўлароқ, фаол ижтимоий-психологик методлар шахсда ёки гуруҳда шаклланган хусусиятларни қайд қилиш эмас, балки таркиб топтириш лозим бўлган хислатларни амалиётчи психолог ёки ижтимоий ходимнинг фаол аралашуви орқали ҳосил қилишга қаратилгандир. Охириги йилларда турли ташкилотлар томонидан ташкил этилаётган тренинглар, айниқса, улар инсонлардаги тафаккур, тасаввур ва кадриятларни ўзгартиришга қаратилган бўлса, улар фаол тайёрларлик методларнинг амалиётдаги кўринишидир. Туғри, ижтимоий психологлар ҳамиша ижтимоий психологик тренинглар ўтказадилар. Бунда асосий икки талаб қўйилади: 1) тренинг ўтказилиши учун реал, компакт гуруҳ бўлиши керак; 2) тренинг йўналишини белгилаш учун ижтимоий психолог вазият ёки муаммо бўлиши шарт. Иккаласи бўлган тақдирда, тренингни малакали мутахассис–психолог ўтказса, самара – ижтимоий хулқнинг ўзгарган варианты ҳосил бўлади. Фаол методлардан кўзланган мақсад ҳам айнан шу, яъни, ижтимоий хулққа таъсир кўрсатиш ва ўзгаришга эришишдир.

### 3.2. Этнопсихологик тадқиқотларда ишлатиладиган методлар ва уларга қўйилладиган методологик талаблар

Миллатлараро муносабатлар тобора яхшиланиб бораётган, ОАВ орқали дунёнинг қайси четидан бўлмасин у ёки бу халққа оид

маълумотларга эга бўлиш жуда осон бўлиб қолган бир шароитда турли миллат ва халқларнинг психологиясини ўрганиш, миллаталараро қиёсий тажрибалар ўтказиш фан манфаатларига тўғри келади. Шу боис ҳам олимлар ижтимоий психологиянинг қайси муаммоси бўлмасин, уни у ёки бу ижтимоий-сиёсий, миллий-маданий муҳит нуқтаи назаридан ўрганишни афзал кўрадилар. Бу этнопсихологик тадқиқотларда репрезентатив, ишончли методлар масаласини долзарб этади.

Чет элларда ва мамлакатимизда амалга оширилган илмий ишларни таҳлил қилар эканмиз, этнопсихологик тадқиқотларда хилма-хил услуб ва методлар қўлланилганининг гувоҳи бўламиз. Чунки бундай тадқиқотларда шахс хусусиятларини ўрганувчи турлича тестлардан тортиб, проектив методлар, экспериментларнинг турлича кўринишлари, сўроқ методлари - анкета, интервью, социометрия, шкала методлари ва бошқалар ишлатилади. Бу методлар ҳозирги кунларда ҳам “маданий муҳит ва шахс”, гуруҳлараро муносабатлар ҳамда қиёсий тадқиқотларда қўлланил-моқда. Бундай ишларни фақатгина ижтимоий психологлар эмас, балки умумий психология билан шуғулланувчи олимлар ҳам ўтказмоқдалар. Лекин шундай бўлишига қарамай, этнопсихологик методларнинг танқислиги кун сайин сезилмоқда. Чунки этнопсихология муоммоси билан шуғулланишни мақсад қилиб қўйган ҳар бир тадқиқотчи ё мавжуд методикалардан бирини қайта ўзгартиришга, ёки бўлмаса, ўзича янги методни кашф қилишга мажбур бўлмоқда. Ниҳоят, этнопсихологик методларни қўллашнинг ноқулайлиги шундаки, масалан, Америкада жуда яхши натижа бериб, ишончли маълумотлар тўплашга имкон берган методика Осие мамлакатлари ёки бизнинг республикаимиз шароитида умуман ҳеч нарсани ўлчамаслиги, аниқламаслиги мумкин. Масалан, *Равеннинг* матрикс тести ва муҳит таъсирлари дахлсиз, деб ҳисобланган *Кеттеллнинг* интеллект тести ҳам барибир, қисман бўлсада, муҳит шароитларини ҳисобга олишни талаб қилади. Бундан ташқари уларни шарҳлар, маълумотларни таҳлил қилиш масаласида алоҳида эҳтиёткорлик ва зийракликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳозирда бутун жаҳон олимлари ҳар қандай маданий муҳитдан ҳам юқори турадиган, универсал тест ёки методика яратиш фикрининг асоссизлиги ҳақида умумий фикр билдирмоқдалар.

Этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни мақсад қилиб қўйган ҳар қандай тадқиқотчи асосий принциплар сифатида маданий муҳит шароитларининг хилма-хиллиги ва уларнинг ўзаро бир – бирларига таъсир кўрсатишини инобатга олмоғи зарур. Бу нарса этнопсихологик тадқиқот дастуричи тузишда албатта ҳисобга олиниш керак. Мисол учун, Ўзбекистон шароитида тадқиқот ўтказилмоқчи бўлинса, қуйидаги нарсаларга эътиборни қаратиш лозим:

1) шу ҳудуд шароитида яшовчи турли миллатларга хос бўлган умумий психологик омиллар ва уларни аниқлаш усуллари;

2) фақат ўзбек миллатига хос бўлган психологик сифатлар ва омилларни аниқлаш;

3) аниқланган омилларни ёки психологик сифатларни ўлчайдиган ёки экспериментал усулда текширишга имкон берадиган методларни танлаш ва уларни конкрет шароитларга мослаш;

4) тадқиқотчилар гуруҳини текшириладиган миллий гуруҳ тилини, урф-одатини биладиган ходимлар билан таъминлаш. Чунки, тадқиқот объекти ҳисобланган гуруҳда ўша гуруҳ тилида тадқиқот ўтказиш керак, токи текширилувчиларга қўйилган ҳар бир талаб, савол ва топшириқлар улар учун тушунарли бўлсин.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, у ёки бу миллий гуруҳ психологиясини, ундаги этник стереотипларни текширишга қаратилган махсус методлар йўқ, шунинг учун ҳам тадқиқотлар мавжуд методлар орасидан танлаб, саралаб олинади. Кейинги босқичда эса танланган методлар текширув ўтказиладиган маҳаллий шарт-шароитларга мослаштирилади, керак бўлса, у тилдан бу тилга таржима қилиш керак бўлади. Масалан, Қорақалпоғистонда тадқиқот ўтказишда албатта ҳар бир методика камида уч тилда бўлиши инобатга олиниши лозим: ўзбек, қорақалпоқ ҳамда зарурат бўлса, рус тилларида. Таржима хусусида шуни айтиш керакки, махсус психологик тестлар ёки методларни (анкеталар, сўроқлар, шкалалар саволларини) таржима қилиш таржимондан юксак билимдонлик ва касбий сифатларни талаб қилади. Акс ҳолда, методика ўз қимматини йўқотиши ёки керакли сифатни аниқламаслиги ёки ўлчамаслиги мумкин. Ҳаттоки, новербал тестларни турли шароитларда қўллаб, олинган маълумотларни шарҳлаш босқичида унинг мазмуни ёки мақсади ўзгарганлиги қўллаб тадқиқотларда исботланган. Шунинг учун ҳам

хар қандай методик услубни қўллашдан олдин уни кичикрок гуруҳ доирасида синаб кўриш ва натижаларни экспертларга бериб ёки бошқа ёрдамчи методлар ёрдамида қайта синовдан ўтказиш йўли билан текшириб олиш мақсадга мувофиқдир.

Конкрет этнопсихологик тадқиқотларга қўйиладиган яна бир талаб - тадқиқотни табиий шароитларда, текширувчилар учун таниш бўлган жойларда қисқа кўрсатмалар бериш йўли билан ўтказишдир. Чунки этнопсихологик тадқиқотларда кўпинча турли ёш, касб ва маълумотга эга бўлган шахслар иштирок этадилар, иштирокчилар сони оддий лаборатория шароитида ўтказиладиган текширувлар фарқли ўларок, кўпчиликни, баъзан минглаб нафар респондентларни назарда тутуди. Шунинг учун ҳам уларнинг барчаси учун тушунарли, аниқ топшириқлар тизимини туза олиш ҳам психологдан қатор касбий малакаларни талаб қилади.

Бизнинг назаримизда, ҳозирги пайтда этнопсихологик муаммолар орасида энг муҳими у ёки бу миллат вакилларидаги этник стереотипларни тадқиқ қилишдир. Бунда қандай методлардан фойдаланиш мумкин? Рус тадқиқотчиси *Г.У.Кцоеванинг* ёзишича, бу ерда тўрт гуруҳли методларни кўрсатиш мумкин:

1. *Шкалали ўлчов методлари* – улар асосан миллат вакилларидаги турлича этник установакаларни текширади. Масалан, *Богардуснинг* машҳур шкаласи: киёсий фикрлаш йўли билан берилган жуфтликлар – установакаларни ҳар бир текширилувчи томонидан аниқ баҳолашига асосланган. Ёки *Лайкартнинг* “баҳолашлар йиғиндиси” методи ҳам у ёки бу миллат вакилига хос установака – фикрларга текширилувчининг эътирози ёки эътирофини аниқлайди. Бу методлар бутун жаҳон миқёсида кўпгина тадқиқотларда ишлатилган ва маҳаллий шароитларга мослаштириш жиҳатидан рекорд қўйган десак бўлади.

2. *Кузатиш ва сўроқ методлари* – бунда ўша маданий муҳитга хос бўлган, унинг бевсоита бойликлари ҳисобланган моддий ва маънавий қадриятлар, маиший шароитлар, одатлар, анъаналар ва ҳаказолар ташқаридан ўрганилади. Сўроқ методлари ичида кўпроқ анкета усули қўлланилади, бунда ҳам миллат вакилининг турмуш тарзи, автобиографик маълумотлари аниқланиб, илмий хулосалар контент-анализ қилинади. Америкалик олимлар *Катц* ва *Брейлилар* сўроқ методининг ўзига хос кўринишини этник стереотипларни аниқлашда ишлатишган. Масалан, улар қизиқтираётган масала бўйича имкони борича кўп жавоблар рўйхатини текширилувчига

бериб, ундан шу жавоблар ичидан “Ўзиникини” танлаб белгилашни сўрашган. Бундан ташқари, 84 хил сифатни ўз ичига олган рўйхатдан ўз миллатига ва бошқа миллатга хос бўлган 5 етакчи сифатни ажратиб бериш топшириғини беришган. Шу йўл билан этник стереотиплар аниқланган.

3. *Проектив методлар* – этнопсихологик тадқиқотларда қўлланиладиган ушбу гуруҳ методларга асосан *Роршахнинг “сиёҳ доғлари”* тести, тематик апперцепцион тест (ТАТ), бошланган жумлаларни тугатиш тести, фотосуратларни баҳолаш тести, *Ловенфельднинг мозаикалари* тести ва бошқалар киради. Мавҳум берилган топшириқларни бажариш сифати ва жавобларнинг йўналиши бўйича ҳам турли миллатларга оид стереотиплар ўрганилган.

4. *Шахснинг алоҳида сифатларини аниқлашга қаратилган тестлар*. Масалан, *Г.Дейкер* ва *Н.Фрийд*ларнинг миллий характер хусусиятларини ўрганишга қаратилган тестлари. Улар асосан шахснинг таъсирчанлиги ва ҳиссий реакцияларини ўрганади. Бундан ташқари, шу гуруҳ тестларга алоҳида интеллектни текширувчи, маънавий дунёқарашни ўрганиш, адолат ҳиссини аниқлаш, бадиий дид тестлари ва бошқа тестлар киради. Айниқса, миллий стереотипларни аниқлашда миллатнинг тилини барча тилшунослик услублари билан ўрганиб чиқиш ҳам жуда қимматли маълумотлар тўплаш имконини беради. Чунки, тил у ёки бу миллат вакилининг ўзи мансуб миллатга хос миллий кадриятларни, стереотипларни ўзлаштиришда асосий восита ролини ўйнайди. Шунинг учун ҳам этнопсихологик ўз тадқиқотларини тилшунос, этнограф, этнолог, социолог, тарихчилар ҳамкорлигида ўтказилади. Тадқиқотчи аввало, текширув ўтказаётган муҳитдаги инсонлар тилини, тил орқали “дили”ни билиш қобилиятига эга бўлиши зарур. Юртбошимиз Ислом Каримов ўзларининг “Ўзбекистон мустақиллик оstonасида” асарларида таъкидлаганларидек, “Ўз она тилини билмаган одам ўзининг шажарасини, ўзининг илдизини билмайдиган, келажаги йўқ одам, киши тилини билмайдиган, унинг дилини ҳам билмайди, деб жуда тўғри айтишади”<sup>21</sup>. Шунинг учун миллий характер, урф-одатлар, кадриятларни ўрганишни мақсад қилган инсон шу халқ ва миллатнинг тилини аввало мукамал билиши лозим.

<sup>21</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.-Т.: “Ўзбекистон”, 2011 – 69 б.

Юқорида айтиб ўтилган методологик ва методик услублар миллий психологияни ўрганишда фақат асосийлари холос. Чунки миллатнинг қўп қирралари психологик ҳолатини ўрганишда яна қўплаб усуллардан фойдаланиш мумкин, бу нарса тадқиқотнинг мақсадларига, тадқиқотчининг эса услубий тайёргарлик даражасига боғлиқдир. Нима бўлганда ҳам охириги йилларда Ўзбекистонда ўтказилаётган қатор илмий-тадқиқот ишларида энг аввало, айнан миллий-маданий муҳитимизга мос келадиган методикаларни ишлатиш, хорижликлар ишлаб чиққан методикаларни аввал миллий муҳитимизга мослаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бунда ўша тест ёки методик услуб бир неча минг респондентларда қўлланиб кўрилади, олинган натижалар яна бир бошқа услуб ёрдамида олинган маълумотлар билан экспертлар ёрдамида валидлилиги нуқтаи назаридан ўрганилади, натижалар солиштирилади ва шундан сўнггина катта аудиторияларда қўллаш, натижаларни шарҳлашга рухсат берилади. Бу ижтимоий-психологик методикаларни қўллашда этика нормаларига риоя қилиш, демакдир.

## 4-боб. ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯДА ЎРГАНАДИГАН АСОСИЙ МАСАЛАЛАР

### 4.1. Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси

#### 4.1.1. Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни. Мулоқот шакллари ва бошқичлари

Мулоқот одамлар амалга оширадиган фаолиятлар ичида етакчи ўринни эгаллаб, у инсондаги энг муҳим эҳтиёжни – жамиятда яшаш ва ўзини инсон, шахс деб ҳисоблаш билан боғлиқ эҳтиёжини қондиради. Шу боис ҳам унинг ҳар бир инсон учун ижтимоий аҳамияти каттадир.

**Мулоқот** – одамларнинг биргаликдаги фаолиятлари эҳтиёжларидан келиб чиқадиган турли фаолликлари мобайнида бир-бирлари билан ўзаро муносабатларга киришиш жараёнидир. Яъни, ҳар бир шахснинг жамиятда адо этадиган ишлари (меҳнат, ўқиш, ўйин, ижод қилиш ва бошқалар) ўзаро муносабат ва ўзаро таъсир шаклларини ўз ичига олади. Чунки ҳар қандай иш одамларнинг бир-бирлари билан тил топишишини, бир-бирларига турли хил маълумотларни узатишни, фикрлар алмашинуви каби мураккаб ҳамкорликни талаб қилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир шахснинг жамиятда тутган ўрни, ишларининг муваффақияти, орттирган обрўси унинг мулоқотга кириша олиш қобилияти билан бевосита боғлиқдир.

Бир қарашда осонга ўхшаган шахслараро мулоқат жараёни аслида жуда мураккаб бўлиб, унга одам ҳаёти мобайнида ўрганиб боради. Мулоқотнинг психологик жиҳатдан мураккаб эканлиги ҳақида *Б.Ф.Парыгин*<sup>22</sup> жумладан, шундай ёзади: “Мулоқот шунчалик кўп қиррали жараёнки, унга бир вақтнинг ўзида куйидагилар қиради:

- а) индивидларнинг ўзаро таъсир жараёни;
- б) индивидлар ўртасидаги ахборот алмашинуви жараёни;
- в) бир шахснинг бошқа шахсга муносабати жараёни;
- г) бир кишининг бошқаларга таъсир кўрсатиш жараёни;

<sup>22</sup> Парыгин Б.Д. *Анатомия общения.* – СПб, 1999 – С. 28-104



- д) бир-бирларига ҳамдардлик билдириш имконияти;
- е) шахсларнинг бир-бирларини тушуниши жараёни.

Мулоқотнинг турли шакллари ёки босқичлари мавжуд бўлиб, дастлабки босқич – одамнинг ўз-ўзи билан бўладиган мулоқотидир. *Т.Шибутани* “Ижтимоий психология” дарслигида: “Агар одам озгина бўлса ҳам ўзини англаса, демак, у ўз-ўзига кўрсатмалар бера олади”<sup>23</sup> - деб тўғри ёзган эди. Одамнинг ўз-ўзи билан мулоқоти аслида унинг бошқалар билан мулоқотининг характерини ва ҳажмини белгилайди. Агар одам ўз-ўзи билан ҳадеб мулоқот қилишни одат қилиб олиб, доимо жамиятдан ўзини четга тортиб, тортиниб юрса, демак, у бошқалар билан суҳбатлашишда, тил топишишда жиддий қийинчиликларни бошдан кечиради, дейиш мумкин. Демак, ўзгалар билан мулоқот – мулоқотнинг иккинчи босқичи ва кўринишидир.

*А.Н.Леонтьев* ўзининг “Психика тараққиётдан очерклар”<sup>24</sup> китобида мулоқотнинг учинчи шакли – авлодлар ўртасидаги мулоқотнинг аҳамияти тўғрисида шундай деб ёзади: “Агар барча катта авлод ўлиб кетганда, инсоният тури йўқ бўлиб кетмасди, лекин жамиятнинг тараққиёти анча орқага сурилибгина эмас, балки йўқолиб ҳам кетиши мумкин эди”. Ҳақиқатан ҳам, авлодлараро мулоқотнинг борлиги туфайли ҳар бир жамиятнинг ўз маданияти, маданий бойликлари, кадриятлари мавжуд бўладики, бунинг аҳамиятини тушунган инсониятнинг энг илғор вакиллари уни доимо кейинги авлодлар учун сақлаб келадилар ҳамда таълим тарбия ва кундалик мулоқот жараёнида уни авлоддан-авлодга узатадилар. Бу жараёнда оилавий тарбиянинг, ота-она ва фарзандлар мулоқотининг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир.

Мулоқот мураккаб жараён бўлганлиги учун ҳам айрим олинган мулоқот шаклини таҳлил қилганимизда, унда жуда хилма-хил кўринишлар, жабҳалар ва қисмлар борлигини аниқлашимиз мумкин. *Г.М.Андреева*<sup>25</sup> мулоқотнинг қуйидаги тузилишини таклиф этади:

1. **Мулоқотнинг коммуникатив томони** (яъни мулоқотга киришувчилар ўртасидаги маълумот ва ахборотлар алмашинуви жараёни).

2. **Мулоқотнинг интерактив томони** (яъни, мулоқотга киришувчи томонларнинг бир-бирларининг ижтимоий хулқ-

<sup>23</sup> Шибутани Т. Социальная психология.-Ростов-на – Дону, 1998 – 51 с.

<sup>24</sup> Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: в 2-х томах. Т.1.-М.: 1983

<sup>25</sup> Андреева Г.М. Социальная психология.-М.: 2006.- С.27-47

атвориға таъсир кўрсатиш жараёни).

3. *Мулоқотнинг перцептив томони* (яъни, мулоқотга киришувчи томонларнинг бир-бирларини идрок этишлари ва тушунишлари билан боғлиқ бўлган мураккаб психологик жараён).

Бу тизимнинг ҳар бир томонини кейинги бўлимларда батафсил таҳлил этилади.

Кўпгина олимлар мулоқотнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятига тўхталиб ўтар эканлар, унинг қатор вазифалари-функцияларини ажратадилар. Масалан, таниқли рус олими *Б.Ф.Ломов*<sup>26</sup> унинг функцияларига қуйидагиларни киритади:

- а) маълумотлар алмашинуви функцияси;
- б) хулқ-атворни бошқариш функцияси;
- в) ҳиссиётлар алмашинуви.

Бу функциялар аслида *Г.М.Андреева* ажратган мулоқот жабҳалари-қисмларига ҳам мос келади, яъни ҳар бир мулоқот жараёнида Ломов қайд этган вазифаларни топиш мумкин.

Мулоқотнинг ҳаётимиздаги шакл ва кўринишларига келсак, унинг ҳар бир шахснинг ҳаётий вазиятларга мос келадиган, ўша вазиятлардан келиб чиқадиган кўринишлари ва турлари ҳақида гапириш мумкин. Лекин умумий ҳолда, ҳар қандай мулоқот ё *расмий* ёки *норасмий* тусда бўлади. Агар расмий мулоқот одамларнинг жамиятда бажарадиган расмий вазифалари ва хулқ-атвор нормаларидан келиб чиқса, масалан, раҳбарнинг ўз қўл остида ишлаётган ходимлар билан мулоқоти, профессорнинг талаба билан мулоқоти, ўқитувчининг ўқувчиси билан муомаласи ва ҳоказо, норасмий мулоқот — бу одамнинг шахсий муносабатларига таянади ва унинг мазмуни ўша суҳбатдошларнинг фикр-ўйлари, ният-мақсадлари ва эмоционал муносабатлари билан белгиланади. Масалан, дўстлар суҳбати, поездда узоқ сафарга чиққан йўловчилар суҳбати, танаффус вақтида талабаларнинг спорт, мода, шахсий муносабатлар, севги-муҳаббат борасидаги мунозаралари норасмий муомала кўринишларидир. Одамларнинг асл табиатларига мос бўлгани учун ҳам норасмий мулоқот доимо уларнинг ҳаётида кўпроқ вақтини олади ва бунда улар чарчамайдилар. Лекин шуни таъкидлаш керакки, одамда ана шундай мулоқотга ҳам қобилиятлар керак, яъни, унинг қанчалик сергаплиги, очиқ кўнгиллиги, суҳбатлашиш йўлларини билиш, тил топишиш қобилияти, ўзга-

<sup>26</sup> Ломов Б.Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида//Психологические проблемы социальной регуляции поведения. -М.: 1976

ларни тушуниши ва бошқа шахсий сифатлари кундалик мулоқотнинг самарасига бевосита таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳамма одам ҳам раҳбар бўлолмайди, педагогик ишга ҳамма ҳам қўл уравермайди, чунки бунинг учун шахсдан ҳам расмий, ҳам норасмий мулоқот техникасидан хабардорлик талаб қилинади.

Мулоқот мавзуи ва йўналишига кўра:

а) *ижтимоий йўналтирилган* (кенг жамоатчиликка қаратилган ва жамият манфаатларидан келиб чиқадиган мулоқот, масалан, телебошловчининг томошабишларга мурожаати, депутатликка номзоднинг сайловчилар билан учрашуви, оммавий намойишлар чоғида нотикнинг омма олдида чиқиш қилиши ва ҳ-зо);

б) *гуруҳдаги фаолиятнинг предметиға йўналтирилган* (ўзаро ҳамкорликдаги фаолиятни амалга ошириш мобайнидаги мулоқот – меҳнат, таълим жараёнидаги ёки конкрет топширикни бажариш жараёнида гуруҳ аъзоларининг мулоқоти);

в) *шахсий мулоқот* (бир шахснинг бошқа шахс билан ўз муаммоларини ечиш мақсадида ўрнатган муносабатлари, икки дугонанинг дилдан “сирлашишлари”, онанинг фанзандга ўғитлари каби);

г) *педагогик мулоқот* (педагогик жараёнда иштирок этувчилар ўртасида амалга ошириладиган мураккаб ўзаро таъсир жараёни) турлари фарқланади.

Ҳар бир мулоқот турининг ўз қонун-қоидалари, таъсир усуллари ва йўл-йўриқлари борки, уларни билиш ҳар бир кишининг, айниқса, одамлар билан доимо мулоқотда бўладиганлар, жамоат ишларини бошқарувчиларнинг бурчидир.

Мулоқот жараёнининг мураккаб психологик табиатини билиш, турли шароитларда самарали муносабатлар ўрнатиш малакасини ошириш учун унинг таркибига кирувчи ҳар бир элемент ёки бўлақлар билан алоҳида танишиб чиқамиз.

#### **4.1.2. Мулоқотнинг коммуникатив томони**

Мулоқотнинг коммуникатив томони дейилганда, унинг шахсларро ахборотлар, билимлар, ғоялар, фикрлар алмашинуви жараёни сифатидаги вазифалари назарда тутилади. Бу жараённинг асосий воситаси бўлиб **тил** хизмат қилади. Тил шахслар ўртасида алоқа воситаси бўлиб, унинг ёрдамида одамлар ўзлари билган маълумотлари, ахборотлар, ғоялар, ҳаттоки турли хил миш-

мишларни бир-бирларига етказадилар. Маълумки, алоқа воситаси сифатида нутқнинг асосан икки тури фарқланади: *ёзма нутқ* ҳамда *оғзаки нутқ*.

Оғзаки нутқнинг ўзи диалогик ва монологик турларга бўлинади. Диалогик нутқнинг мазмуни, унинг характери, давомийлиги мулоқотга киришган шахсларнинг шахсий қарашларига, қизиқишларига, бир-бирларига бўлган муносабатларига, мақсадларига бевосита боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчи билан ўқувчининг, сиёсий раҳбарларнинг, дипломатларнинг, кўчада учрашиб қолган дугоналарнинг, севишган икки ёшнинг диалогик суҳбатлари бир-биридан фарқ қилади.

Монологик нутқ эса бир кишининг бошқа кишига ёки кишилар гуруҳига нисбатан мурожаати бўлиб, унинг психологик тузилиши, фикрларнинг мантиқан тугал бўлиши, гапираётган пайтда грамматик қонун-қоидаларга риоя қилиш кераклиги каби шартлари мавжуд. Масалан, маърузага тайёрланаётган талаба тайёргарлик пайтидан бошлаб, маъруза қилиб бўлгунга қадар, қатор ички руҳий кечинмаларни бошдан кечиради, унга кўп куч ва вақт сарфлайди. Диалогик нутққа нисбатан бу нутқ тури мураккаброқ ҳисобланади.

Одамлар мулоқот жараёнида сўзлардан ташқари турли хил ҳаракатлардан, қилиқлардан, ҳолатлардан, кулгу, оҳанглар ва бошқалардан ҳам фойдаланадилар. Қилиқлар, мимика, оҳанглар, тўхташлар (пауза), ҳиссий ҳолатлар, кулгу, йиги, кўз қарашлар, юз ифодалари ва бошқалар ўзаро мулоқотнинг нутқсиз воситалари бўлиб, улар мулоқот жараёни янада кучайтириб, уни тўлдиради, баъзан эса нутқли мулоқотнинг ўрнини босади.

Буюк рус ёзувчиси *Л.Толстой* одамларда 97 хил кулгу тури ҳамда 85 хил кўз қарашлари тури борлигини кузатган. *Г.М.Андреева*<sup>27</sup> нинг ёзишича, одам юз ифодалари, нигоҳларининг 2000га яқин кўринишлари бор. Айниқса, биринчи бор учрашганда кўзлар тўқнашуви, нигоҳларнинг роли кейинги мулоқотнинг тақдирига кучли таъсир кўрсатиши махсус тадқиқотлар жараёнида ўрганилган. Буларнинг барчаси мулоқотнинг ҳиссий томондан бой, мазмундор бўлишини таъминлаб, одамларнинг бир-бирларини тушунишларига ёрдам беради.

Мулоқотнинг новербал воситаларининг миллий ҳамда ҳудудий хусусиятлари борлигини ҳам алоҳида таъкидлаб ўтмоқ лозим. Масалан, ўзбек халқининг мулоқот жараёни бой, ўзаро

<sup>27</sup> Андреева Г.М. Социальная психология. -М.: 2006. - С.68-.

муносабатларининг бевосита характери унда шундай воситаларнинг кўпроқ ишлатилиши билан боғлиқ. Болаларнинг ўз йиғиси билан онасига ўз ҳис-кечинмалари ҳамда хоҳишларини билдиришлари ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига боғлиқ. Бошқа миллатлар маданиятига назар ташланадиган бўлса, уларда ҳам баъзи бир мулоқот воситаларнинг турли миллатларда турли мақсадларда ишлатилишининг гувоҳи бўлиш мумкин. Болгарлар агар бирон нарса бўйича фикрни тасдиқламоқчи бўлишса, бошларини у ёқ-бу ёққа чайқашар, инкор қилишмоқчи бўлса-чи, аксинча, бош силташар экан. Маълумки, ўзбеклар, руслар ва бир қатор бошқа миллатларда бунинг акси, “йўқ” дейиш ёки норозиликни билдириш учун бош сарак-сарак қилинади.

Новербал мулоқотда суҳбатдошларнинг фазовий жойлашувлари ҳам катта аҳамиятга эга. Масалан, аёллар кўпроқ ҳиссиётларга бой бўлганликлари сабабли, суҳбатлашаётганларида бир-бирларига яқин туриб гаплашадилар, эркаклар ўртасида эса доимо фазовий масофа бўлади. Олимларнинг аниқлашларича, болаларни одатдагидай оркама-кетин ўтқазиб ўқитгандан кўра, уларни юзмаюз ўтқазиб давра қилиб ўқитган маъқул эмиш, чунки бундай шароитда ўқувчиларда ҳам жавобгарлик ҳисси юқорироқ бўлар экан ҳамда эмоциялар алмашилиши учун ҳам гуруҳдаги психологик вазият ижобий бўлиб, болаларнинг предметга ва бир-бирларига муносабатлари анча яхши бўлар экан.

Демак, таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда мулоқотнинг барча воситаларига, айниқса, нутққа эътибор бериш керак. Болаларни илк ёшлик чоғлариданоқ нутқ маданиятига ўргатиш, нутқини ўстириш чораларини кўриш керак. Педагог эса шундай нутқ маданиятига эга бўлиши керакки, у аввало унинг фаолиятини тўғри ташкил этишни таъминласин, қолаверса, болаларда нутқнинг ўсишига имконият берсин.

#### ***4.1.3. Мулоқот – интерактив ҳамкорлик сифатида***

Мулоқотнинг бу хусусияти кишиларнинг мулоқот жараёнида биргаликдаги фаолиятда бир-бирларига амалий жиҳатдан бевосита таъсир этишларини таъминлайди. Шу туфайли одамлар ҳамкорликда ишлаш, бир-бирларига ёрдам бериш, бир-бирларидан ўрганиш, ҳаракатлар мувофиқлигига эришиш каби қатор қобилиятларини намоён қилишлари мумкин. Шу туфайли ўқитувчи

бола шахсига мақсадга йўналган ҳолда таъсир кўрсатиши мумкин. Аслини олганда, ҳар қандай мулоқот, агар у бемаъни, мақсадсиз, қуруқ гаплардан иборат бўлмаса, доимо мулоқотга киришувчиларнинг хулқ-атворини, уларнинг установакаларини ўзгартириш имкониятига эга.

Жамият миқёсида оладиган бўлсак, одамларнинг турли шароитларда ўзларини тутишлари, хулқ-атворларининг бошқарилиши маълум психологик қонуниятларга боғлиқлигини кўриш мумкин. Бунга сабаб жамиятда қабул қилинган турли нормалар, қонун-қоидалардир. Чунки, ўзаро мулоқот ва ўзаро таъсир жараёнларида шундай хатти-ҳаракатларнинг образлари, андозалари кишилар онгига сингиб борадики, уларни ҳар бир киши норма сифатида қабул қилади. Масалан, ўсмир бола, умуман ёшлар жамоат жойларида катталарга ўрин бўшатиб бериш ари кераклиги ҳам хулқ-атворнинг бир нормаси. Отанинг гапини бола томонидан бўлинмаслиги, катталар сўзлари ва панд-насихатларига эътиборли бўлиш ҳам бизнинг халқимиз учун норма ҳисобланади. Шу нормага амал қилиш ёки қилмаслик **ижтимоий назорат** тизими орқали бошқарилади. Яъни, юқоридаги шароитда агар ўсмир бола автобусда қарияга жой бўшатмаса, ёки отага гап қайтарилса, жамоатчилик, оиланинг бошқа аъзолари ўша заҳоти уни тартибга чақиради, танбех беради.

Демак, ҳар бир шахс турли шароитларда турлича ролларни бажаради. Бу ролларнинг қандай бажарилаётганлиги, одамларнинг кутишларига мос келишлиги ижтимоий назорат тизими орқали кузатиб турилади. Шунинг учун ҳам мулоқотга киришган кишилар доимо ўз хулқ-атворларини, қолаверса, ўзгаларнинг хулқ-атворини назорат қилиб, ҳаракатларда бир-бирларига мослашадилар. Лекин баъзан шундай бўлиши ҳам мумкинки, ролларнинг кўплиги роллараро зиддиятларга олиб келиши мумкин. Масалан, мактаб ўқитувчисининг ўзи ўқитаётган синфда фарзанди бўлса, дарс пайтида шундай зиддиятни бошдан кечириши мумкин, яъни бир вақтнинг ўзида ҳам ота, ҳам ўқитувчи ролини бажаришга мажбур бўлади. Ёки хулқи ёмон ўқувчининг уйига келган ўқитувчи бир вақтнинг ўзида ҳам ўқитувчи, ҳам меҳмон роллари ўртасида қийналади.

Турли ролларни бажараётган шахсларнинг ўзаро мулоқотлари ижтимоий кутувлар (**экспектация**) тизими орқали бошқарилади. Масалан, хоҳлайдимиз ёки хоҳламайдимиз, ўқитувчидан маълум

ҳаракатларни кутишадики, улар ўқитувчи ролига зид бўлмаслиги керак. Ўз ролларига мос ҳаракат қилган, доимо меъёр мезонида иш тутган кишининг ҳаракатлари одобли, нормал ҳаракатлар деб аталади. Масалан, ўқитувчининг одоби, ўз касбини устаси эканлиги, болалар қалбини тушуна олиши, уларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда иш тутиши унинг одобга эга эканлигининг белгисидир. Одобсиз одам эса бунинг аксидир.

Демак, ўзаро мулоқот жараёнида бир одам иккинчи одамга психологик таъсир кўрсатади. Бу таъсир иккала томондан ҳам англаниши ёки англанмаслиги мумкин. Яъни, баъзан биз нима учун бир шахснинг бизга нақадар кучли таъсирга эга эканлигини, бошқа бири эса, аксинча, ҳеч қандай таъсир кучига эга эмаслигини тушуниб етмаймиз. Бу эса педагогикада муҳим муаммодир. Ҳар бир педагогнинг ўз таъсир услублари ва таъсир кучи бўлади. Ўқитувчи шахсининг болаларга таъсири қуйидаги экспериментда жуда яққол кузатилган. Бошланғич синф ўқувчиларига анчагина ўйинчоқлар бериб, шуларнинг ичида фақат биттасига, қизил ёғоч ўйинчоққа тегмаслик айtilган. Болалар ёлғиз қолдирилиб, ҳаракатлари пинҳона кузатилган. Жуда кўп болалар тақиқланган ўйинчоққа барибир тегишган. Экспериментнинг иккинчи сериясида энди барча ўйинчоққа тегиш мумкину, фақат қизил қутичанинг қопқоғини очиш мумкин эмас, деб айtilган. Шу қутича тепасига эса шу болаларнинг ўқитувчиси сурати илиб қўйилган. Бу серияда биринчисига қараганда “таъқиқни бузувчилар” сони кескин камайган. Демак, бу нарса ўқитувчи шахсининг (портрети тимсолида бўлса ҳам) бола ҳаракатларига таъсирини яққол исботлаб турибди.

Шахслараро таъсир ҳақида гап кетганда, ўқитувчи обрўининг ёки раҳбар авторитетининг роли ҳақида ҳам айтиш лозим. Чунки, обрўли одам доимо ўша обрў қозонган гуруҳида ўз мавқеига ва таъсирига эга бўлади. Шахс обрўи унинг бошқа шахсларга иродавий ва эмоционал таъсир кўрсата олиш қобилиятидир. Маълумки, обрў амал ёки ҳаётий тажриба билангина орттирилмай, унинг ҳақиқий асоси – шахснинг одамлар билан тўғри муносабати, ундаги одамийлик хислатларининг, бошқа ижобий хислатларининг уйғунлашувидадир. Психологик обрў – таъсир кўрсатишнинг энг муҳим мезонидир.

*Мулоқот – ижтимоий хулқнинг воситаси эканлиги.*  
Мулоқотнинг энг муҳим вазифаларидан бири – унинг ижтимоий хулқдаги иштироки ва уни мувофиқлаштиришдир. Ижтимоий хулқнинг бевосита мақсади ва моҳияти одамларга таъсир кўрсатиш бўлгани сабабли ҳам олимлар унинг йўналишлари ва жамиятдаги аҳамиятига эътиборни қаратадилар. Профессор Р.С. Немовнинг<sup>28</sup> ёзишича, инсонлараро муносабатларда **ИЖТИМОЙ ХУЛҚ**нинг куйидаги кўринишлари намоён бўлади:

- “\* муваффақиятларга эришиш ёки мағлубиятлардан қочиш билан боғлиқ йўналишдаги ижтимоий таъсир;
- \* инсонларга доимий равишда интилиш ёки улардан қочиш, ҳадиксираш билан боғлиқ хулқ кўринишлари;
- \* одамлар устидан ҳукмронлик қилишга интилиш ёки бўйсунушга мойилликни намоён этувчи ҳаракат кўринишлари;
- \* ўзига ишонч ёки ҳамиша ўзгалар олдида ночорликни ҳис қилиш.

Юқорида қайд этилган ижтимоий хулқ шакллари ҳақида гап кетар экан, улар орасида шахснинг жамиятдаги ўрнини белгиловчи, унинг одамлар орасидаги нуфузи ва тақдирига алоқадор хулқ шакллари тобора долзарб аҳамият касб этиб бормоқда. Масалан:

- одамлар ўртасидаги меҳр-оқибат ва ёмонликни, дўстлик ёки душманликни намоён этувчи сифатлар;
- ҳаётда аниқ зафарларга эришиш ёки ҳокимиятга эгаликни таъминлаш омиллари;
- ўзига ишонч (ассертивлик) ёки тушқунлик (ночорлик) ҳолатларида шахснинг хатти-ҳаракатлари.

Одамларга меҳр-мурувват ва меҳр-оқибат кўрсатишга алоқадор ижтимоий хулқ шакллари орасида **альтуризм**, яъни, ўзгаларга беминнат ёрдам кўрсатишга мойилликка алоқадор сайъи-ҳақаратлар асримизнинг энг муҳим кадриятларига айланиб бормоқда.

#### *4.1.4. Мулоқот – шахслараро бир-бирини идрок қилиш эканлиги*

Мулоқот жараёнида одамлар бир-бирлари билан маълумотлар алмашиб, ўзаро таъсир кўрсатибгина қолмай, балки бир-бирларини тўғрироқ ва аниқроқ англашга, тушунишга ва идрок қилишга ҳаракат қиладилар. Бу томон шахсий идрок ва тушуниш муаммоси билан боғлиқдир. Биргаликдаги фаолият жараёнида шахсларнинг бир-бирларини тўғри тушунишлари ва аниқ идрок қилишлари

<sup>28</sup> Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология. Краткий курс. -СПб.: Питер, 2009- С. 38



мулоқотнинг самарали бўлишини таъминлайди. Рус психологи *А.А.Бодалев*<sup>29</sup> бошчилигидаги лаборатория бир-бирларини идрок қилиш механизмларини аниқлаш борасида қатор психологик қонуниятларини кузатган. Бундай механизмларга *идентификация, рефлексия ва стереотипизациялар* киради.

*Идентификация* шундай психологик ҳодисаки, бунда суҳбатдошлар бир-бирларини тўғрироқ идрок қилиш учун ўзларини бир-бирларининг ўрнига қўйиб қўйишга ҳаракат қиладилар. Яъни, ўзидаги билимлар, тасаввурлар, хислатлар орқали бошқа бировни тушунишга ҳаракат қилиш, ўзини биров билан солиштириш (онгли ёки онгсиз) идентификациядир. Масалан, биринчи марта учрашувга кетаётган йигитнинг ички ҳолатини унинг ўртоғи ёки акаси тушуниши мумкин. Талабалик нима эканлигини биладиган профессор талабанинг давлат аттестация комиссияси олдидаги чиқишида қанчалик ҳаяжонланаётганлигини тасаввур қила олади.

*Рефлексия* мулоқот жараёнида суҳбатдошнинг позициясидан туриб, ўзини тасаввур қилишдир. Яъни рефлексия, бошқа одамнинг идрокига тааллуқли бўлиб, ўзига бировнинг кўзи билан қарашга интилишдир. Чунки, бусиз одам мулоқот жараёнида ўзини аниқ билмаслиги, нотўғри мулоқот формаларини танлаши мумкин. Ҳамкасбининг очик дарсини таҳлил қилаётган педагог ўзининг ўқувчилар аудиториясидаги ҳолатини тасаввур қилиши осон бўлади. Чунки худди “кўзгуга қараётгандай” ҳамкасбининг ҳар бир қилиғи ва гапириш маромларини ўзиникидай ҳис қила олади.

*Стереотипизация* одамлар онгида мулоқотлар мобайнида шаклланиб ўрнашиб қолган, кўникиб қолинган образлардан шаблон сифатида фойдаланиш ҳолларидир. Ижтимоий стереотиплар – ҳар бир шахсда у ёки бу гуруҳли кишилар ҳақида шаклланган образлардир. *А.А.Бодалев* ва унинг шогирдлари бундай стереотиплар баъзан мулоқотни тўғри йўналганлигини таъминласа, бошқа ҳолларда эса ундаги хатоликларнинг сабаби бўлиши мумкинлигини кузатишган. Идрок ва тушуниш борасидаги бундай хатоликлар *каузал атрибуция* (лотинчасига “кауза” – сабаб, “атрибуция” – қўшиб бермоқ, бўрттириб кўрсатмоқ маъносини билдиради) деб аталади. Масалан, ўқитувчи билан ҳамсуҳбат бўлиб қолган одамда суҳбат бошидаёқ “ҳозир одоб-ахлоқдан дарс беришни бошламасмикан” деган шубҳа пайдо бўлиши мумкин. Бу ҳам стереотип. Бундан ташқари, одамлар биринчи марта кўрган

<sup>29</sup> Бодалев А.А. Психология общения. –М.: Воронеж, 1996- С.10 - 98

одам тўғрисида тасаввурга эга бўлиш мақсадида унинг ташқи қиёфаси билан характери ўртасида боғлиқликлар ўрнатишга ҳаракат қиларкан. Шундай боғлиқликларни аниқлаш мақсадида *А.А.Бодалев* талабалар гуруҳига турлича қиёфали шахсларнинг фотосуратларини кўрсатган. 72 кишидан 9 таси ияги катта кишилар кучли ирода эгалари эканлигини, 17 таси пешонаси кенг одамлар аклли эканликларини, 3 киши сочи қаттиқ одамларнинг қайсаррок, қатъий эканликларини, 5 киши кичик бўйли одамлар ҳокимиятга интилган, бошқалар устидан буйруқ беришга мойил, чиройли одамлар ё ўта ўзига бино қўйган ёки нодон бўлишлигини айтишган ва ҳоказо.

Табиийки, бундай фикрлар мутлоқ тўғри эмас, лекин кишилар онгида авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тасаввурлар шундай образларни шакллантирган. Нотаниш одам ҳақида тушунчанинг шаклланишида у ҳақида берилган бирламчи маълумот катта роль ўйнайди. Масалан, ўша *Бодалев* талабаларнинг икки гуруҳига бир хил портрет кўрсатиб, биринчи гуруҳда бу одам йирик олим, иккинчисида эса, бу – давлат жиноятчиси деб, унга иккала ҳолда ҳам ижтимоий-психологик характеристика беришларини сўраган. Кўрсатмалар (дастлабки установа) ҳар хил бўлганлиги сабабли берилган таърифлар ҳам турлича бўлган. Биринчи гуруҳдаги талабалар бу одам меҳнатқаш, меҳрибон, шафқатли, ғамхўр, аклли бўлса керак, дейишган бўлса, иккинчи гуруҳдагилар уни – бешафқат, маккор, агрессив, қатъиятли деб таърифлашган. Биринчи гуруҳдагилар портретдаги кўзларни доно, мулойим дейишган бўлса, бошқалар уларни ёвуз, бешафқат деб айтишган.

Шундай қилиб, ижтимоий перцепция ёки одамларнинг бир-бирларини тўғри идрок қилиш ва тушуниш жараёни мулоқотнинг муҳим муаммоларидан биридир. Бу жараён психологик жиҳатдан мураккаб бўлиб, унда мулоқотга киришаётган томонларнинг ҳар бири алоҳида ана шу идрокнинг ҳам объекти, ҳам субъекти бўлиб фаолият кўрсатадилар. Идрокнинг объекти сифатида шахс қаралганда, унда ҳосил бўладиган “бошқа одам образи” нинг барча сифатлари ва кирралари назарда тутилади. Бундай образ пайдо бўлишига хизмат қиладиган белгиларга: ўша одамнинг ташқи қиёфаси, унинг кийиниши, ўзини тутиши, ҳиссий ҳолати, овози, нутқи, қилиқлари, юриши ва ҳақозолар киради. Лекин шуларнинг ичида одамнинг юзи мулоқот мобайнида суҳбатдошга энг кўп маълумот берадиган объектдир. Шунинг учун ҳам телефонда

гурухлари ёки тренинг гурухлари ташкил этишни аллақачон таклиф қилиб чиқишган. Шундай мақсадларда Фарбда машхур бўлган Т-гурухлар ташкил этилиб, унга ихтиёрий мулоқот жараёнида маълум қийинчиликларни ҳис қилаётган шахслар таклиф этилади.

Ижтимоий-психологик тренингнинг асосий методларига *гуруҳий мунозаралар, ролли ўйинлар ва психологик сезгирликни оширувчи тренинглар* киради. Т-гуруҳ аъзолари одатда 7 кишидан 15 кишигача бўлиб, машғулотлар бир неча кундан бир неча ойларгача давом этади. Т-гуруҳнинг аҳамияти шундан иборатки, у биринчидан, одамлар ўртасида илиқ ўзаро муносабатларнинг шаклланишига олиб келиб, шахсда бировни тушунишга интилиш, унинг манфаати йўлида ўз қарашларини ҳам қайта анализ қилиш эҳтиёжини пайдо қилади. Иккинчидан, Т-гуруҳ аъзолари ўртасида шундай умумий “психологик тил” пайдо бўладики, улар тез орада ўзгаларни ва ўз ҳис-кечинмаларини англабгина қолмай, балки бир-бирларига ҳам ижобий таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўладилар. Уларда мулоқот мобайнида ўзини “ўзгалар” ўрнига қўйиш, уларнинг ички оламини тўғри тушуниш қобилияти ва истаги тарбияланади. Учинчидан, Т-гуруҳдаги машғулотлар мулоқот жараёнининг турли мураккаб қирраларидан ташқари, унинг мазмуний томонлари бўйича ҳам иштирокчиларни чиниқтирадики, улар муомаладаги ҳар бир ибора ва имо-ишоранинг туб маъносини тушунишга эришадилар. Масалан, “хайр, яхши қолин” иборасини унинг қандай оҳангда, қай ҳолатда айтилишига қараб, суҳбатдошнинг “яширин” ниятларини ўқиб олиш ва шунга кўра ҳаракат қилишга ўргатади.

Ижтимоий-психологик тренингнинг методик талабларига куйидагилар киради:

1. Ўқув жараёнида гуруҳда ташкил этилган мулоқот орқали гуруҳий жараён ёки ҳолатлардан индивидуал ҳолатларга, яъни ҳар бир иштирокчининг ўз шахсий “Мени” ни тушунишга олиб келиш лозим. Чунки мунозара ёки ўйинлар жараёнида иштирокчилар вазиятни ёки ролни фаол ўзлаштириб, ҳар бир ҳолатдан ўзи учун хулоса чиқаришга олиб келиш зарур, ёки бўлмаса, интерпсихик жараёндан интрапсихикка айланиши керак.

2. Т-гуруҳларда мулоқотнинг нутқ шаклларида ташқари, унинг нутқсиз-новербал шакллари ҳам кенг қўлланилиши, яъни ҳар бир ўрганувчи ўз хулқ-атворини вербал назорат қилишдан ташқари, ўз танаси, ҳар бир ҳаракат, ритмнинг моҳиятини ҳам тушунган

ҳолда уни ҳаётда, амалда ишлатишига эришиш зарур.

3. Т-гуруҳнинг ҳар бир иштирокчиси албатта ўз-ўзини кузатиш кундалигини юритмоғи, унга ҳар галги машғулотдан сўнг ўз ҳис-кечинмалари, муаммоларни ечишдаги шахсий иштироки, тасавурлари ва бошқаларни одилона ёзиб бориши ҳам муҳимдир.

4. Т-гуруҳга аъзо бўлиш ихтиёрий бўлганлиги учун ҳам унинг ҳар бир аъзоси машғулотларни сира ҳам қолдирмасликка ҳаракат қилиши зарур, чунки бу нарса ўқув гуруҳининг муҳитига, аъзоларнинг ўзаро муносабатларига бевосита таъсир қилади.

5. Машғулотлар махсус хоналарда, шовқин-сурондан холи ерда ташкил этилиши, у ер дид билан безалган, шинам бўлмоғи лозим.

6. Т-гуруҳ аъзолари машғулотларга ўзлари учун қулай кийимларда келишлари лозимки, бу нарса бошқаларда ҳам, ўзида ҳам ортиқча ҳиссиётларни туғдирмаслиги керак.

7. Инструктор ёки шу машғулотларни ўтказувчи тренерга алоҳида эътибор бериш зарур. У ўзи махсус тайёргарликдан ўтган, хушмуомала, дид билан кийинган, ҳар бир машғулотга атайлаб тайёргарлик қўриш имкониятига эга бўлган шахс бўлиши лозим. У ўз кайфияти, мунозара ёки ўйинга шахсий муносабати билан машғулотнинг табиий кечилишига ҳалақит бермаслиги, сабр-тоқатли, маданиятли бўлиши зарур.

Машғулотларни ташкил этиш шаклига келсак, у мақсад ва мазмунга мос ҳолда “юмалоқ стол” атрофида, тўртбурчак стол атрофида, гилам устида, баъзан тик ҳолда амалга оширилиши мумкин.

Афсуски, Т-гуруҳлар айрим ҳолларда йирик шаҳарлардаги йирик саноат корхоналари раҳбарларини мулоқотга тайёрлаш, масъул шахсларни қайта тайёрлаш курсларида, психологлар даврасидагина ўтказилмоқда. Ваҳоланки, мулоқотдаги билимдонликка эришиш, “ижтимоий ақл” га эга бўлиш барча мутахассисларга зарур. Амалий психолог хоҳ мактабда бўлсин, хоҳ саноат корхонаси ёки бошқа идора ва ўқув юртида бўлмасин, маҳаллий шароитни чуқур ўрганган ҳолда, у ерда раҳбарият билан келишилган ҳолда Т-гуруҳлари ташкил этмоғи ва шу йўсинда ҳам ўзининг, ҳам атрофдагиларнинг билимдонлигини ошириб бормоғи зарур.

## 4.2. Мулоқот ва шахслараро зиддиятлар

### 4.2.1. Низолар психологияси ва унинг келиб чиқиши

Ижтимоий ҳаётда, шахслараро муносабатларда айрим алоҳида низолар, ўзаро келишмовчиликларни бўлиб туриши муқаррар. Шунинг учун баъзан олимлар зиддият ёки низоларнинг нафақат салбий, балки ижобий томонлари ҳам бўлиши мумкинлигини очик эътироф этадилар. Масалан, *Г.Андреева* айрим зиддиятларнинг конструктив оқибатлари тўғрисида ёзади. Унинг фикрича, баъзан икки шахс ўртасида келиб чиққан низо уларнинг истиқболда тўғри хулоса чиқариб, шундай ҳаракатни бошқа қайтармасликка, омилкорликка, ҳушёрликка ундайди. Ёки бир қарашда танбеҳга асосланган шахслараро зиддият шахсни ўз устида муттасил ишлашга, ўз хулқини ўзи тузатишига олиб келади. Бундай низолар оқибаотида кўра *конструктив* деб аталади. *Деструктив* низоларнинг оқибаоти эса кўпинча салбий бўлиб, у шахслараро антогонизмни келтириб чиқаради, томонларнинг асаблари чарчайди, улар хастраланиб қолиши ҳам мумкин. Ёки эр ва хотин ўртасида, ёхуд қайнона ва келин ўртасидаги низо оила ажримига сабаб бўлиши ва бир бутун оила бузилиб кетиши мумкин.

Ҳуш, ижтимоий-психологик феномен сифатида низо ёки зиддиятга қандай таъриф бериш мумкин?

**Конфликт, низо ёки зиддият** – бу айрим алоҳида олинган шахс онгида, ёки шахслараро мулоқот жараёнида, гуруҳ доирасида ёки гуруҳлараро ўзаро мулоқот ва таъсир пайтларида бирор муаммо, масала ёки қарашлар борасида бир-бирига тўғри келмайдиган, қарама-қарши фикр, қараш ва позицияларнинг тўқнашуви оқибаоти пайдо бўлган салбий ҳиссиётларга тўла муносабатлар маромини билдирувчи ижтимоий-психологик ҳодисадир.

Конфликтни келтириб чиқарувчи омиллар, сабаблар ниҳоятда кўп, лекин уларни 5 асосий гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. **Информацион-ахборот омиллари:** мулоқот жараёнида шерикларга нотўғри тарзда етиб келадиган нотўлиқ, ноаниқ фактлар, миш-мишлар; шубҳалар, тўла аниқлик киритилмаган атайлаб ёки билмай туриб деярли хуфёна тарзда етказилаётган маълумотлар; ахборот манбаига нисбатан ишончнинг йўқлиги; айрим ҳодиса, воқеаларга алоқадор бўлган тортишув ва

келишмоқчиликларга сабаб бўлган қоидалар, ақидалар, чақириқлар, қонун нормалари ва бошқалар ҳам шахслараро ёки гуруҳлараро зиддиятларнинг омили бўлиши мумкин.

2. *Жамият миқёсидаги айрим тизимларнинг фаолиятига боғлиқ омиллар*: мулкчиликка оид муаммолар, ижтимоий мақом талашиш, ҳокимият йўналишидаги амал ва ҳисоботларга оид жанжаллар, турли ижтимоий нормалар, анъаналар, стандартлар, хавфсизлик масалаларидаги қарама-қаршиликлар, рағбатлантириш ва жазолаш, уй-жой, мулк тортишувлари, ресурслар, товар, хизмат ва фойдалар тақсимоли жараёнларида кузатиладиган низолар;

3. *Қадриятларга алоқадор омиллар* (ўзимиз эътироф этган ёки рад этган тамойиллар): жамоавий, группавий ёки шахсий эътиқод, ишонмаган ва ишонган қадриятларимиз ва уларнинг ҳулқда намоён бўлиши, мафкуравий, маданий, диний, ахлоққа оид, сиёсий, профессионал қадриятлар ва эҳтиёжлар борасида келиб чиқиши мумкин бўлган низолар;

4. *Муносабатлар омили*: бундай омиллар бевосита ўзаро алоқалар ва мулоқотдан инсоннинг қониқиши ёки номаъқул, деб эътироф этишидан келиб чиқади. Шахслараро ўзаро муносабатларда кўпроқ бир шахснинг кутишларига бошқа бир инсоннинг ёки одамларнинг муомаласи мос келмаслиги ҳолатларида шахсий низолар келиб чиқадики, уларнинг бартараф бўлиши турли вазиятларда турлича тус олиши, чўзилиб кетганда, баттар “газзак” отиши, қисқа фурсатда ҳал этилса, муаммо ҳал бўлиши ҳам мумкин. Шахсий мулоқотдаги низолар шахснинг ҳаётий тажрибаси, маълумотлиги даражаси, профессионал маҳоратига боғлиқ равишда турли кўринишларда ўз ечимини топиши мумкин;

5. *Ҳулқ-атвор билан боғлиқ омиллар*: манфаатлар, қизиқишлар, ўзига бўлган баҳога зид келадиган ёки хавф-хатар туғдирувчи вазият пайдо бўлиши билан гўёки, ҳимоя воситаси сифатида пайдо бўлувчи омиллар туркуми бўлиб, бу иккинчи томоннинг худбинлиги, адолатсизлиги, масъулиятсизлиги ёки лоқайдлик, бепарволик оқибатида келиб чиқади. Низокашлар бундай шароитда ўзларига нисбатан бўлаётган салбий муносабатни хатти-ҳаракатда кўриб, сезиб турганлари боис хафагарчилик келиб чиқади ва бу конфликт билан тугайди.

Конфликт ёки низолар ўзаро муносабатлардаги одамларнинг субъектив хатолари сабабли ҳам келиб чиқиши мумкинки, шу нуктаи назардан ҳам конфликтларнинг турлари фарқланади:

*Шахнинг ўзига алоқадор бўлган ички низолар* – одатда бевосита ижтимоий психология томонидан ўрганилмайди, бу каби низолар умумий, педагогик ҳамда патопсихологиянинг предмети бўлиб, у асосан бир инсон қалбидаги турли ҳис-кечинмалар, истак-хохишлар ва мотивларнинг бир бирига зид келиши, қарама-қарши фикрларнинг пайдо бўлиши оқибатида юзага келади. Бундай низо шахсгагина маълум бўлади, баъзан эса одам қилиб қўйган ишининг айнан ўзининг ички низолари оқибати эканлигини англамаганда унга психоаналитик ёки патопсихолог ёрдамга келади.

*Шахс ва гуруҳ ўртасида содир бўладиган низолар* одатда бир шахс қарашлари, хатти-ҳаракатининг у мансуб бўлган ёки иши тушган гуруҳнинг нормалари, хулқ-атвор маромларига зид келиши, шахс кутишларининг гуруҳ нормаларидан оғиши оқибатида келиб чиқади. Агар бу меҳнат жамоасида рўй берса, бу гуруҳ аъзоларининг малакасизлиги ёки раҳбарнинг одамларни бошқаришдаги укувсизлиги натижасида келиб чиқиши мумкин. Демак, бундай жамоада психологик, маънавий муҳит носоғлом бўладики, шахс билан бошқа шахслар ўртасида келишмовчиликка олиб келади.

*Гуруҳлараро зиддият ёки низо* – икки ёки undan ортиқ гуруҳларнинг бир-бирлари билан муроасага келишолмай қолган тақдирда рўй беради ва бунда уларнинг ўз мақсадлари эришишларига бир-бирларининг ҳалақит беришлари асосий омиллардан ҳисобланади. Кўпинча муайян формал, расмий гуруҳ аъзолари гуруҳбозликка берилиб, ҳар бир кичик гуруҳ манфаатлари бир-бирига мос келмай қолганда ҳам низо келиб чиқади. “Гуруҳбозлик” деб аталмиш бундай ҳолат ҳам ижтимоий-психологик нуқтаи назаридан заррали бўлиб, бу яхлит жамоадаги маънавий муҳитга жиддий салбий таъсир кўрсатади. Баъзан бир жамоа раҳбарияти ва расмий тизими билан гуруҳ ичидаги норасмий тузилма ўртасида ҳам низо келиб чиқади. Лекин бу ҳолатларни соғлом рақобатга асосланган манфаатлар келишмовчилиги, масалан, сиёсий партиялар ўртасидаги рақобатдан фарқлаш лозим.

*Шахслараро низо* – бир ёки бир неча конкрет шахсларнинг ўзаро ёки гуруҳ доирасидаги зиддиятидир. Бу кенг тарқалган низолардан бири бўлиб, бундай низолар расмий жамоаларда ҳам норасмий мулоқотлар оқибатида ҳам юзага келиши мумкин. Бундай низолар одамларнинг феъл-атворида ҳам, конкрет вазиятларга ҳам боғлиқ тарзда келиб чиқиши ва вазиятнинг характерида боғлиқ ҳолда турлича кечиши мумкин. Кенг тарқалган шахслараро низолар

бири — бу эр ва хотин, ота-она ва фарзандлар, кайнона-келин ўртасидаги низолар ҳисобланади. Уларнинг табиати ҳам, давом этиш муддати ҳам, ҳал бўлиш йўллари ҳам турлича бўлиб, ҳар қандай кўринишда ҳам барибир бундай низо икки ва ундан ортик шахслар ўртасидаги психологик масофани тобора узоқлаштиради, самимиятнинг камайишига олиб келади.

Шахсларо низоларнинг келиб чиқиши куйидаги ҳолатларга боғлиқ бўлади:

- меҳнат жараёнлари ва ишлаб чиқариш вазиятларига;
- жамоа аъзоларининг шахсий хусусиятларига;
- турли вазиятларга шахснинг субъектив муносабатига;
- шахсларо муносабатларнинг турли вазиятлардаги турлича

намоён бўлишига.

Шахсларо низо очик ёки яширин тарзда намоён бўлиши мумкин.

*Очиқдан очик юз берадиган низолар* одатда тортишиб қолган шахсларнинг тўғридан-тўғри, бевосита хатти-ҳаракатлари тарзида намоён бўлади. Бундай низоли кузатиш, қайд этиш ва унга керак бўлса, аралашиб ҳам мумкин бўлади. Яширин низо эса очик намоён бўлмайди, балки у турли хуфёна усуллар билан амалга оширилади. Ташқаридан қараган одам бундай низолининг мавжудлигини сезмайди.

Баъзан низолар объектив сабаблар, шарт-шароитлар боис вужудга келади. Масалан, агар бу ишлаб чиқаришда бўлса — иш шароитларининг ёмонлиги, хизмат вазибаларининг ноўрин тақсимланганлиги, кадрлар салоҳиятига безътиборлилик, меҳнатни рағбатлантиришдаги адолатсизлик кабилар одамлар ўртасида муайян тангликларни келтириб чиқарадики, бу шахсларо ўзаро муносабатларда ўз аксини топиб, уларнинг ўзаро ва ходимларнинг раҳбарлар билан урушиб қолишига, яширин ёки очик конфронтацияга олиб келади. Бу каби низолини бартараф этиш учун уни келтириб чиққан объектив шарт-шароитларни ўзгартириш ёки камчиликларни йўқотиш орқалигича амалга оширилади. Чунки жамоадаги бундай низолар ўзига хос сигнал функциясини бажарадики, у орқали раҳбарлар меҳнат жамоасида номаъқул психологик муҳит пайдо бўлаётганлигидан хабардор бўладилар.

Субъектив сабаблар ёки омиллар туфайли келиб чиқадиган низоларга аксарият ҳолатларда одамларнинг ўзлари, уларнинг шахсий хусусиятлари, улардаги эҳтиёж, истак ва маслакларнинг



номутаносиблиги асос бўлади. Бунда қарор қабул қилувчининг қарори бошқаларга номаъқул бўлиши, улар меҳнати адолатсиз баҳоланиши, айрим шахсларнинг эса очиқ табиатан жанжалкаш эканлиги сабаб бўлади.

Бундан ташқари, низолар қуйидагича тоифаланади:

- *горизонтал* – бир-бирига бўйсунмайдиган, тобе бўлмаган оддий ходимлар ўртасида;

- *вертикал* – ўзаро бир-биридан амал поғонаси бўйича фарқ қилувчилар, масалан, раҳбар билан ходим ўртасида;

- *аралаш* - шахслараро муносабатларда у ва бу ҳолат уйғун келганда. Одатда ишлаб чиқариш фаолиятида энг кўп тарқалган низо тури вертикал ва аралаш бўлиб, улар жами низоларнинг 70-80 фоизини ташкил этади.

#### 4.2.2. Низоларни бартараф этиш усуллари

Низоларнинг олдини олиш ёки у пайдо бўлган бўлса, бартараф этиш учун унинг келиб чиқиш сабабини, асосий айбдорларни ёки объектив сабабларни аниқлаш лозим. Мутахассислар низоларни бартараф этишнинг кўплаб усуллари ва йўллари борасида тавсиялар ишлаб чиққанлар. Масалан, *Х.Корнелиус* ва *Ш.Фейерлар* уни ҳал қилиш учун **низо харитасини** тузишни таклиф этади. Унга кўра, низоли вазиятни аниқлаш учун қуйидагилар инобатга олиниши лозим:

1) низони келтириб чиққан муаммонинг умумий қирраларини очиш, масалан, агар ишлаб чиқаришдаги низо иш хажмининг тўла бажарилмаганлиги сабабли келиб чиққан бўлса, аввало иш тақсимоти диаграммасини тузиш керак;

2) низонинг асл сабабини аниқлаш, зеро, айнан шу иш одатда энг мушкул иш ҳисобланади;

3) низонинг ҳақиқий иштирокчиларини аниқлаш – алоҳида шахсми, гуруҳми ёки уюшмами;

4) низога сабаб бўлган шахсий хоҳиш, истаклар, низокашларнинг айнан нимани истаётганлигини аниқлаш;

5) низога қадар низокашларнинг ўзаро муносабатлари қандай бўлганлигини билиш;

6) бевосита низода иштирок этмаган, лекин унинг ижобий ҳал этилишидан манфаатдор бўлган шахсларнинг низога муносабати.

Бу каби стратегия аввало, низонинг чуқурлашиб кетмаслиги, унга яна кўплаб шахсларнинг аралашиб кетмаслигини таъминлайди.

Табиий, мутахассислар ва олимларни шахслараро муносабатлар жараёнида турли вазиятларда пайдо бўладиган низоларни бартараф этиш масаласи қизиктиради. Рус олим *Г.Н.Смирнов* турли низоларни бартараф этишга имкон берувчи икки гуруҳ усулларни таклиф этади – тизимий ҳамда шахслараро.

**Низоларни ҳал қилишга боғлиқ бўлган тизимий усулларга у куйидагиларни киритади:**

1) *ишга нисбатан қўлланиладиган талабларни тушунтириш*, масалан, ишчи ёки ходим ўз хизмат вазифасини тўлақонли адо этолмаганлиги сабабли у билан раҳбар ўртасида низо келиб чиққан бўлса, низони баратараф этишга аҳд қилган кимса шу хизмат лавозимига қўйиладиган талаблар, ходимнинг меҳнат ҳуқуқлари билан қаторда унинг бурч ва масъулиятини ҳам яна бир маротаба уктириб қўяди;

2) *мувофиқлаштирувчи ва бирлаштириш усуллари*. Одатда бир ходимнинг иш самараси бошқа бир ходимга ёки ходимларга, қолаверса, бошқа тузилмаларнинг аниқ ва яхши ишлашига боғлиқ бўлади. Шунинг учун бир ходим ёки ходимлар гуруҳида низоли вазиятнинг пайдо бўлишига бошқа бир тузилма ишидаги номувофиқликлар сабаб бўлиши мумкин. Бундай шароитда раҳбар низони баратараф этиш учун ўша бошқа айбдор тузилманинг фаолиятини аниқ йўлга қўйиши, ёки ходимлар ўртасида мураса бўлиши учун бошқа бир қўшимча мувофиқлаштирувчи бир бўғинни ишлаб чиқаришда жорий этиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқариш низосининг сабаби – хом-ашёнинг вақтида етказиб берилмаётганлиги бўлса, раҳбар таъминотчилар ишини мувофиқлаштиради, улар фаолияти билан ишлаб чиқарувчилар ўртасида бирлик ва ҳамжиҳатлик бўлишига эришиш йўлида аниқ йўналишларни белгилайди;

3) *барча ишлаб чиқариш субъектлари фаолиятини ягона мақсад атрофида бирлаштириш* ҳам ишлаб чиқариш жараёнларида низоларнинг содир этилмаслигини кафолатлайди. Бундай шароитда раҳбарлар ва гуруҳ лидерларининг роли катта бўлади;

4) *рағбатлантириш тизимини жорий этиш* самарали иш усулларидан ҳисобланади. Бундай шароитда одамларнинг хулқ-

атворига таъсир этиш, пайдо бўлиши мумкин бўлган низоли вазиятларга барҳам бериш ёки содир бўлган бўлса, уни бартараф этиш учун ташаккур билдириш, мукофотлаш, хизмат лавозимини кўтариш кабиларни қўллаш ижобий самара бериши мумкин.

Низоларни бартараф этишнинг **шахслараро муносабатларга алоқадор усулларига** қуйидагилар киради:

1) *бош тортиш* – низога нисбатан шундай реакцияки, бунда низога гувоҳ бўлганлар аслида унинг мавжудлигини тан олмайдилар, унга аралашидан бош тортадилар. Одатда бундай шароитда раҳбар ё айна пайтда вақти йўқлигини, имконият йўқлигини, низонинг сабаби арзимас ҳолат эканлигини важ қилиб, уни ҳал қилишга аралашидан бош тортади. Ёки у вазият такозоси билан пайдо бўлган низо вақт ўтиши билан ўз ўзидан ечимини топади, одамлар инсофга келиб қолишига умид қилади;

2) *текислаш* – бу низолашувчи томонлардан бирини мавжуд ҳолатга “қўндириш”, мослаштириш ва шу йўл билан ўзининг ҳам муайян манфаатларини ҳимоя қилишдир. “Майли мен ютқазсам ҳам, сенинг ишинг битиб кета қолсин” деган нақлда низога аралашган шахс вазиятни юмшатишга эришади, гўёки “ўзни қурбон қилиб” бўлса ҳам томонларнинг ярашиб кетиши учун барча имкониятни яратади;

3) *компромисс* – бу очиқ мулоқот ва вазиятни, низокашларнинг хулқ-атвори ва фикрларини муҳокама қилиш йўли билан иккала томон учун ҳам маъқул бўлган ечимни қидиришдир. Бу усулнинг самарадорлиги шундаки, низога аралашган шахс иккала томоннинг ҳам айбини, улар томонидан йўл қўйилган хатоларни очиқ, холис ўртага ташлайди ва энг маъқули – ҳар бир шахс ўз бурч ва масъулиятларини тарозига солиб олишлари эканлигини уқтиради. Натижада иккала томонда ҳосил бўлган танглик маълум маънода юмшайди ва оқилона қарорлар қабул қилиш имконияти туғилади. Низокашлар жанжал бўлгандан кўра ёмон бўлса ҳам бир қарорга келинганлигидан хурсанд бўлиб, ўз фикрларидан маълум маънода қайтадилар, вақт ўтгач эса вазият умуман юмшаб, томонлар ярашиб кетиши мумкин. Одатда оилавий низоларда компромисс йўлини тутган оиланинг катта аъзоси ёки эркак киши низонинг олдини олишга эришади, бунда бирор томоннинг “бир гапдан қолиши” катта роль ўйнайди;

4) *рақобат* – одатда бир томоннинг иккинчиси устидан устун келиши ҳисобига бошқасининг батамом енгилишини назарда

тутади. Яъни, бунда “Мен ютишим учун сен мутлоқ енгилишинг шарт” деган тамойил устувор бўлади. Бундай усул албатта, психологик нуқтаи назардан самарасиз ва нотўғри бўлса ҳам, айрим ҳолатларда масаланинг айнан шу тарзда ечилиши бошқаларнинг иктидори ёки иродасининг кучайишига сабаб бўлиши мумкин. Масадан, оилавий мажорода келин агар ноҳақ бўлиб, ёшлиги туфайли аразлаб, барчанинг дилини хира қилиши ва ушбу вазиятда барибир қайнонанинг сабр билан устун келиши, барибир айтганини қилдириши ёш келинчакнинг келгусини шу каби хатти-ҳаракатни бошқа қайтармаслиги учун сабоқ бўлиши мумкин;

5) *ҳамкорлик* – бу низони ҳал қилишнинг шундай усулики, бунда иккала томоннинг шахсий манфаатлари низони келтириб чиқаран муаммодан устун қўйилади. Бундай ҳолатларда низо-кашлар бир томон манфаатининг инобатга олинмаслиги, иккинчи томоннинг бошқа манфаатини ерга уришини тушунгани учун ҳам мурса йўли тўғри эканлиги, яхшиси мавжуд муаммони ечишга тенг киришиш лозимлиги фикрига келиб тўхтайдилар.

Шундай қилиб, реал ҳаётда низонинг келиб чиқиши, унинг қандай кечиши ва ечими уни келтириб чиқарган вазиятдан ҳам кўра, ушбу вазиятда иштирок этаётган инсонларнинг унга нисбатан субъектив муносабатларига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай низоли, зиддиятли ҳолатларда унга алоқадор бўлиб қолган инсонлар қуйидаги қоидаларни ёдда тутишлари лозим:

1. Низоли вазиятда ақл эмас, балки ҳиссиётлар устун бўлишини унутманг, ҳиссиётлар эса одамнинг жаҳли чиқиб, ақли кетиб қолишига туртки бўлади ва у ўз хатти-ҳаракатлари ва гапираётган сўзларини назорат қилиш қобилиятидан маҳрум бўлади. Вақт ўтиши билан шу қилган ишингиз учун ўзингиз қаттиқ азият чекиб, хижолат бўлиб қолишингиз мумкин. Шу боис ҳам ишдами, оиладами ёки жамоатчилик жойларидами одамлар билан мулоқот қилганда, уларнинг инсоний нафсониятига тегадиган, шаъни ва ориятига тегиб кетадиган мулоҳазалардан ўзингизни сақланг, ўзингизни ўзгалардан устун қўйишдан эҳтиёт бўлинг, камтарлик шиорингиз бўлсин.

2. Ўзгалар билан муомалада уларнинг ҳурматини жойига қўйиб, сўзлашишнинг юмшоқ маромини танланг. Масалан, “Кечирасиз..”, “Сиздан миннатдор бўлардим, агар...”, “Сизга малол келмайдими?” каби ибораларни ишлатиш одатига Сизга нима сабабдандир ёмон муносабатда бўлаётган инсонни ҳам юмшатади,

ундаги салбий ҳисларнинг жунбушга келишига йўл қўймайди.

3. Иш фаолият билан боғлиқ мунозараларда агар суҳбат таранглашиб бораётган бўлса, иккала томоннинг манфаати тўғрисида эмас, асл масаланинг, муаммонинг моҳияти хусусида кечишига эътибор бериб, ҳолис фактларга кўпроқ урғу беринг. Имкон борича суҳбатдошни тинглашга интилинг, зеро, тинглай олиш маҳорати сизнинг яхши суҳбатдош эканлигингизнинг муҳим кўрсаткичидир. Бу ўринда *Дейл Карнеги*<sup>31</sup> каби мулоқот усталарининг тажрибасини эсланг.

4. Ҳар қандай масала хусусида унинг ечими ягона бўлмаслигини унутманг, чунки барча ҳолатларда қийин вазиятдан чиқишнинг бир қатор усуллари, йўллари бўлиши табиий. Шунинг учун Сизнинг фикрингизга зидроқ келаётган фикрни суҳбатдошдан эшитганингизда, “Балки мен хато қилаётгандирман” деб, унинг фикрлаш тарзидаги тўғри мулоҳазаларни таҳлил қилинг, суҳбатдош фикридаги ижобий ва салбий жиҳатларни ажратинг, уларнинг реал оқибатларига баҳо бериб кўринг. Бундай ҳолатларда ҳеч бўлмаганда “Мен Сизнинг фикрингизга тўлиқ қўшилмасамда, берган таклифингизни албатта ўйлаб кўраман, менга бироз имкон беринг” десаъиз олам гулистон!

5. Низоли вазиятнинг ҳал бўлишининг ўзингиз учун манфаатли томонларини англаб ва ўзингизга шундай савол беринг: “Агар ечим топилмаса, нима бўлади?”. Бундай муносабат низони шахслараро муносабатлардан муаммонинг ечимига кўчирилишига туртки бўлади.

6. Агар суҳбатдош иккалангиз ҳам аччиқланиб турган бўлсангиз ва иш урушиб қолишгача бориб етаётганлигини англасангиз, ўзингиздаги ички тангликни, “зарда”ни чиқариб юборишга ҳаракат қилинг. Чунки агар аччиғингизни ташқарига чиқарсангиз, бу у томоннинг ҳам қайнаб кетишига сабаб бўлиб, вазиятни назорат қилиб бўлмай қолади. Энг яخشиси, ўзингизни тийиб, гапиришдан тўхтанг, майли суҳбатдошингиз ичидаги тўкиб солаверсин, ундаги жаҳл ва салбий ҳиссиётларни бетига айтишдан ўзингизни тийинг, келгусида унинг шундай вазоҳатга тушиши мумкинлигини унутманг.

7. Сиз билан урушиб қолган одамнинг ҳам қандайдир фазилатлари, яхши сифатлари борлигини унутманг ва диққатингизни ана шу жиҳатларга қаратинг. Масалан, эр ва хотин урушиб қолган

<sup>31</sup> Дейл Карнеги. Ўз-ўзига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сўзлаш санъати. -Т.: “Янги аср авлоди”, 2010

пайтда аёл қанчалик баланд овозда ўз дардини тўкиб солаётганлигига қарамай, унинг фарзандларнинг онаси, меҳрибон эканлигини ўйлаб, фарзандларга бундай қилиқлар қилмаслигини эр ёддан чиқармаса, бироз сабр қилса, юрагидагини охиригача тўкиб солишини бардош билан кута олса, турмуш ўртоғи бироздан сўнг инсофга келади, “кўнгли юмшайди”.

8. Суҳбатдошингизга сизнинг ўрнингизга туриб, масалани ҳал қилиш йўлини ўйлашга чорланг, масалан, унга тахминан шундай мурожаат қилинг: “Мени ўрнимда бўлганингизда Сиз, нима қилган бўлар эдингиз?” Бундай мурожаат суҳбатдошни ҳиссиётлардан реал вазиятни холис баҳолаш мақомига ўтишига асос бўлади ва унда танқидий руҳни бироз бўлса-да, юмшатади.

9. Суҳбатдош олдидаги афзалликларингиз, хизматларингизни миннат қилиб, хаспўшлананг. Содир бўлган низоли вазият ва воқеанинг сабабчиси фақат суҳбатдошингиз эканлиги фикридан қайтинг.

10. Пайдо бўлган зиддият қандай ҳал бўлишидан қатъий назар, шу инсон билан батамом муносабатларни узил-кесил узиб ташлананг. Масалан, агар бу эр ва хотин ўртасидаги ихтилоф бўлиб, у ажрим билан тугаган тақдирда ҳам ўртада фарзанд борлигини, барибир ҳаёт сўқмоқларида бир кун бўлмаса бир кун учрашиб, қандайдир янги бир муаммони биргаликда ҳал қилишга тўғри қелишини сира унутманг.

Шу каби вазиятлар турли фаолият жабҳаларида учраши мумкин, юқоридаги қоидаларни унутмаслик инсоннинг ўзига, саломатлигига, одамлар орасидаги обрўсига бевосита алоқадор эканлигини, яшаш баъзан зиддият ва низолар билан янада яхши бўлишини ҳеч ким унутмаслиги керак.

### 4.3. ГУРУҲЛАР ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯСИ

#### 4.3.1. Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси

Ҳар бир шахс ўз фаолиятини турли гуруҳлар шароитида ёки турли гуруҳлар таъсирида амалга оширади. Чунки жамиятдан четда қолган ёки инсонлар гуруҳига умуман қўшилмайдиган индивиднинг ўзи йўқ. Инсон жамиятда яшар экан, у доимо ўзига ўхшаш турли шахслар билан мулоқотда, ўзаро таъсирда бўлади, бу мулоқот жараёнлари эса доимо кишилар гуруҳида рўй беради.

Шунинг учун ҳам гуруҳлар муаммоси, уни ўрганиш ва гуруҳларнинг шаклланишига оид илмий хулосалар чиқариш ижтимоий психологиянинг асосий мавзуларидан ва муаммоларидан биридир.

Психологик маънода *гуруҳ – бу умумий белгилар, умумий фаолият, мулоқот ҳамда умумий мақсад асосида бирлашган кишилар уюшмасидир*. Демак, одамлар гуруҳи ташкил топиши учун албатта қандайдир умумий мақсад ёки тилаклар, умумий белгилар бўлиши шарт. Масалан, талабалар гуруҳи учун умумий нарсалар кўп: ўқув фаолияти, билим олиш, ёшларга хос бирликлар (ўспирин ёшлар), маълум ўқув юртида таълим олиш истаги ва ҳоказо. Кўчада бирор тасодиф рўй берганлиги учун тўпланган кишилар учун ҳам умумий бўлган нарса бор – бу қизиқувчанлик бўлиб ўтган ҳодисага гувоҳлик, унга умумий муносабатдир.

Гуруҳни алоҳида шахслар ташкил этади, лекин ҳар бир гуруҳ психологияси уни ташкил этувчи алоҳида, шахслар психологиясидан фарқ қилади ва ўзига хос қонуниятларига бўйсунди. Айни шу қонуниятларни билиш эса турли типли гуруҳларни бошқариш ва ана шу гуруҳларни ташкил этувчиларни тарбиялашнинг асосий мезонидир.

Гуруҳларнинг турлари кўп, шунинг учун ҳам уларни турли олимлар турлича классификация қилдилар. Бизнинг назаримизда, *Г.М.Андреева*<sup>32</sup>нинг “Ижтимоий психология” дарслигидаги классификация гуруҳларнинг асосий турларини ўз ичига қамраб олган. У ҳар қандай кишилар гуруҳини аввало *шартли* ва *реал гуруҳларга* бўлади. Реал гуруҳлар аниқ тадқиқот мақсадларда тўпланган лаборатория типдаги ҳамда табиий гуруҳларга бўлинади. Конкрет фаолият ва одамларнинг эҳтиёжлари асосида ташкил бўладиган бундай табиий гуруҳларнинг ўзи кишиларнинг сонига қараб *катта*, *кичик гуруҳларга* бўлинади. Катта гуруҳлар уни ташкил этувчиларнинг мақсадлари, фазовий жойлашишлари, психологик хусусиятларига қараб уюшган ва уюлмаган турларга, кичиклари эса ўз навбатида энди шаклланаётган – диффуз ҳамда таракқиётнинг юксак погонасига кўтарила олган жамоа турларига бўлинади. Гуруҳларнинг ижтимоий психология учун аийқиқса, муҳим ҳисобланган турларига таъриф бериш ва уларнинг психологик қонуниятларини ўрганишни мақсад қилиб қўйган ҳолда, бевосита катта гуруҳларнинг ижтимоий-психологик қонуниятларини ўрганишга ўтамиз.

<sup>32</sup> Андреева Г.М. Социальная психология – М.: 2006 –С.136-144, 180-241

*Катта гуруҳлар психологиясига хос хусусиятлар ва уларни илмий тадқиқ қилиш принциплари.* Катта гуруҳлар кишиларнинг шундай бирлашмаларики, ундаги одамлар сони аввало кўпчиликни ташкил этиб, маълум синфий, илмий, ирқий, профессионал белгилар уларнинг шу гуруҳга мансублигини таъминлайди. Катта гуруҳларни ташкил этувчилар кўп сонли бўлганлиги ва улар хулқатворини белгиловчи механизмларининг ўзига хослиги туфайли бўлса керак, ижтимоий психологияда олимлар кўпинча кичик гуруҳларда иш олиб боришни афзал кўрадилар. Лекин катта гуруҳлар, одамлар уюшмасининг психологиясини билиш жуда катта тарбиявий ва сиёсий-мафкуравий аҳамиятга эга. Бу соҳадаги тадқиқотларнинг камлиги бир томондан, айтиб ўтилганидек, кўпчиликни қамраб олишдаги қийинчиликлар бўлса, иккинчи томондан, катта гуруҳлар психологиясини ўрганишга қаратилган методик ишлар заҳирасининг камлигидир. Катта гуруҳларнинг психологиясини ўрганишга мўлжалланган махсус методикалар ижтимоий психологияда ҳам, социологияда ҳам кам ишлаб чиқилган. Масалан, ишчилар ёки зиёлилар синфи психологияси ўрганилиши керак, дейлик. Аввало ўша ишчиларнинг сони кўп, қолаверса, ишчиларнинг ўзи турли ишлаб чиқариш шароитларида ишлаётган, турли иқлим шароитларида яшаётган турли миллатга мансуб кишилардир. Уларнинг барчасини қамраб оладиган ягона ишончли методикани топиш масаласи тадқиқотчи олдига жуда жиддий муаммоларни қўяди. Шунинг учун ҳам ҳар бир катта гуруҳга тааллуқли бўлган асосий, етакчи сифатни топиш ва шу асосда унинг психологиясини ўрганиш ҳозирча ижтимоий психологиядаги асосий методологик йўлланма бўлиб келмоқда. Қолаверса, катта гуруҳлар жамиятнинг тарихий тараққиёти мобайнида шаклланган гуруҳлар бўлгани учун ҳам ҳар қандай гуруҳни ўрганишдан олдин, хоҳ бу синфлар бўлсин, хоҳ миллатлар ёки халқлар психологияси бўлсин, унинг ҳаёт тарзи, унга хос бўлган одатлар, удумлар, анъаналар ўрганилади.

Ижтимоий-психологик маънода, *ҳаёт тарзини ўрганиш* деганда, у ёки бу гуруҳга тааллуқли бўлган кишилар ўртасида амалга ошириладиган мулоқот типлари, ўзаро муносабатларда устун бўлган психологик омиллар, қизиқишлар, қадриятлар, эҳтиёжлар ва бошқалар назарда тутилади. Ана шуларнинг умумийлиги туфайли ҳар бир шахсда, яъни у ёки бу катта гуруҳга мансуб бўлган шахсда типик хислатлар шаклланади. Масалан,



2000-йиллар ёшларига хос бўлган типик сифатлар ана шу ёшлар ўртасида кенг тарқалган урф-одатлар, мода, сўзлашиш хусусиятлари, кадриятлар, қизиқишлар ва ҳоказолар туфайли шаклланади. Шунинг учун ҳам 20 ёшли кишининг психологиясини тўлиқ равишда ўрганиш учун ундаги билиш жараёнларининг ўзига хослиги, шахси, характери ва бошқа индивидуал психологик хусусиятларидан ташқари, яна унга ўхшаш ёшларда устун бўлган психологик хислатларнинг қанчалик намоён бўлишини, у мансуб бўлган ва асосан вақтини ўтказадиган гуруҳлар психологиясини, миллий сифатларини ҳам назарда тутиш ва уларни ўрганиш зарур. Бу дегани, ҳар бир шахс онгида унинг якка, алоҳида орттирган шахсий тажрибасига алоқадор психологик тизимлардан ташқари, унинг қайси миллат, элат синфга мансублигига алоқадор психологик хусусиятлар ҳам мавжуддир ва уни илмий тадқиқотчи инкор этмаслиги керак.

#### 4.3.2. Кичик гуруҳлар психологияси

Кичик гуруҳлар муаммоси ижтимоий психологияда энг яхши ишланган ва кўплаб илмий тадқиқотлар ўтказилган объектлардандир. Бу анъана Америкада асримиз бошида ўтказилган кўплаб экспериментал тадқиқотлардан бошланган бўлиб, уларда олимлар олдига қўйилган асосий муаммо шу эдики, индивид якка ҳолда яхши ишлайдими ёки гуруҳда яхшироқ самара берадими, бошқа одамларнинг ёнида бўлиши унинг фаолиятига қандай таъсир кўрсатади каби саволларга аниқ илмий асосланган жавоб топиш заруратидир. Шунини таъкидлаш лозимки, бундай шароитларда индивидларнинг ўзаро ҳамкорлиги (*интеракция*) эмас, балки уларнинг бир вақтда бир ерда бирга бўлганлиги фактининг (*коакция*) таъсири ўрганилди. Олинган маълумотлар шунини кўрсатадики, бошқалар билан ҳамкорликда бўлган индивид фаолиятининг тезлиги ошади, лекин ҳаракатлар сифати анча пасайиши аниқланди. Бундай маълумотлар америкалик *Н.Трипплетт*, немис олими *А.Майёр*, рус олими *В.М.Бехтерев*, яна бир немис олими *В.Мёде* ва бошқаларнинг тадқиқотларида ҳам қайд этилди. Бу психологик ҳодиса ижтимоий психологияда *ижтимоий фацилитация* номини олди, унинг моҳияти шундан иборат эдики, индивиднинг фаолиятдаги ютуқларига, ишининг махсулдорлигига унинг ёнида бўлган бошқа индивидларнинг бевосита таъсири бўлиб, бу таъсир аввало сенсор

кучайишлар ҳамда иш-ҳаракатларнинг, фикрлашларнинг тезлигида намоён бўлади. Лекин айрим экспериментларда тескари эффект ҳам кузатилди, яъни, бошқалар таъсирида индивид реакцияларидаги тормозланиш фаолиятининг сусайиши ҳолатлари кузатилди. Бу ҳодиса фанда *ингибиция* номини олди. Лекин олинган фактларнинг қандайлигидан қатъи назар, олимлар учун кичик гуруҳлар асосий тадқиқот мавзуга айланиб қолди ва улар натижасида қатор қонуниятлар очилди.

*Биринчидан*, кичик гуруҳларнинг *ҳажми*, уни ташкил этувчи шахслар сони хусусида шундай фикрга келиндикки, кичик гуруҳ “диада” - икки кишидан тортиб, то мактаб шароитида 30-40 кишигача деб қабул қилинди. Икки кишилик гуруҳ дейилганда, аввало оила – янги шаклланган оила кўпроқ назарда тутилади. Лекин самарали ўзаро таъсир назарда тутилганда “±7-2” киши назарда тутилади. Бундай гуруҳ турли ижтимоий-психологик тадқиқотлар учун ҳам, ижтимоий-психологик тренинглар ўтказиш учун ҳам қулай ҳисобланади.

*Иккинчидан*, гуруҳнинг *ўлчами* қанчалик катта бўлса, унинг алоҳида олинган шахслар учун қадрсизланиб бориш хавфи кучаяди. Яъни, шахснинг кўпчиликдан иборат гуруҳдан ўзини тортиш ва унинг нормаларини бузишга мойиллиги ортиб боради.

*Учинчидан*, гуруҳнинг ҳажми кичиклашиб борган сари шахслараро ўзаро муносабатлар таранглашиб боради. Чунки, шахсларнинг бир-бирлари олдида масъулиятларининг ошиши ва яқиндан билишлари уларнинг ўртасидаги алоқаларда доимо аниқлик бўлишини талаб қилади. Муносабатлардаги ҳар қандай дисбаланслар очик ҳолдаги зиддиятларни келтириб чиқаради.

*Тўртинчидан*, агар гуруҳ аъзоларининг сони *тоқ* бўлса, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар жуфт бўлган ҳолдагидан анча яхши бўлади. Шундан бўлса керак, бошқарув психологиясида одамларни бирор лавозимларга сайлашда, сайлов компанияларида номзодларни электоратга тақдим этишда ва умуман расмий танловларда гуруҳдаги одамлар сони тоқ қилиб олинади.

*Бешинчидан*, шахснинг *гуруҳ тазйиқи*га берилиши ва бўйсунуши ҳам гуруҳ аъзоларнинг сонига боғлиқ. Гуруҳ сони 4-5 киши бўлгунга қадар, унинг таъсири кучайиб боради, лекин ундан ортиб кетгач, таъсирчанлик камайиб боради. Масалан, кўчада содир бўлган бахтсиз ҳодисанинг гувоҳлари сони ортиб борган сари, жабрланганга ёрдам беришга интилиш, масъулият ҳисси

биргаликда ҳар бир индивид катор гуруҳий жараёнларнинг гувоҳи бўлади.

Биринчидан, гуруҳ ўз аъзоларига маълум тарзда *психологик таъсир* кўрсатади. Бу ҳодиса психологияда *конформизм* деб аталади (Ўзбек тилида “мосланиш” маъносини билдиради). Бу ҳодисанинг моҳияти шундан иборатки, у индивиднинг гуруҳда қабул қилинадиган нормалар, фикрлар, ҳулқ-атвор стандартларини қанчалик қабул қилиш ёки қабул қилмаслиги билан боғлиқ. Гуруҳ фикрини қанчалик тез қабул қилиш, унинг таъсирига берилиш индивид билан гуруҳ ўртасидаги зиддиятларнинг олдини олиши мумкин. Шунинг учун ҳам индивид ана шундай хатти-ҳаракат қилишга интилади. Лекин ана шундай гуруҳ фикрига, ҳаракатига қўшилиш турли шаклларда бўлиши мумкин: *ташқи конформлиликда* – индивид гуруҳ фикрига номигагина қўшилади, аслида руҳан у гуруҳда қарши туради: *ички конформлиликда* – индивид гуруҳ фикрига тўлиғича қўшилади ва руҳан қабул қилади. Ана шундай ҳолларда индивид билан бошқалар ўртасида зиддият ёки конфликтлар пайдо бўлмайди. Бу ўринда яна бир тушунча ҳам бор, у ҳам бўлса *“негативизм”* тушунчасидир. Бу индивиднинг ҳар қандай шароитда ҳам гуруҳ фикрига қарши туриши ва ўзича мустақил фикр, мавкени намоён қилишидир. Бу табиий индивид учун ноқулай, лекин мустақил фикр, одил ҳаракатлар доимо ҳурмат қилинадиган, демократик муносабатлар устувор бўлган жамоаларда негативизм ҳодисаси ёмон иллат сифатида қабул қилинмайди, аксинча, соғлом фикрловчилар ҳамиша хушёрликка чақиради.

Гуруҳлардаги яна бир жараён – бу гуруҳнинг *уюшқоқлиги* муаммосидир. Гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини яхши билишлари, бир-бирларининг дунёқарашлири, ҳаётий принциплари, қадриятларини яхши тасаввур қилишлари бундай уюшқоқликнинг биринчи омилidir. Иккинчи асосий омил – бу ўша гуруҳни бирлаштириб турган фаолият мақсадларини, унинг йўналиши ва мазмунини билишдаги ғоявий бирликдир. Умуман, бу – экспериментал тадқиқотларда қайд этилган гуруҳга оид фикрлардаги умумий уюшқоқликка ижобий замин ҳисобланади.

Гуруҳлардаги лидерлик ва умумий қарорларга келиш ҳам динамик жараёнларга киради, лекин бу масалаларни бошқариш психологияси масалалари доирасида кейинги бўлимларда ёритамиз.

#### 4.3.5. Этник гуруҳлар психологияси

Ижтимоий психологияда катта гуруҳлар ичида этник гуруҳлар психологияси, яъни этнопсихология бўйича кўпроқ тадқиқотлар ўтказилди. Айниқса, ҳозирги даврда ҳар бир республикалар алоҳида, мустақил давлат мавқеини олган, лекин бошқа томондан қараганда, ҳамдўстлик мамлакатлари иттифоқи шароитида миллатлар ўртасида муттасил алоқалар мавжудлигидан келиб чиқиб, миллий психология масалалари кун тартибида аввалгидан ҳам муҳим масала сифатида қўйилмоқда. Шунинг учун ҳам катта гуруҳлар ичида миллий гуруҳларга кўпроқ эътибор беришни лозим топдик, бундай эътиборнинг яна бир боиси – Ўзбекистонда бу соҳада нисбатан тадқиқотларнинг кўпроқ ўтказилганлиги, лекин улар кўп ҳолларда миллий психология даражасига олиб чиқилмаганлигидандир.

Миллий психология нима ва уни қандай қилиб ўрганиш мумкин? Бу ҳозирда, яъни мустақил Ўзбекистон шароитида, кўпгина тадқиқотчиларни қизиқтираётган масаладир. Чунки давр этнопсихологиядан шундай эмпирик маълумотлар кутмоқдаки, у фақатгина миллий онгга тааллуқли бўлган ҳозирги ва ўтмишдаги ҳолатни эмас, балки миллатнинг эртанги кунини, унинг онги қайси томонга ўзгаришини, миллатлараро содир бўладиган жараёнларни башорат қилмоғи лозим. Бунинг учун эса унга кучли этнопсихологик назария ва ишончли методлар керак. Ўзбекистон олимлари охириги пайтларда масаланинг худди ана шу томонига катта эътибор бермоқдалар. Чунки собиқ Иттифоқ шароитининг ўзи ана шундай кучли назариянинг бўлиши учун анчагина тўғанок бўлган, эмпирик тадқиқотлар эса, аввал таъкидлаганидек, тор гуруҳлар доирасидан, аввало, оилалар доирасидан чиқмаган эди.

*Этнопсихология* – бу психологиянинг шундай тармоғики, у айрим олинган миллатлар психологиясидан ташқари, турли халқлар психологиясини, кичик миллий гуруҳларни ҳам ўрганади. Маълумки, бу борадаги биринчи илмий тадқиқотларни *В.Вундт* бошлаб берган эди. Унинг тадқиқотларидаги “халқ” тушунчаси аслида этник уюшма маъносида тушунтирилган эди. Унинг фикрича, этник гуруҳлар психологиясини ўрганиш учун уларнинг тилини, одатларини ва ана шу халқларда кенг тарқалган афсоналар ва бошқа онг тизимларини ўрганиш керак. Шуниси диққатга

сазоворки, Вундтдан кейинги даврда ўтказилган муҳим тадқиқотлардан бири бизнинг ўлкамизда ўтказилган бўлиб, уни психолог *А.Р.Лурия* амалга оширган эди. Бу экспериментал тадқиқот бўлиб, уни ўтказишдан асосий мақсад *Л.С.Выготский*нинг маданий-тарихий ёндашув ғоясини текшириш эди. *Лурия* бошчилигидаги олимлар гуруҳи революция бўлиб ўтган Ўзбекистон шароитида турмуш тарзининг ўзгариши билан ўзбек халқи психологиясининг ҳам ўзгарганлигини исбот қилмоқчи бўлганлар. Асосий мақсад билиш жараёнларининг ўзгарганлигини исбот қилиш бўлса ҳам тадқиқотчилар ўз-ўзини англаш ва ўз хулқ-атворини анализ қилиш борасида ҳам уйда ўтирадиган аёллар, эндигина савод олиш мақсадида саводхонлик курсларида ўқиётган хотин-қизлар ҳамда педагогика билим юртларида таълим олаётган қизлар ўртасида фарқ бор-йўқлигини текширишди. Тадқиқот асосан ўз-ўзини анализ қилиш методи ёрдамида ўтказилган бўлиб, тадқиқот мобайнида аёлларга турли саволлар орқали ўз шахсига хос хусусиятларни, ўзидаги етакчи сифатларни аниқлаш ва баъзи психологик ҳолатларга баҳо бериш топшириғи берилди. Лекин жавобларнинг сифати, тўлиқлиги аёлларнинг билим савиясига ва ижтимоий алоқалар тизимида тутган ўрнига боғлиқ бўлиб чиқди. Уйда ўтирган аёллар кўп ҳолларда қўйилган саволни ҳам англамасликлари маълум бўлди. *Лурия* шу нарсага иқдор бўлдики, ўзбеклардаги онг, асосан, бошқа одамлар фикрига боғлиқ эканлиги, тобелик психологияси кучлилигини аниқлади. Масалан, аёлларга ўзидаги ёмон сифатларни айтиш топшириғи берилганда, улар ёмон қўшниларни кўрсатишар ва умуман ўз-ўзини баҳолашдан кўра бошқаларни баҳолаш, уларга сифат характеристикалари бериш анча энгил туюларди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, *А.Р.Лурия*нинг асосий мақсади миллий психологик хусусиятларни ўрганишда тарихийлик тамойилига таяниш лозимлигини исботлаш ҳамда миллий психологиянинг ҳаёт тарзига, шахснинг жамиятда кишилар муносабатлари тизимида тутган ўрнига бевосита боғлиқлигини исбот қилиш эди. Лекин тадқиқотнинг аҳамияти шунда эдики, унда биринчи марта миллий психологияни ўрганишга ёрдам берувчи методлар ва методологик тамойиллар синаб кўрилди. Тўғри, бу тадқиқотда тўпланган маълумотлар ва илмий хулосалар билан бугунги кунда келишиб бўлмайди, қолаверса, бу концепциянинг ўзи неча бор қайта ишловни талаб қилди, лекин миллий психология бўйича ўтказилган

кросс-тадқиқот сифатида унинг аҳамияти каттадир. Қўлланган *пиктограмма* – “сўз портретлари”ни, ўз-ўзини анализ қилиш методларини ҳозирги замонавий тадқиқотларда ҳам фақат янгича методологик принципларда қўллаш мумкин.

Охирги йилларда чет эл ва собиқ Иттифок олимларининг тадқиқотларини умумлаштириб, этнопсихологик ишларга ягона илмий ёндашувни топиш ҳаракатлари сезилмоқда. Бу соҳада машҳур рус этнографи ва психологи *Ю.Бромлей* олиб борган ишлар, унинг лабораториясида тўпланган маълумотлар мисол бўлиши мумкин. *Ю.В.Бромлей* этник гуруҳлар психологиясида икки томонни фарқ қилади:

1) *психик асос* – этник характер, темперамент, миллий анъаналар ва одатлардан иборат барқарор қисм;

2) *ҳиссиёт соҳаси* этник ёки миллий ҳис-кечинмаларини ўз ичига олган динамик қисм. Лекин тадқиқотчилар нима учундир, миллий психология масалалари билан шуғулланишганда, миллий қирралар ёки сифатларни аниқлаш билан шуғулланишганда, у ёки бу миллатларгагина хос бўлган қирраларни топишга уринадилар, лекин фан-техника ривожланган, миллатлар уйғунлиги, миллатларнинг доимий ўзаро ҳамкорлиги ва мулоқоти шароитида, аралаш никоҳлар кенг тарқалган шароитда фақат у ёки бу миллатга хос бўлган қирралар ҳақида гапириш жуда қийин. Масалан, ўзбекистонликлар ўртасида ўтказилган кичик тадқиқот натижасида шу нарса маълум бўлдики, меҳмоннавозлик, камтарлик, самимийлик каби ижобий сифатлар ўзбек халқигагина хос эмиш. Тўғри, бу сифатлар албатта ўзбекларда бор. Лекин, айнан шу сифатлар бошқа миллатлар вакилларида йўқ дейишга ҳаққимиз йўқ. Худди ҳар бир шахс онгида турлича стереотиплар, яъни, ўрнашиб қолган образлар бўлганидек, ҳар бир оила, яқин ошна-оғайнилар ва ўзига ўхшаш шахслар билан мулоқот жараёнида у ёки бу миллат вакилида ҳам ўз миллатига хос бўлган сифатлар ҳақида стереотиплар пайдо бўлиб, улар онгида ўрнашиб боради. Бундай стереотиплар ўз миллатига ва бошқа халқларга нисбатан бўлиб, бошқалар ҳақидаги тасаввурлар анча содда, юзаки, мазмунан тор бўлади. Шундай тасаввурлар асосида бошқа миллатларга нисбатан ёқтириш (симпатия) ёки ёқтирмаслик (антипатия) ва бефарқлик муносабатлари шаклланади. Ўз миллати ҳақидаги тасаввур ва стереотиплар эса миллий “этноцентризм” ҳиссини шакллантирадики, шу ҳис туфайли шу миллий гуруҳ вакилларида бошқа миллатларга нисбатан ирра-

ционал муносабатлар пайдо бўлиши, бу эса миллий антогонизм ва миллий адоватларни келтириб чиқариши мумкин. Миллатлараро адоват ва миллий этноценризмнинг ўзига хос туси борасида давлатимиз раҳбари *Ислом Каримов* ўзининг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари” номли тарихий асарлари жуда теран фикрларни баён этганлар. Асарда таъкидланганидек, “Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги ўзбек халқининг миллий ўзлигини англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда. Бу республиканинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши учун қулай шарт-шароит яратмоқда”.<sup>33</sup> Лекин таъкидлаш жоизки, мустақилликнинг дастлабки йилларида юртимизда кўп йиллар мобайнида собиқ иттифоқ шароитида аҳолини бир хил “байналмилаллаштириш”, ягона “совет халқи” ғоясини сингдириш мафқураси таъсирида бўлган халқлар ва миллатларнинг миллий ўзлигини англаши, шу билан биргаликда миллатлараро ва диний бағрикенглик сиёсатини олиб бориш унчалик осон кечмади. Президентимизнинг жамики юртимизда истиқомат қилаётган юздан зиёд миллат ва элатларнинг манфаатларини бир хил ҳимоя қилиш, улар ўртасида дўстлик ва ҳамжиҳатликни кучайтиришга қаратилган доно сиёсати туфайли, бугуни кунда барча ўзбекистонликлар шу юрт, шу Ватан равнақи йўлида бир хил курашиш билан биргаликда ўз миллий қадриятлари, маданияти, санъати, яшаш тарзини ҳурмат қилишга, унинг энг жозибали ва тарбиявий нуқтаи назардан ноёб анъаналарини давом эттириш, намоён этиш имкониятига эга бўлдилар. Зеро, давлатимиз раҳбари таъкидлаганларидек, “Ҳар қандай миллат, у нақадар кичик бўлмасин – инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирликнинг, унинг тил, маданий ва бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади. Шу боис ҳар бир этник бирликни сақлаб қолиш унга мансуб одамларнинг энг муҳим мақсади бўлмоғи керак.”<sup>34</sup> Демак, мустақил юртимизда миллатлараро ва элатлар ичидаги ўзаро алоқалар муаммолари стратегик аҳамиятли бўлиб, бу ўз навбатида олимлар, хусусан, этнопсихологлар олдида миллатлар дўстликни ва баҳамжиҳатликни

<sup>33</sup>Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – Б. 72.

<sup>34</sup>Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида... – Т.: «Ўзбекистон», 1997 – 73-74 б.

такомиллаштиришга йўналтирилган фундаментал ва татбиқий ишларни амалга ошириш, натижалари билан юртимизда тинчлик ва тотувликни барқарорлаштиришга ҳисса қўшиш вазифасини қўяди.

Бу борада, ижтимоий психологлар ва мафкурачилар олдида турган муаммолардан бири миллат вакилларида *миллий гурурни* соф ижтимоий-психологик феномен сифатида ўрганиш, унинг ёшларда мафкуравий иммунитетнинг шаклланишидаги ролига алоқадор психологик механизмларни тадқиқ этишни кўндаланг қилиб қўяди. Чунки кўпинча миллий гурур туфайли айрим шахсларда бошқа миллатларни менсимаслик, улардаги гурур ёки миллий ҳисларни тан олмаслик ҳоллари кузатилиши мумкин. Умуман, бизнинг фикримизча, миллий адоватлар асосида ётган этноцентризм ва миллий гурурнинг салбий кўринишлари бошқа миллатларнинг тарихини, уларнинг анъаналарини, тили ва ҳоқазоларини билмасликдан келиб чиқади.

Миллий психология бўйича ўтказилиши лозим бўлган тадқиқотларнинг мақсадларидан бири ҳам бошқа миллатлар психологиясини билиб, уни бошқа миллатларга етказиш туфайли, ҳар бир миллат вакилига хурмат-иззат ҳиссини кучайтиришдир. Чунки ўзини хурмат қилмаган одам бошқани хурмат қилмайди, бунинг учун эса ўз психологиясини ҳам, ўзгалар психологиясини ҳам билиши керак. Шундагина шахслараро зиддиятларга барҳам берилиши мумкин. Бу нарса миллатлар психологиясига ҳам хосдир. Яъни, фан жамиятга шундай этнографик ва этнопсихологик маълумотлар мажмуини яратиб бериши лозимки, ундаги маълумотлар асосида катта гуруҳ ҳисобланган миллатлар психологиясини ҳам бошқариш мумкин бўлсин. Шундагина кўпмиллатли жонажон юртимиз Ўзбекистонда топ маънода тинчлик ва хотиржамлик ҳамиша ҳукмрон бўлади.

#### 4.4. Ижтимоий психология ва шахс

*4.4.1. Ижтимоий психологияда шахс муаммоси. Шахснинг ижтимоий - психологик тизими. Шахсни тарбияловчи макро- ва микро муҳит тушунчаси*

Маълумки, шахсни кўплаб фанлар турли хил томондан ўрганади. Бир йўналиш биологик бўлса, бошқаси — социологик, яна бир тури индивидуал психологик ва ниҳоят, яна бир ёндашув ижтимоий-психологикдир. *Биологик* нуқтаи назар-



дан шахс тараққиёти индивид наслий жиҳатдан орттирган генетик дастурларнинг амалда рўёбга чиқиши тарзида тасаввур этилади. **Социологик** ёндашув шахснинг маданий-тарихий муҳит таъсирида камол топишини тан олади. Улардан фарқли **индивидуал-психологик** ёндашув шахснинг ривожланишига унинг тана тузилиши ёки конституционал жиҳатлари ва асаб тизими типининг таъсири борлигини таъкидлаб, ўрганади.

Шахсни ўрганишнинг **ижтимоий-психологик ёндашуви** уни ижтимоийлашувнинг бевосита маҳсули сифатида қараб, унинг ижтимоий-психологик тизимини бевосита ўраб турган ижтимоий муҳит таъсирида ўрганади. Бу борада бир қанча олимларнинг ўзига хос нуқтаи назарлари ҳам мавжуд. Масалан, *К.К.Платонов*<sup>35</sup> шахс тизимида тўртта асосий жабҳани ажаратади:

1) **Шахснинг йўналганлиги ва муносабатлари тизими**: унинг майллари, хоҳиш-истаклари, қизиқишлари, лаёқати, идеаллари, дунёқарashi, эътиқоди қабиларни ўз ичига олади. Бу тизимдаги хусусиятлар ижтимоий характерга эга бўлиб, улар инсоннинг жамиятда яшаши, ундан оладиган тарбия шакллари, мафкуравий муҳит асосида шаклланади.

2) **Шахснинг индивидуал ижтимоий таърибаси**: бу жабҳадаги сифатлар инсон ҳаёти мобайнида орттирадиган билимлари, малака ва кўникмалари асосида намоён бўлади. Бу сифатлар ижтимоий характерли бўлиб, кўпроқ таълим жараёнида шаклланади.

3) **Инсон психик жараёнларининг индивидуал хусусиятлари**: хотира, идрок, сезгилар, тафаккур, қобилиятлар каби бир қарашда туғма омилларга боғлиқ хусусиятлар инсон умри давомида такомиллашиши ва унинг бошқа ижтимоий сифатлари таъсирида индивидуал ўзига хослик касб этиши мумкин.

4) **Биологик хусусиятларга боғлиқ шахс сифатлари**: бунга шахснинг типологик, ёшига оид, жинсий хусусиятлари киради ва у кўпинча биоижтимоий омиллар сифатида қаралади.

*А.Н.Сухов* ва *А.А.Деркачларнинг* таъкидлашларида шахснинг ижтимоий-психологик хусусиятлари ҳақида гап кетганда, аввало унинг фикрлаш тарзи, қадриятлари тизими, мотивацион белгилари (йўналганлик, ҳаётий мақсадлар, режалар, ҳаёт тарзи), когнитив сифатлар (ижтимоий тасаввурлар, ҳаёт манзаралари тўғрисидаги

<sup>35</sup> Платонов К.К. Личность как объект социальной психологии//Методологические проблемы социальной психологии. -М.: 1975 - С. 72-89

фикрлари), “Мен”-концепцияси, “Мен”-образи, ўзига муносабати, ўзига нисбатан баҳоси; ўзини назорат қилиш локуси, психологик билимдонлиги, ролли мақомлари, ижтимоий ҳис-туёғулари ва бошқалар назарда тутилади.

Ижтимоий психология учун ҳар бир шахснинг қай тарзда ўз ҳаёт йўлини белгилаши ва жамиятда шахслараро муносабатлардаги *мақоми – статуси* муҳимдир. Бу борада уни ўраб турган катта – *макро ижтимоий борлиқ* ҳамда *микро – кичик ижтимоий борлиқ*нинг таъсирларини ўрганиш катта аҳамиятга эга.

Шахсга таъсир этувчи **макро муҳит** – бу инсон умри ўтадиган ва ҳаёти мобайнида унга таъсир этадиган табиий, ижтимоий ва ижтимоий шарт-шароитлар мажмуидир. Яъни, бизни ўраб турган жами борлиқ ўзининг ўзгарувчан ва нисбатан барқарор шарт-шароитлари билан бизнинг дунёқарашимиз, фикрлаш тарзимиз, қадриятларимизнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Масалан, қадимий шаҳарлар – Самарқанд, Хива, Бухоро қабилар ўзларининг тарихий обидалари билан маънавий қадриятларимиз тизимини белгиласа, Фарғона водийси, Қашқадарё воҳаси, бетакрор Бойсун табиати эстетик дидларни тарбиялаш билан биргаликда шахснинг олам ва одам, ҳаёт маъноси ва қадриятлари каби тушунчаларини кенгайтиради, унинг ижтимоий тасаввурларини такомиллаштиради.

Макро муҳит ҳақида гап кетганда, олимлар унинг глобал макёсдаги ҳамда ҳудудий таъсирларини фарқлайдилар. Бугунни очик ахборот маконида барчамиз бутун дунёда юз бераётган воқеа ва ҳодисаларни идрок этиш ва уларга нисбатан муайян позициямизни шакллантиришга муваффақ бўлган бўлсак, бу глобал макро муҳит таъсирлари майдонини ташкил этади. Бунда ОАВ орқали берилаётган маълумотлар, телесериаллар, реклама роликлари, турли шоу-кўрсатувлар, компьютер ўйинларининг роли сезиларлидир. Айниқса, ёшларнинг диди, талаблари, орзу-хаваслари, модага муносабати пайдо бўлишида шу каби глобал таъсирларнинг сезиларли эканлигига барчамиз гувоҳмиз.

**Ҳудудий** жабҳада макро муҳитнинг таъсири қуйидаги омиллар орқали кечади:

- **демографик омил** – бу аҳоли зичлиги, туғилиш ва ўлимнинг динамикаси, умр давомийлиги, миграция жараёнлари ва б.к. Масалан, аҳоли репродуктив маданиятининг ўзгариб бораётганлиги, оилада туғилаётган болалар сонинг камайиши, одамларнинг соғлом турмуш тарзи тўғрисидаги тасаввурларининг ўзгариб

бораётганлиги, замонавий тиббиётнинг инсон умрини узайтириш борасида қўлга киритаётган оламшумул ютуқлари, табиий, ҳар бир алоҳида олинган шахс психикасида муайян давр ва ҳудудга нисбатан ўзгаришларни содир этиши табиийдир;

- *табиий-экологик омил* – яшаш жойининг қаерда ва қанча территорияда жойлашганлиги, ҳаво ҳарорати, фойдали қазилмаларнинг мавжудлиги, экологик вазият ва шу қабилар; масалан, Ер қурасида глобал ҳарорат исиши жараёни кўплаб ҳудудларда истиқомат қиладиган одамларнинг турмуш тарзига ўзгартиришлар киритиши билан биргаликда уларнинг дунёқарашини, ҳаётий позицияларини ҳам ўзгартиради, албатта;

- *илмий-техника омили* – ҳудуддаги фан ва технологияларнинг қай даражада ривожланганлиги, компьютерлаштириш даражаси, техника тараққиёти ва бошқалар айниқса, болалар психологияга бевосита таъсир кўрсатмоқда; бугун олимлар, психологлар ёш болаларни қандай қилиб, компьютердан, Интернет тармоғидан биров бўлса-да, чалғитиш, улар қизиқишлар оламига бошқа техник воситаларни тақдим этишни ўйламоқдалар, чунки доимий техника билан мулоқот инсоний муносабатларнинг қадрият сифатида чекинишига олиб келиши, ўз навбатида шахс тизимида айрим салбий хусусиятларни шакллантириши мумкин;

- *иқтисодий омил* – аҳоли даромадлари манбаи, инфляция даражаси, ишсизлик ва аҳолининг иш билан бандлиги ва ҳоказолар ҳам шахсга таъсир этувчи муҳим омиллар бўлиб, аҳоли даромад манбаларининг ортиб бораётганлиги шахснинг ўз имкониятлари, профессионал қобилиятлари даражасининг юқори бўлишини тақозо этади;

- *сиёсий-ҳуқуқий омиллар* – мамлакатдаги сиёсий тузилма, расмий мафқуранинг бор ёки йўқлиги, қонунчилик тизимининг мукамаллиги, инсон ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши даражаси ва бошқалар ҳам шахсга таъсир этади. Масалан, Ўзбекистонда хотин-қизларнинг давлат ва жамият қурилишидаги ролини кучайтиришга қаратилган қатор Президент Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари уларнинг сайловлардаги иштирокини, давлат органлариива қарор чиқарувчи органлар фаолиятидаги иштироклари учун равон йўللарни очиб берди. Шу боис бугун мамлакат Парламентининг қуйи Палатасида ҳам, юқори палатаси – Сенатда ҳам хотин-қизларнинг улуши сезиларли даражада ошди;

*-ижтимоий-маданий омиллар* – халқ маънавияти, маданияти, анъаналари, удумларининг сақланганлиги, динга муносабатнинг ижобий томонга ўзгарганлиги, буюк шахарлар юбилейларининг, турли халқаро ва республика миқёсидаги санъат анжуманларининг мунтазам ўтказилиб келинаётганлиги, шахар ва қишлоқлар қиёфасининг кескин ўзгариб, ободошлагани, ёшлар Форумлари, спорт мусобақалари, Универсиада, Баркамол авлод спорт мусобақалари қабилар миллий психологияда ҳам шахс психологиясида ҳам фақат ижобий фазилатларнинг намоён бўлишига реал замин яратди.

*Шахснинг микро муҳити* – бу умумий ижтимоий муҳитнинг бир бўлаги бўлиб, у бу муҳитни ташкил этувчилар билан кундалик ижтимоий фаолиятида бевосита мулоқотда бўлиш имкониятига эгадир. Ушбу муҳитдаги ижтимоий муносабатлар шахсларо ўзаро ҳамкорлик, ҳамжихатлик, биргаликдаги фаолиятни амалга ошириш тарзида кечади. Бу муносабатларда бевосита макро муҳит таъсирлари бўлиши, унда ҳар бир шахснинг ёш, жинс, гуруҳий хусусиятлари, қайси оилада тарбияланганлиги каби жиҳатлар ўз инъикосини топади. Яъни, микро муҳит ҳар бир алоҳида ҳолатларда шахсни ўраб турган ижтимоий гуруҳ бўлиб, унинг ҳар бир вазиятдаги ўрни, йўналганлиги, мақсад-муддаолари бўлиши табиийдир.

#### **4.4.2. Шахснинг ижтимоий-психологик типологияси**

Шахсни ижтимоий-психологик нуқтан назардан типларга бўлиш кўп ҳолатларда унинг одамлар билан ўрнатадиган муносабатлари характерига қараб амалга оширилади. Америкалик психолог *А.Маслоу*<sup>36</sup> бир инсон бошқасига худди ўзига муносабатда бўлгандай қараса, у иккинчи бошқаларга кибр билан, худди буюм ёки ҳодисага қарагандай муносабат билдириши мумкин, деб одамлар ўртасидаги фарқнинг муқаррарлигини исботлаган эди. *Э.Шостром*<sup>37</sup> А.Маслоу фикрини ривожлантириб, биринчисини актуализатор, иккинчисини манипулятор, яъни, ўз манфаатига бўйсундирувчи, бошқарувчи деб таърифлайди. Шу каби турли инсоний муносабатларни таҳлил этган олимлар шахснинг типологиясига ўзгача қарайдиган.

<sup>36</sup> Маслоу А. Самоактуализация // Психология личности. Тексты. – М.: 1982  
<sup>37</sup> Шостром Э. Анти-Карнеги или человек-манипулятор. – М.: 1992

Бошқа олимлар, жумладан, ўзбекистонликлар таклиф этган типологияда шахс турли ҳаётий қадриятлар доирасида таърифланади: иқтисодий, эстетик, ижтимоий, сиёсий, диний.

Америкалик Хорни<sup>38</sup> эса шахсни бошқалар билан мулоқот объекти сифатида қараб, унинг уч тоифасини фарқлайди:

**“Ёпишқоқ, киришимли шахс”** – унда ўзгалар билан мулоқотга киришиш эҳтиёжи ўта кучли, кимни кўрса у билан дўстлашиб кетгиси, ўзини ёқтиртиргиси, суюкли бўлишни хоҳлайди ва унга доимо эътиборли бўлишлари, ғамхўрлик кўрсатишларини истайди, унинг шиори: “У мени севиши ва менга ғамхўрлик кўрсатиши керак”.

**“Агрессив тин”** – ўзгалар билан мулоқотдан ҳамиша манфаатдор бўлиш керак, бошқалардан доимо устун бўлишлари керак, акс ҳолда жанжаллашишдан ҳам тоймайди, унинг шиори: “Менга бу одамдан фойда, наф чиқармикин?”.

**“Бегоналашган тин”** – учун ўзгалардан узокроқ юриш маъқул, чунки шахслараро мулоқот, уларнинг фикрича, ҳеч қачон яхшиликка олиб келмайди, гуруҳларда ишлашдан кўра ёлғиз ишлашни, ўкишни афзал кўради. “Мени тинч қўйишармикин?” унинг доимий шиори.

Инсон хулқи ва унга ундовчи ички мотивларга кўра ҳам шахсни турлари ажартиш мумкин:

**Баркамол шахс** – унда ички туйғулар, мотивлар, истаклар билан ташқи хатти-ҳаракатда зиддият бўлмайди, дилидаги билан тилидаги мос, айтганини қиладиган, лавзли, виждонли, имон-этиқодли инсон. Бутун ақлий салоҳияти ва виждони билан ўзгаларнинг манфаатини ўйлайдиган ва шу билан биргаликда ҳамиша ўз устида ишлайдиган инсон баркамоллик йўлида бўлади.

**Зиддиятли, низоли шахс** – хулқи билан мотивлари ўртасида доимо қарама-қаршилик кузатилади, у одамлардан кўпроқ камчилик қидириб, ўзидаги нуқсонларни тан олмайди.

**Импульсив шахс** – ҳамиша ҳиссиётларга берилади, ўйламай гапириш, бировларни дилини оғритиб қўйиш, кейин афсусланиш унга хосдир. Кўпчилик орасида уларни фикридан кўра ўзини маъқуллатишни истайди, лекин ҳамиша ҳам ўз ҳукмини ўтказолмай, одамлардан хафа бўлиб юради.

Бу каби шахслар орамизда кўп, лекин ҳар бир шахснинг кимлиги, қандай инсон эканлиги албатта вазиятга, тарбияланган

<sup>38</sup> Хорни К. Женская психология - СПб, 1993- С. 270-272

ижтимоий муҳитига, бажараётган амалларининг, хизмат бурчларининг қандай виждонан адо этилаётганлигига боғлиқ. Муҳими – ҳар бир шахс жамиятда ўзининг муносиб ўрнини топиш, ўзгалар манфаатини ўз манфаатлари доирасида тасаввур эта олиши керак.

#### 4.4.3. *Шахс томонидан ижтимоий таъсирларнинг англаниши*

Шундай қилиб, шахс ижтимоий-психологик мавжудот сифатида ҳамиша ижтимоий муҳит таъсирида бўлади ва уларни англайди. Ижтимоий нормалар, санкциялар, роллар ижтимоий механизмлар сифатида шахс хулқ-атворини маълум маънода бошқариб, мувофиқлаштириб туришга ёрдам беради. Лекин инсоннинг комиллиги, унинг ахлоқи, ижтимоий нормалар доирасидаги мақбул ҳаракати унинг ўзига ҳам боғлиқдир. Одамнинг ўз-ўзини англаши, билиши ва ўз устида ишлаши аввало унинг диққати, онги бевосита ўзига, ўз ички имкониятлари, қобилиятлари, ҳиссий кечинмаларига қаратилишини тақозо этади. Яъни, *ижтимоий хулқ* – шахс томонидан уни ўраб турган одамлар, уларнинг хулқ-атвориغا эътибор беришдан ташқари, ўзининг шахсий ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларини мунтазам тарзда таҳлил қилиб бориш орқали, ролларни мувофиқлаштиришни ҳам тақозо этади.

Шахснинг ўзи, хулқ-атвори хусусиятлари, жамиятдаги мавқеини тасаввур қилишидан ҳосил бўлган образ – “Мен” – образи деб аталиб, унинг қанчалик адекватлиги ва реалликка яқинлиги шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини белгилайди ва унинг баркамоллиги мезонларидан ҳисобланади.

“Мен” – образининг ижтимоий-психологик аҳамияти шундаки, у шахс тарбиясининг ва тарбияланганлигининг муҳим омилларидан ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, *тарбия* – *шахснинг ўзи ва ўз сифатлари тўғрисидаги тасаввурларининг шаклланиши жараёнидир*, деб таъриф бериш мумкин. Демак, ҳар бир инсон ўзини, ўзлигини қанчалик аниқ ва тўғри билса, тасаввур қилолса, унинг жамият нормаларига зид ҳаракат қилиш эҳтимоли ҳам шунчалик кам бўлади, яъни у тарбияланган бўлади.

Ўз-ўзини англаш, ўзидаги мавжуд сифатларни баҳолаш жараёни кўпинча конкрет шахс томонидан оғир кечади, яъни, инсон табиати шундайки, у ўзидаги ўша жамият нормаларига тўғри келмайдиган, ноъмақул сифатларни англамасликка, уларни

“яширишга” ҳаракат қилади, ҳаттоки, бундай тасаввур ва билимлар онгсизлик соҳасига сиқиб чиқарилади (бу фикр австриялик олим З. Фрейд<sup>39</sup> назариясига ҳам мос келади). Бу атайлаб қилинадиган иш бўлмай, у ҳар бир шахсдаги ўз шахсиятини ўзига хос ҳимоя қилиш механизмидир. Бундай ҳимоя механизми шахсни кўпинча турли хил ёмон асоратлардан, салбий, ўзи учун ёқимсиз ҳиссий кечинмалардан асрайди. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, “Мен” – образининг ижобий ёки салбийлигида яна ўша шахсни ўраб турган ташқи муҳит, ўзгалар ва уларнинг муносабати катта рол ўйнайди. Одам ўзгаларга қараб, гўёки ойнада ўзини кўргандай тасаввур қилади. Бу жараён психологияда рефлексия деб аталади. Унинг моҳияти – айнан ўзига ўхшаш одамлар образи орқали ўзи тўғрисидаги образни шакллантириш, жонлантиришдир. Рефлексия “Мен” – образи эгасининг онгига тааллуқли жараёндир. Масалан, кўчада бир танишингизни учратиб қолдингиз. Сиз тинмай унга ўз ютуқларингиз ва машғулотларингиз ҳақида гапирмоқдасиз. Лекин гап билан бўлиб, унинг қаергадир шошаётганлигига эътибор бермадингиз. Шу нарсани сиз унинг бетоқатлик билан сизни тинглаётганлигидан, ҳаёли бошқа ерда турганлигидан билиб қоласиз ва шу орқали айни шу пайтда “маҳмадона, лакмароқ” бўлиб қолганингизни сезасиз. Кейинги сафар шу ўртоғингиз билан учрашганда, олдинги хатога йўл қўймаслик учун “ўртоқ, шошмаяпсанми?” деб сўраб ҳам қўясиз. Ана шу илгариги рефлексиянинг натижасидир. Яъни, суҳбатдош ўрнига туриб, ўзингизга ташланган назар (“мен унга қандай кўриняпман?” дейиш) – рефлексиядир.

Шахснинг ўзи ҳақидаги образи ва ўз-ўзини англаши ёш ва жинсий ўзига хосликка эга. Масалан, ўзига нисбатан ўта қизиқувчанлик, ким эканлигини билиш ва англашга интилиш айниқса, ўсмирлик даврида ривожланади. Бу даврда пайдо бўладиган “катталик” ҳисси кизларда ҳам, ўсмир йигитчаларда ҳам нафақат ўзига, балки ўзгалар билан бўладиган муносабатларини ҳам белгилайди. Қизлардаги “Мен” – образининг яхши ва ижобий бўлиши кўпроқ бу образнинг аёллик сифатларини ўзида мужассам эта олиши, аёллик ҳислатларининг ўзида айни пайтда мавжудлигига боғлиқ бўлса, йигитлардаги образ кўпроқ жисмонан баркамоллик мезонлари билан нечоғлик уйғун эканлигига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам ўсмирликда ўғил болалардаги буйнинг

<sup>39</sup> Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого “Я”. -М.: 1925

пастлиги, мускулларнинг заифлиги ва шу асосда қурилган “Мен” – образи қатор салбий таассуротларни келтириб чиқаради. Қизларда эса ташқи тарафдан гузалликка, келишганлик, одоб ва аёлларга хос қатор бошқа сифатларнинг бор-йўқлигига боғлиқ ҳолда “Мен” образи мазмунан идрок қилинади. Қизларда ҳам ортиқча вазн ёки терисиди пайдо бўлган айрим тошмалар ёки шунга ўхшаш физиологик нуқсонлар кучли салбий эмоцияларга сабаб бўлса-да, барибир, чиройли кийимлар, такинчоклар ёки сочларнинг ўзига хос турмаги бу нуқсонларни босиб кетадиган омиллар сифатида қаралади.

#### **4.4.4. Шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи. Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс**

**Ижтимоий норма** – шахс ҳаётида шундай категорияки, у жамиятнинг ўз аъзолари хулқ-атвориغا, кўпчилик томонидан эътироф этилган ҳаракатларга нисбатан талабларидир. Масалан, ўзбеклар учун бирор хонага кириб келган инсоннинг ким бўлишидан қатъий назар, “Ассалому алайкум” деб келиши – норма; ўқувчининг ўқитувчи берган топшириқларни бажариши лозимлиги – норма; хотиннинг эр ҳурматини ўрнига қўйиши, қайнонага гап қайтармаслик – норма, автобусда ёки бошқа жамоат транспортида кичикнинг катталарга, ногиронларга ўрин бўшатиши – норма ва ҳоказо. Бу нормаларни айрим – алоҳида одам ишлаб чиқмайди, улар бир кун ёки бир вазиятда ҳам ишлаб чиқилмайди. Уларнинг пайдо бўлиши ижтимоий тажриба, ҳаётини вазиятларда кўпчилик томонидан эътироф этилганлиги факти билан характерланади, ҳар бир жамият, давр, миллат ва ижтимоий гуруҳ психологияда муҳрланади.

Ижтимоий нормаларнинг у ёки бу даврда, у ёки бу тоифа вакили бўлиши шахс томонидан қай даражада бажарилиши ёки унга амал қилинаётганлиги ижтимоий санкциялар орқали назорат қилинади. **Ижтимоий санкциялар** – нормаларнинг шахс хулқида намоён бўлишини назорат қилувчи жазо ва рағбатлантириш механизмлари бўлиб, уларнинг борлиги туфайли биз ҳар бир алоҳида вазиятларда ижтимоий хулқ нормаларини бузмасликка, жамоатчиликнинг салбий фикри объектига айланиб қолмасликка ҳаракат қиламиз. Масалан, юқоридаги мисолда, агар жамоат транспортида катта мўйсафид кишига ўрин бўшатишни норма деб



қабул қилмаган ўсмирга нисбатан кўпчиликнинг айблов кўз билан қараши, ёки оғзаки танбеҳ бериши, жуда кам ҳолларда ўзини бебош тутаётган ўсмирнинг кўлидан тутиб, нима қилиш кераклигини ўргатиб, “кўзини мошдай қилиб очиб қўйиш” ижтимоий санкциянинг ҳаётдаги бир кўринишидир.

Ҳар бир алоҳида шахс жамият томонидан ишлаб чиқилган ва қабул қилинган ижтимоий нормалар ва санкцияларни у ёки бу ижтимоий ролларни бажариши мобайнида ҳулқида намоён этади. **Роль** – шахсга нисбатан шундай тушунчаки, унинг аниқ бир ҳаётий вазиятлардаги ҳуқуқ ва бурчларидан иборат ҳаракатлари мажмуини билдиради. Масалан, талаба ролини оладиган бўлсак, уни бажариш – у ёки бу олий ўқув юртида таҳсил олиш, унинг моддий базасидан фойдаланиш, кутубхонасига аъзо бўлиш, стипендия олиб, маъмуриятнинг ижтимоий ҳимоясида бўлиш каби қатор ҳуқуқлар билан биргаликда ўша олийгоҳ ички тартиб-интизоми нормаларига сўзсиз бўйсунуш, дарсларга ўз вақтида келиш, рейтинг баҳолов талаблари доирасида кундалик ўзлаштириш нормаларини бажариш, амалиётда бўлиш, деканатнинг берган жамоатчилик топшириқларини ҳам бажариш каби қатор бурчларни ҳам ўз ичига олади. Бу рол унинг уйга боргач бажарадиган “фарзандлик” роли (ота ва она, яқин қариндошлар олдида) талаб ва имтиёзларидан фарқ қилади, яъни аниқ бир шахснинг ўзига хослиги ва қайтарилмаслиги у бажарадиган турли-туман ижтимоий ролларнинг характеридан келиб чиқади. Шунга кўра, кимдир “тартибли, баъмани, фозил, ахлоқли ва одобли” дейилса, кимдир – беъмани, бебош, ўзгарувчан, иккиюзламачи (яъни, бир шароитда жуда қобил, бошқа ерда – бетартиб) деган ҳаётий мавқега эга бўлиб қолади.

Ҳаётда шахс бажарадиган ижтимоий роллар кўплиги сабабли ҳам турли вазиятлардаги унинг мавқеи – статуси ҳам турлича бўлиб қолади. Агар бирор рол шахс ижтимоий тасаввурлари тизимида унинг ўзи учун ўта аҳамиятли бўлса (масалан, талаба роли), у бошқа ролларни унчалик қадрламаслиги ва оқибатда, ўша вазиятда бошқачароқ, ноқулай ва нобопроқ мавқени эгаллаб қолиши мумкин. Қолаверса, ролларнинг кўплиги баъзан роллар зиддиятини ҳам келтириб чиқариши мумкинки, оқибатда – шахс ички руҳий қийинчиликларни ҳам бошдан кечириши мумкин. Масалан, ҳам олий ўқув юртида ўқиб, дарсдан ташқари пайтида ишлайдиган талаба сессия пайтида ишлаб турган корхонасига комиссия келиши ва унинг фаолиятини текшираётганлигини билиб, руҳий азобга

тушади – бир томондан, талабалик ва унинг талаблари, иккинчи томондан, касбдошлар олдида уялиб қолмаслик учун ҳар куни ишхонага ҳам бориб келиш.

Ҳозирги ижтимоий–иқтисодий вазият ва бозор муносабатлари шароитидаги рақобат муҳити шахсдан бир вақтнинг ўзида қатор қобилиятлар ва малакаларни талаб қилмоқдаки, айниқса, ёшлар ўзгарувчан шароитларга тезроқ мослашиш учун баъзан бир-бирига зид ҳислатларни ҳам ҳулқда намоён қилишга мажбур бўлишмоқда. Масалан, ёш оила бошлиги, талаба, ота-оналарга моддий жиҳатдан қарам бўлмаслик учун, бир вақтнинг ўзида ҳам итоаткор, интизомли талаба ва ишдан кейин эса – чакқон ва уддабурон, тадбиркор, тижоратчилик билан шуғулланишга мажбур бўлиши мумкин. Бу ҳолат табиийки, шахсдан кучли ирода, доимий интилувчанлик ва ўз устида муттасил ишлашни талаб қилади.

#### 4.4.5. Шахснинг ижтимоийлашуви

*Ижтимоийлашув* ёки социализация тушунчаси соф ижтимоий-психологик ва социологик категория бўлиб, бу шахснинг уни ўраб турган ташқи ижтимоий муҳит таъсирларига берилиши, унинг норма ва қоидаларини ўзлаштиришга мойиллиги, ўзлаштирганлик даражасини ифодаловчи жараёндир. Бу тушунчанинг умумий маъносида инсоннинг туғилиб, ўзини бевосита ўраб турган ташқи муҳит таъсирида улғайиши, шу жамият, шу атроф-муҳит қуршо-вида тарбияланиши ётади. Оила муҳити ҳар бир шахс учун ана шундай *бирламчи*, *дастлабки* ижтимоийлашув ўчоғи, маскани ҳисобланади. Ижтимоийлашувнинг иккиламчи масканлари ҳам мавжудки, унга барча босқичдаги таълим муассасалари, Меҳрибонлик уйлари, махсус интернатлар ҳамда ҳарбий билим юртлари киради. Чунки у ерда нисбатан узоқ вақт мобайнида бола тарбияланди, ўша ернинг нормалари, кадриятлари ва талаблари таъсирида дунёқараши шаклланади шахс бўлиб етилади. Агар дастлабки ёки иккиламчи социализациядан чекиниш, ундан маҳрум бўлиш ёки ҳулқнинг ташқи салбий таъсиротлар натижасида девиант шаклга келиши қайд этилса, унда илмий тилда айтганда, *ресоциализация* деб номланган жараён назарда тутилади.

Шундай қилиб, тор маънода ижтимоийлашув шахснинг ижтимоий муҳитга кириб бориши, унда сингиб кетиши, ташқи ижтимоий муҳит нормаларини қабул қилиб уларга риоя қилиши

ёки қилмаслигини тушунтирувчи жараёндир. “Ижтимоийлашув” тушунчаси маъно жиҳатдан яқин бўлган икки хил тушунча билан боғлиқ: “*тарбия*” ва “*мослашув*”. Ижтимоийлашув *тарбия* жараёнидан анча кенгрокдир, чунки унинг маъно-мазмунида ҳар доим ҳам қолипга солиб бўлмайдиган, ҳар доим ҳам шахс томонидан англамайдиган ҳолатлар ҳам мавжуд бўлади. *Мослашув* эса ижтимоийлашувнинг бир таркибий қисми, унинг механизми сифатида қаралиши мумкин. *Ижтимоий-психологик мослашув*, яъни, шахснинг ижтимоий муносабатларга кўникиши ва мослашиши орқали орттирган тажрибаси умумий ижтимоийлашувнинг бир кўринишидир.

Ижтимоийлашув жараёнида инсон жамиятдаги ижтимоий нормаларни ўзлаштиради, турли ролларни бажаришга ўрғанади, жамоатчилик шароитида ўзини тутиш кўникмаларини ҳосил қилади. Шахснинг ижтимоийлашуви шу маънода унинг ижтимоий борлиқни билишига, англашига асосланади.

*Ижтимоийлашув манбалари*га қуйидагилар киради:

1) *болалиқ даврида орттирилган тажриба* – бу жараён психик функцияларнинг шаклланиши ва дастлабки ижтимоий хулқ нормаларининг намоён бўлиши билан параллел равишда кечади;

2) *ижтимоий институтлар* – таълим ва тарбия тизими; оиладан бошлаб, то олий ўқув юртлари ва ундан юқори поғоналардаги таълим олишга имкон берувчи масканлар, меҳнат жамоалари шулар жумласидандир;

3) *мулоқот ва ҳамкорликдаги фаолият жараёнидаги одамларнинг таъсири*. Бу ўринда ҳам расмий, ҳам норасмий шароитларда одамларнинг бир-бирлари билан мулоқоти, муомала маромлари назарда тутилади.

Инсон ҳаёти мобайнида бажаридиган ҳар бир ролида уни ўраб турган ижтимоий борликнинг нормалари, қоидалари, хулқ-атвор мезонлари ўз аксини топган бўлади. Ҳар бир одам ҳаёти мобайнида хаддан зиёд кўп турли ролларни бажарадики, уларнинг барчаси унинг ижтимоийлашув тажрибасида муносиб из қолдиради. Шунинг учун ушбу жараёнда ҳар бир одам ўзининг жамиятда ўрнини топишга интилади ва самарасига кўра у ёки бу мавқега эришади. Аслини олганда ижтимоийлашувнинг ҳар бир босқичида шахс ўзининг “Мен”ини тобора англаб, унга керакли тузатишлар киритиб боради. Агар шахсий тажриба ижобий бўлиб, одам кўрган-кечирганларидан яхши ва тўғри хулосалар чиқариб, тўғри турмуш

тарзини шакллантира олса, унинг одамлар орасида обрўси юкори, акс ҳолда шахс деградацияси, хулқдаги депривациялар ҳақида ҳулоса чиқарилади.

Демократик жамиятда ижтимоийлашувнинг маъноси одамнинг ўз “Мен”ини тўла ифода эта олиши, ўз иқтидори, салоҳияти ва имкониятларини ўз қамоли ва одамлар манфаатига бўйсундира олиши билан ифодаланadi. Тоталитар тузум эса аксинча, одамларда мазохизм (тобеликка кўникиш, ахлоқан паст кетишликлар), садизм (ўзгалар устидан чексиз ҳукмрон бўлишга интилиш, одамларни кўрқитиш, улар устидан зўравонликни намоён этиш), деструкция (ўз ночорлигидан қутулиш учун бутун дунёга зарар келадиган ҳаракатларлардан жирканмаслик), конформизм (ўз “Мен”идан воз кечиб бўлса ҳам ўзгалар ҳукмига итоат этишга ўрганиб қолиш) каби ҳолатларни келтириб чиқаради.

Демократик ўзгаришлар, инсон манфаатларининг ҳурмат қилиниши қандай ижобий ҳолатларга олиб келишини биз мустақил Ўзбекистоннинг демократик ислоҳотлари ва уларнинг юртимизда яшаётган, туғилиб камол топаётган инсонлар тақдирида ҳам кўриб турибмиз. Мустақиллик йилларида бизнинг юртдошларимизнинг нафақат дунёқараши, фикрлаш тарзи ва ментал қобилиятлари, балки ўзларига, ўзгаларга, Ўзбекистонни ўзининг ягона Ватани деб тан олган минглаб қардош миллат вакилларига ҳам муносабатлари яхши томонга ўзгарди, барча бунёдкорлик, Ватан тараққиёти, юрт тинчлиги ва халқ фаровонлиги йўлида бир тан, бир жон бўлиб, ҳаракат қилишга ўрганди. Шунинг учун ҳам ўсиб келаётган ёш авлод катта авлоддан кўра ақлли, доно, илмга чанқок, демократик ўзгаришларга кўникканроқ бўлиб вояга етмоқда. Чунки уларнинг ижтимоийлашуви учун юртимизда барча шарт-шароитлар яратилган. Айниқса, Президентимиз ташаббуслари билан ҳукуматимиз томонидан яратилган шароитлар боис амалга оширилаётган “Соғлом она – соғлом бола” ҳаракати, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг кенг кўламда барча таълим босқичларида муваффақиятли жорий этилганлиги ўзининг жуда катта ижтимоий самарасини бермоқда. Бу ишларнинг миллий манфаатимизга нечоғли боғлиқлигини таъкидлаб, Президентимиз Ислом Каримов мустақилликнинг остонасидаёқ, “Биз бутун иқтисодиётга ижтимоий йўналиш бахш этишни, уни инсонга, унинг талаб ва эҳтиёжларини қондиришга қаратишни ўзимизнинг асосий вазифамиз деб биламиз.... соғлиқни сақлашни яхшилаш биринчи

даражали аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаш зарур...Миллатнинг зурриёд фондини, ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, ҳалокатдан сақлаб қолиш учун кенг кўламдаги тадбирларнинг катта комплексини амалга ошириш керак бўлади<sup>40</sup>, деб таъкидлаганлари айнан юртимиздаги тараққиёт мезонлари ва йўналиши айнан ҳар бир фуқаро манфаатини ўйлаб амалга оширилганлигини бугун мустақиллигимизнинг 20 йиллиги тантана қилинган онларда нақадар ҳаётий эканлиги, бошлаган ишларимиз самара берганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

#### *4.4.6. Оилавий ижтимоийлашув ва унинг ўзига ҳослиги*

Оилавий ижтимоийлашувнинг қадри ва аҳамияти шундаки, унинг таъсирида *биринчидан*, шахс катта, мустақил ҳаётга, жумладан, оилавий ҳаётга тайёрланади, ўзига яраша сифат ва фазилатларни шакллантириб боради, *иккинчидан*, ҳар томонлама етук, баркамол, ақлли, соғ ва саломат шахс бўлиб етишиш имкониятига эга бўлади. Яъни, оила ва унинг соғлом маънавий муҳити болани жамиятда яшашга, ўзига ўқшаш шахслар билан муроса қилиш, ҳамкорликда фаолият юритиш, касб-ҳунарли бўлиш, муомалада ахлоқ-одоб нормаларига бўйсунушга ўргатади, психологик жиҳатдан тайёрлайди.

Рус социолог олими *А.Антонов*нинг таъкидлашича, оила ижтимоий-психологик яхлитлик сифатида шахсга шундай норматив ва ахборот таъсирларини кўрсатадики, оқибатда бола энг аввало, жамиятдаги қонуний нормалар, хулқ андозаларини эгаллайди.<sup>41</sup> Оила қанчалик иноқ, уюшган ва мустаҳкам бўлса, унинг норматив таъсири ҳам шунчалик ижобий самарали бўлади. Бундай оилада ўзининг кадриятларидан ташқари, жамиятнинг кадриятлари, қонун-қоидалар ва нормалар ҳурмат қилинади, бола бошидан жамиятда яшашга ўргатилган бўлади. Унинг аҳамияти шундаки, фарзанд мактабгача тарбия муассасасида ҳам, кейинчалик мактаб, коллеж ёки лицейда ўқиганда ҳам тартибли, интизомли, айтилган вазифа, берилган топшириқларни масъулият билан виждонан бажарадиган бўлиб, болалар жамиятида ҳамиша ўзининг ўрнига эга бўла олади. Бундай фарзандга турли бидъатлар, бемаза чақирғилар, даъватлар таъсир этмайди, мустақил фикрли, пок

<sup>40</sup> Қаримов И.А. Ўзбекистон мустқилликка эришиш оstonасида -Т.: "Ўзбекистон", 2011 - 205 б.

<sup>41</sup> Социология семьи: Учебник / Под ред. проф. А.И. Антонова. - М.: ИНФРА-М, 2005. - С. 220.

виждонли инсон бўлиб етишади. Чунки, оила бу кичик жамият, жамиятнинг кичиклашган андозаси, оила мустақкам бўлса, жамият ҳам мустақкам бўлишини ўзбек халқи жуда яхши билади, шунинг учун ҳам айниқса, мустақиллик йилларида оила бизнинг Ватанимизда кадрланади, никоҳ муқаддас ришта сифатида эъзозланади. Президенимиз *Ислом Каримов*нинг 2007 йилда имзо чеккан “Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони айнан юртимизда оила институтини мустақкамлаш, унинг ёш авлодни маънавий жиҳатдан баркамол бўлиб вояга етишини таъминлашга қаратилган тарихий ҳужжатдир. Унда кўзда тутилган вазифаларнинг муваффақитли адо этилиши биринчи навбатда оилавий ижтимоийлашувнинг самарадорлигини таъминлайди.

Шундай қилиб, боланинг ижтимоийлашув жараёнига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи қатор ижтимоий омиллар мавжуд. Масалан, жамият миқёсида амалга оширилаётган ислохотлар, давлатнинг ёшлар сиёсати, таълим муассасалари ва у ерлардаги таълим ва тарбия стандартлари, диний муассасалар (мачитлар), бозор муносабатлари каби қатор жараёнлар ушбу масаланинг мазмун ва моҳиятини белгилайди. Юқорида айтилган ресоциализация жараёнидан ташқари, оила муҳитининг ўзи ҳам айрим ҳолатларда салбий маънодаги ижтимоийлашувга алоқадор бўлиб қолиши мумкин. Олимлар ўтказилган қатор тадқиқотлар асосида ана шундай омилларнинг куйидаги гуруҳларини ажратганлар:

- ота-оналар ўртасида муросанинг йўқлиги, оилавий ўзаро муносабатларни мустақкамлаш борасида аниқ белгиланган ахлоқий тамойилларнинг мавжуд эмаслиги;
- ота-оналарнинг руҳий носоғломлиги ва қонунбузарлиги;
- яшаш шароитларининг яхши эмаслиги, боланинг тўлақонли ўсиши, дарс тайёрлаши, жисмонан чиникиши учун шароитларнинг етарли эмаслиги;
- мактаб шароитининг талаб даражасида эмаслиги;
- маҳалла ҳудудида оила обрўсининг яхши эмаслиги, нотинч, ноқобил оила мақомига эгалик;
- глобал ахборотлашув шароитида турли ахборот манбалари, жумладан, Интернет тармоғи орқали бола онгига етиб келаётган турли маълумот, игво, уйдирма, миш-миш, оила қадриятларига зид ахлоқ намуналари ва бошқалар охириги йилларда бола ижтимоийлашувига салбий таъсир кўрсатаётган ижтимоий омиллар

жумласидандир.

Шу ўринда оиланинг ижтимоий функцияларини эслатиб ўтамиз.



Ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш – оилавий ижтимоийлашув омили сифатида. Ёш оилада муаммолар ва низоларнинг бўлмаслиги энг аввало, ёшларни оилавий ҳаётга қанчалик психологик жиҳатдан тайёрлигига боғлиқдир<sup>42</sup>. *Оилавий ҳаётга психологик жиҳатдан тайёр бўлиш* – интеграл категория бўлиб, унинг турфа жабҳалари бор эканлигини таъкидлаш зарур. Инсон ўзини оила қуришга тайёрман, дейиши учун унда қуйидаги сифат-фазилатлар мажмуи бўлиши лозим:

1. Аввало, инсонда муайян *ахлоқий фазилатлар* бўлмоғи даркор, яъни, оила қураман, турмушга чиқаман, дейиш, шахннинг бўлғуси турмуш ўртоғи, бўлажак фарзандлари, янги қариндош уруғлари олдида янги, илгари тажрибасида бўлмаган масъулиятларни бўйнига олишни тақозо этади. Ушбу масъулиятлар ва улардан келиб чиқадиган мажбуриятлар ҳаётда янги ролларни бажаришга ҳозирликни назарда тутаяди, яъни, никоҳ уйи остонасида “келин” ёки “куёв” ролида турган ёшлар энди “рафиқа”, “эр”, “она”, “ота” каби янги ролларнинг масъулиятини ҳис этиши шарт.

2. *Шахслараро муносабатларга, ҳамкорлик қилишга* руҳан тайёрлик ҳам ўта муҳим. Чунки оилавий ҳаётда амалга ошириладиган кўплаб вазифалар ва масъулиятлар орасида муомала қилиш одобининг бўлиши ва янги қариндошлар билан янги ролларни бажариш борасидаги ҳамкорлик қилишга руҳий тайёрлик ўзгача маданиятни ва ақлий салоҳиятни талаб этади. Чунки оила – бу ўзига хос кичик гуруҳ бўлиб, ундаги ўзаро муомала ва муносабатларнинг уйғунлиги оилавий бахтнинг муҳим калитидир.

<sup>42</sup> Манба: Ҳаёт китоби: Ёш оилалар учун энциклопедик қўлланма. – Т.: “Sharq”, 2011 – 80-108 б.

Бунда инсондаги *альтруизм* сифатининг ўрни катта бўлиб, бу сифат эгоизмнинг тескарасидир.

3. Турмуш ўртоғининг ҳис-кечинмаларига ўрток бўлиш, уларни худди ўзиникидай ҳис қилиб психологияда *эмпатия ҳисси* деб аталади. Психологик жиҳатдан оилавий ҳаётга тайёрлик аввало, ана шундай ўзгаларни тушуниш, унинг ўрнига ўзини қўя олиш, қалбига йўл топишни тақозо этади. Шу маънода никоҳ шундай психотерапевтик хусусиятга эгаки, у икки севишган қалбларни бир-бирига яқинлаштирибгина қолмай, уларни бир-бирининг дард-хасрати, қувончу-шодлиги билан ҳамоҳанг яшашга ўргатади. Шу сабабли ҳам никоҳ саломатликни сақловчи ва инсон умрини узайтирувчи омил сифатида эътироф этилади.

4. Никоҳга кириш учун инсон *эстетик жиҳатдан ўзини юксак маданият* соҳиби сифатида тасаввур эта олиши лозим. Ўзбекистон шароитида йигитни ҳам, қизни ҳам никоҳгача ва никоҳдан сўнг яқин қариндошлар, маҳалладошлар, дўст-ёрлар қуршайдик, улар олдида ва ўзаро қаллиғларнинг ўзларида юксак инсоний маданият, дид ва хулқ-атворда ибратли бўлиш муҳим. Шу боис ҳам ёш келин-куёвларда эстетик дид ва маданият шаклланган бўлиши керак.

5. Оила текис ва раван йўл эмас, унда баъзан низоли вазиятлар ҳам бўлиши табиий: қарашларда, фикрлашда, ҳатти-ҳаракатларда номутаносибликлар ҳам бўлиши мумкинки, ана шундай низоли, зиддиятли вазиятлардан *конструктив тарзда чиқиб кета олишга* ҳам ёшлар тайёр бўлишлари лозим. Оилавий ўзаро муносабатлардаги ана шундай зиг-заглар ёки “қиррали вазиятлар” эр ва хотинни янада бир-бирининг характерини яхши билиб олишлари учун имконият ҳам ҳисобланади.

### Ёш оила ва унинг эҳтиёжлари

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Абдуға-ниевич Қаримовнинг Ўзбекистон мустақиллигининг 16 йиллигига бағишланган Олий Мажлиснинг иккала Палатаси, Вазирлар Маҳкамаси ва Президент девони билан ўтказилган қўшма йиғилишидаги “Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли” номли маърузасидан келиб чиқадиган хулосалар ва вазифалар мамлакатимизда кучли ва адолатли ижтимоий сиёсатни амалга оширишда оила ва маҳалланинг ролини оширишни тақозо



этади. Адолатли ижтимоий ҳимоя тизимида ёш оилаларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш Ўзбекистонда устувор йўналиш сифатида эътироф этилган.

Ўзбекистон аҳолисининг ярмидан ортиғини ёшлар ташкил этгани боис, жами мавжуд оилаларнинг муайян қисмини ҳам ёш оилалар ташкил этади. Юртимизда ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашни янада кучайтириш, уларнинг ижтимоий фойдали меҳнат билан банд қилиш, мустақил ҳаётга дадил кириб келишлари учун барча зарур имкониятларни яратиш, ёш оиланинг ҳўжалик юритиш функциясини амалда муваффақиятли адо этиши учун барқарор даромад манбаларини шакллантириш механизмларини яратиш ҳамда уларнинг уй-жой ва маиший шароитларини яхшилаш борасида ижобий ишлар изчил амалга оширилмоқда.

Жойлардаги маҳаллий давлат ҳокимиятлари ва ҳўжалик бошқаруви органлари, жамоат ташкилотлари олдига республикамизнинг ҳар бир ҳудудида янги иш ўринларини очиш, ёшларни кичик бизнес ва хусусий, оилавий тадбиркорликка фаол жалб этиш, ижтимоий-иқтисодий муаммоларни хал этишда ёш оилаларга амалий ёрдам бериш, ипотека ва истеъмол кредитлар ажратиш йўли билан уларга уй-жой сотиб олиш ёки қуриш, эски уйларини реконструкция қилиш ёки таъмирлаш учун аниқ манзилли ёрдамлар ташкил этилмоқда.

Бугунги кунда ижтимоий муҳофазага муҳтож оилаларнинг асосий қисмини ёш оила ташкил этаётганлиги, жорий йилда муҳтарам Президентимиз томонидан имзоланган «Ёш оилаларни моддий ва маънавий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чоратадбирлар тўғрисида»ги ПФ-3878-сонли Фармонининг ўта долзарб тарихий ҳужжат эканлигини кўрсатди. Фармонга мувофиқ, ёш оилаларга кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ташкил этишлари, бошлашлари, уй-жой қуриш, таъмирлаш ва сотиб олиш, уй ҳўжалигини йўлга қўйишлари, узоқ муддатли фойдаланишга мўлжалланган зарур буюм ва мебель маҳсулотларини харид қилишлари учун тижорат банклари томонидан имтиёзли шартлар асосида биргина 2007 йилда 50 миллиард сўм ипотека, истеъмол ва микрокредитлар ажратилди. Белгилаб қўйилдики, келгуси йилларда ҳам бу мақсадларга 2007 йилги ҳажмдан кам бўлмаган миқдорда қўшимча кредит маблағлари ажратиш вазифаси топширилди.

Айни пайтда Фармонга кўра, ёш оилаларга катта солиқ имтиёзлари ҳам берилди. Хусусан, ёш оила аъзолари, яъни, эр ва хотиннинг ёши 30 ёшдан ошмаган, биринчи марта расмий никоҳдан ўтганларга жисмоний шахслар сифатида шахсий уй-жой ёки кўп қаватли уйда хонадон соҳиби бўлиш учун олинган ипотека кредитлари ва улар бўйича ҳисобланган фоизларни қоплаш учун йўналтирилган кредит суммаси ҳамда хўжалик субъектлари – иш берувчидан уй-жой сотиб олиш учун олинган маблағ бўйича солиққа тортиладиган даромадларига кирмайдиган бўлди. Шу билан бирга таъкидлаш лозимки, хўжалик субъектларига даромад солиғит ёки ягона солиқ тўловини ҳисоблашда солиққа тортиладиган базани ёш оилалар тоифасига кирувчи шахсларга ипотека кредити бадаллари тўлашга ва (ёки) мулк сифатида уй-жой сотиб олишга текин берилган маблағлар суммасига тенг ҳажмда, аммо солиққа тортиладиган базанинг 10 фоизидан ошмаган миқдорда, камайтириш ҳукуки берилди.

Ёш оилаларнинг уй-жой шароитларини яхшилаш учун давлат тасарруфида бўлган вақтинча фойдаланилмаётган ётоқхоналар, уйлар ва кўп хонали уйлардаги бўш турган хоналар негизда оилавий ётоқхоналар ташкил этилиб, бу тўш уй-жойлар ёш оила аъзоларига имтиёзли нархларда ижарага бериладиган бўлди.<sup>43</sup>

**Ёш оила ва унинг хусусиятлари.** Илмий нуқтаи назардан таҳлил этилганда, ёш оила – бу жамиятда мавжуд бўлган ўзига хос ижтимоий гуруҳ бўлиб, ўз навбатида у давлат ва жамиятнинг истиқболли ривожини ва мафкуравий ҳолатида муҳим роль ўйнайди. Ёш оиланинг ўзига хослиги ва катталар оиласидан фарқи шундаки, у мустақил ҳаётни биргаликда бошлаган икки ёшнинг қовушуви бўлгани сабабли, уларнинг ўз орзу-ҳаваслари, ният-мақсадларига эришиш, фарзанд кўриб, уни вояга етказиш йўлидаги турли муаммолари бўлади. Айниқса, бозор иқтисодиёти шароитида, жамиятда туб ислохотлар амалга ошириляётган, ёшлар тарбияси ва уларнинг фаровон турмуш қуриши давлат сиёсатининг устувор йўналишига айлантирилган бир шароитда ёш оилаларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш ўта муҳим ва долзарб масаладир.

Шу ўринда “ёш оила”, “эрта никоҳ” тушунчаларига аниқлик киритиш даркор. Фанда никоҳнинг қуйидаги турлари фарқланади: 0 дан 4 йилгача бўлган даврни ўз ичига қамраб олган – эрта

<sup>43</sup> Сафарова Ф. Келажак тўғрисида гамхўрлик // Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари – 2007 – 3-сон. - 19-20 б.

радио орқали бериладиган маъқул материалларни оила даврасида томоша қилиб, эшитиб, муҳокама этиш, газета, журналлар, бадий китобларни мутоаала қилиш кабилар оилани нафақат мустаҳкамлайди, балки ёшларнинг маънавий савиясини ошириб, оиладаги мафкуравий муҳитнинг мақбуллигини таъминлайди, болалар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади, оила саломатлигини кафолатлайди.

Глобал ривожланиш даврида ҳаётнинг тезкор ўзгаришлари, янгиликларни барчасини идрок қилиш табиий ёшлар асабининг таранглашувини, уларда чарчоқ ҳиссини келтириб чиқариши табиий. Шунинг учун ҳам ёш бўлишига қарамай, “чарчадим, толикдим”, “ҳеч нарсага қўлим бормаяпти, вақтим етмаяпти” каби шикоятларни эшитиш мумкин. Бу албатта, деярли барча ёш оилага хос бўлган ҳолат. Шунинг учун ҳам спортнинг у ёки бу тури билан мунтазам шуғулланиши, бола тарбиясини тизимли ташкил этиш, профессионал юмушлар билан оил юмушларини мувофиқлаштира олишга эришиш, эр ва хотиннинг бир-бирларини руҳан ва маънан қўллаб-қувватлашни билишлари катта аҳамиятга эга. Жойларда ташкил этилаётган “Ишонч телефонлари”, “Кризис марказлари”, “Психолог маслаҳатлари” шохобчалари ёш оила вакилларининг жисмоний ва руҳий толиқишларини олдини олишга қўмаклашувчи ижтимоий масканлардир. Уларга мурожаат қилиш ва мутахассислар ёрдамидан оқилона фойлана олишни ўрганиш керак.

Ёш оила бошдан кечирадиган қийинчиликлардан яна бири – бу моддий етишмовчиликдир. Ёш оила аъзолари шуни доимо эсда тутишлари лозимки, ҳар қандай оила мустақил оила бўлиб, оёққа мустақил равишда туришда моддий, иқтисодий қийинчиликларни бошдан кечиради. Бу бир томондан, ёшлар эҳтиёжларининг уздуксиз равишда ортиб бориши, ёшлик даврини мукамал ўтказишга интилишлари билан тушунтирилса, (“бўлган сари бўлай дейди” нақлида) иккинчи томондан, профессионал камолотга хали етмаганликлари, айрим ёшларнинг, масалан, эр ёки хотиннинг, баъзан иккаласининг ҳам ота-онага тобелиги, хали таълим муассасидаги маълумотига ҳам тўла эришмаганлиги билан изоҳланади. Шу боис ҳам оилани биринчи навбатда йигит, қолаверса, қиз ҳам маълум маълумотга ёки аниқ профессионал касб-хунарга эга бўлгандан сўнггина оила қуришлари мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Шундай ҳолатда ҳам олий маълумот эгаси бўлган ёшлар ҳам дастлабки маошларининг барча орзу-ҳавасларига етмаслигини

англаб яшашга мажбурдирлар. Шу боис ҳам ўзбекчиликда ота-она кудалар иккала томон ҳам ёшларга қўлидан келганича, сарпосурик, тўй совғалари сифатида рўзгорни бекаму-кўст қилишга ҳаракат қилишади, хаттоки, бу совғаларни “ҳашам”га ҳам айлантириб юборишади. Бу нотўғри амалдир, чунки қанча сарф-ҳаражат бўлишига қарамай, улар ёшлар томонидан унчалик қадрланмайди. Биргаликда халол меҳнат билан жамғарилган маблағ ёки харид қилинган моллар қадрли ва эъозлироқ бўлиб, улар оилани мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Катталар, яъни келин ва куёвнинг ота-онаси тортиқ қилган нарсаларга қарамай, ёш оила муайян доимий харажатлар мавжудлигини унутмаслиги керак. Харажатларнинг миқдори ва қўлами, оиланинг эҳтиёжлари аввало, иккала ёшнинг дидига, ёшига, касбига, жинсига, жисмоний салоҳияти ва саломатлиги даражасига боғлиқ. Бу ўринда ёшларнинг дунёқараши ва маънавияти даражаси ҳам муҳим роль ўйнайди. Масалан, ўқимишли, ақлли, яхши тарбияланган ёшлар оилавий бахтни фақат моддий нарсалар ёки пул билан ўлчамайдилар. Улар учун муҳими ўзаро дунёқараш-ларнинг, орзу-ҳавасларнинг уйғунлиги, бир-бирини тушуниш ва маънан, фикран яқдилликдир. Муҳими — ўзаро муросани таъмин-ловчи меҳри ва мурувватли муносабатларнинг мавжудлигидир. Шундай ёшлар нафақат эр-хотин сифатида бир-бирларини қўллаб-қувватлайдилар, балки ўзларини вояга етказган ота-оналари ва яқин қариндош уруғлари, маҳалла аҳлининг ҳурматини ҳам жойига қўяди. Хўш, харажатлар нималардан иборат?

- моддий маҳсулотлар, озиқ-овқат, сут маҳсулотлари ва ҳ-зо;
- турли хизматлар — коммунал сарф-ҳаражатлар, шаҳар ёки қишлоқ инфратизимида мавжуд бўлган турли хизматлар: сарторошлар, кир ювиш, тозалаш, телефон кабилар;
- кийим-кечак маҳсулотлари;
- билим олиш, маънавий эҳтиёжлар учун зарур бўлган маънавият маҳсулотлари;
- маданий хордиқ чиқариш билан боғлиқ ва транспорт харажатлари;
- бола таълими ва тарбияси, мусиқа мактаби, спорт тўғарақларида иштирокига зарур бўлган пуллик чиқимлар;
- Турли бошқа мажбурий тўловлар, мактабгача таълим муассасаси ва бошқа турли бадал пуллари;
- Жамғариш харажатлари.

Юқоридагилар барча оилаларга бевосита алоқадор бўлган харажат турлари, лекин ҳар бир айрим алоҳида олинган оила ўз моддий ва маънавий-маданий эҳтиёжларини ўзи мувофиқлаштирган ҳолда топган даромадларини мустақил равишда тақсимлаш ҳуқуқига эгадир. Замонавий ёшлар маиший ва рўзғор харажатлари кўпайиб кетмаслиги ва бюджет тақчиллигини бошдан кечирмаслик учун эр-хотин биргаликда бир неча ой мобайнида бир ойлик харажатлар таркибини ўзлари мониторинг қилишлари, бунда ой мобайнида озиқ-овқатга қанча пул сарфланганлигини, нооziқ-овқат маҳсулотлари, турли хизматларга реал қанча кетганлигини аниқлаб ёзиб боришлари ва жамғариш йўллари тўғрисида ҳам бир фикрга келишлари мақсадга мувофиқдир.

**Оилавий ижтимоийлашув тизимида мафкуравий тарбия.** Миллий ғояни оила муҳитида боланинг онги, қалбига сингдиришнинг муҳим воситаси – бу оилавий қадриятларни сақлаш ва илғор оилавий анъаналарни кундалик тарбия тизимига жорий этиш, турмуш тарзининг бир бўлагига айлантиришдир. Бунда ота-онанинг ўрни ва роли бевосита характерга эга бўлиб, фақат соғлом муомала ва самимият муҳитигина ўсмирнинг дунёқараши шаклланишига ижобий таъсир кўрсатади.

Ҳар бир инсоннинг, айниқса, эндигина ҳаётга қадам қўйиб келаётган ёшларнинг онгига шундай фикрни сингдириш керакки, улар ўртага қўйилган мақсадларга эришиш ўзларига боғлиқ эканлигини, яъни бу нарса уларнинг собитқадам ғайрат-шижоатига, тўла-тўқис фидокорлигига ва чексиз меҳнатсеварлигига боғлиқ эканлигини англаб етишлари керак. Худди шу нарса давлатимиз ва халқимиз раvнақ топишининг асосий шартидир.

Шу нуқтаи назардан, оилавий анъаналар, расм-русмлар ва одатлар орқали болаларимиз онгига миллий ғояни ва истиқлол мафкурасини сингдиришни таъминловчи психологик омиллар ва шарт-шароитларни аниқ билиш ўта долзарб ва муҳим вазифадир.

Таъкидлаш жоизки, **оила** ижтимоий институт сифатида ўзининг барча вазифаларини бажарган тақдирдагина, мафкуравий тарбиянинг кафолатли ўчоғига айланади. Зеро, ҳар бир оиланинг муқаддас вазифаси – қобилиятли фарзандларни ўстириш, уларни жисмоний, интеллектуал ва маънавий томондан етук қилиб, ота-онасига, Ватанига садоқатли инсонлар қилиб тарбиялашдан иборат. Яъни, ҳам маънавий, ҳам жисмоний жиҳатдан соғлом, баркамол инсон фақат соғлом оилада шаклланиши мумкин. Оиладаги соғлом

муҳит ва барқарорлик эса яхлит жамият маънавий такомиленинг асосидир.

Статистик маълумотларга кўра бугунги кунда айрим Ғарб мамлакатларида бир йилда ўнта никоҳдан еттитаси бузилар экан. Шунинг ўзиёқ маънавий ҳаёт, ахлоқ-одоб масаласига бепарволик ва лоқайдлик, эркинликни ўзбошимчалик деб тушуниш қандай оғир ва аянчли оқибатларга олиб келиши мумкинлигини яққол кўрсатиб турибди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, асрлар давомида ўзбек оиласи мустаҳкам ва бахтли бўлиши учун ўзида яхши маънодаги патернализм тамойилини асраб келмоқда. *Патернализм* (лот. *Pater* – ота, *paternus* – оталарча,) – кишилар онгига “оталарча ғамхўрлик” ва “ижтимоий шериклик” ғоясини сингдиришга қаратилган қараш ва фаолият мажмуи. Оила муҳотидаги патернализм – отанинг обрў-эътиборлиги, фарзандлар тарбияси ва оила фаровонлигидаги ўз ўрни ва масъулиятини англаши ва бунинг оила аъзолари томонидан онгли эътироф этилишидир. Бундан ташқари, ушбу тушунча оиладаги кексалар, қариялар, ёшлар, ёрдамга муҳтожлар ёки иқтидорлиларга ҳамиша кўмаклашиш, улар учун етарли ҳаёт шароитини яратишни ҳам назарда тутати. Патернализм ғояси ўзида инсонпарварлик, ҳамкорлик ғояларини ифодалаб, халқнинг умумий қизиқиш ва интилишларини акс эттиргани учун кўп ҳолларда жамиятни бирлаштириб, унинг равнақи учун хизмат қиладиган омил ҳисобланади, бу том маънода моҳиятан ўзбек оилаларида ўз ифодасини сақлаб қолган. Бу қадрият “оилавий бурч”, “ҳамжихатлик руҳи”, “фидойилик”, “ватанпарварлик”, “оилавий қадриятларга садоқат”, “катталарга ҳурмат”, “кичikka ғамхўрлик” каби тушунчаларга асосланади. Бундай тушунча ва ғоялар одатда катталар – ота-оналар оиласидан ёшлар оиласига ўтиб, унинг мавжуд анъана ва урф-одатларининг таркибий қимларидан бирига айланади. Лекин психологик нуқтаи назардан таҳлил этилганда, барча даврлар ва замонларда ҳам ёш оила категорияси ўзига хос тарзда ўрганилган ва у нимаси биландир албатта катталар оиласидан фарқ қилган. Зеро, ҳар бир алоҳида олинган ижтимоий-тарихий давр ўзининг ривожланиш хусусиятларига эга ва бу ҳолат албатта, унинг дастлабки кичик бўғини бўлмиш оилада ўз аксини топади.

Умуман, оила-никоҳ муносабатларини мувофиқлаштириш, оила институтини том маънода фуқаролик жамиятининг муҳим

бўғини сифатида қадрлаш психологиясини аҳоли онги, биринчи навбатда ёшлар онгига сингдиришда қуйидаги тамойилларга қатъий амал қилиш жоиз:

а) жамиятда оилавий турмуш тарзинининг афзаллиги тўғрисида ижтимоий фикрни барқарорлаштириш ва унинг салоҳиятини ошириш;

б) ижтимоий фойдали меҳнат тури билан шуғулланадиган, ибрат намунасига эга бўлган тўлиқ оила моделини, яъни, ота-она ва улар тарбиялайдиган бир нечта соғлом ва ақлли фарзандлардан иборат оила типини кенг тарғиб этиш;

в) оилада соғлом турмуш тарзини тарғиб этишда ота-оналик масъулиятининг устуворлигини таъминлаш;

г) оилавий шажараларни тиклаш, унинг нодир ва миллий қадрият даражасида эъозланадиган анъаналарини жамият маданиятининг ажралмас бўлаги сифатида идрок этиш; оила миллий анъаналар, урф-одатларни асрлар давомида сақловчи маскан сифатида;

д) ёш оиланинг истеъмолчиликдан ижтимоий фаол шахслар иттифоқи тарзидаги мақомга йўналтириш, ёш оиланинг ҳўжалик-иқтисодий ва тарбияловчи вазифаларини устувор билиш;

е) жамият тараққиётини таъминлашда оиланинг давлат билан ижтимоий ҳамкорлигини мустаҳкамлаш;

ж) оиланинг ўз функцияларини ўзи бажаришига йўналган моделини қўллаб-қувватлаш.

Юқоридаги тамойиллар асосида ривожланиш йўлини тутган оила мустақил тараққиёт йўлидан бораётган Ўзбекистонда эркин демократик давлат ва фуқаролик жамияти кураётган юртимизнинг муҳим тарбия ўчоғи бўлиб қолаверади.

#### *4.4.7. Шахснинг ижтимоий установакалари*

Шахс ижтимоийлашуви муаммоси кўтарилганда, ижтимоий тажрибанинг у томонидан қандай йўл билан ва қай даражада ўзлаштирилганлиги ижтимоий установака феномени орқали тушунтирилади.

Маълумки, установака муаммоси дастлаб грузиялик психологлар, жумладан, *Д.Н.Узнадзе* томонидан фанга киритилган эди. Лекин ушбу жараённинг психологик қонуниятларини ўрганиш оддий установака билан ижтимоий установака ўртасида муайян

фарклар борлигини исботлади. Чунки Д.Узнадзе<sup>44</sup> концепциясига мувофиқ, “установка субъектнинг яхлит бир динамик ҳолатини, унинг қандайдир фаоллик ва ҳаракатларга тайёрлигини билдиради ва асосан икки омилнинг таъсирида намоён бўлади: субъектнинг эҳтиёжлари ва муайян объектив вазиятнинг ҳолати”. Яъни, конкрет бир вазиятларда у ёки бу эҳтиёжни қондиришга йўналтирилган ва қандайдир маънода одатий шакл олган ҳолат установка деб аталади. Узнадзе установкани келтириб чиқарувчи вазиятни таҳлил қилганда, унинг ижтимоий омилларга боғлиқ томонларига, шахс ҳаёти мобайнида ортттирган ижтимоий тажрибаси нуктаи назардан қарамаган эди.

Г.М.Андреевнинг таъкидлашича, Узнадзе таклиф этган установкалар концепцияси асосан инсондаги оддий физиологик эҳтиёжларнинг қондирилиши билан боғлиқ ҳолатларни тушунтиришга бағишлангандир. Чунки унинг тушуничи, установка кўпроқ онгсиз ҳаракатларни тушунтиришда қўл келади. Ҳаётда ижтимоий вазиятлар уларда шахс ортттирган тажрибанинг ўзлаштирилиши катта аҳамиятга эга бўлганлиги сабабли, ижтимоий психологияда, социологияда уни алоҳида психологик ҳолат сифатида қараш мақсадга мувофиқдир.

Ғарб ижтимоий психологиясида ижтимоий установкаларни ўрганиш ва уни тавсифлаш учун “*attitud*” – *амтитюд* тушунчаси қўлланилади. Хорижлик олимлар аттитюдга таъриф берганларида унинг ижтимоий хулққа алоқадор эканлигини, индивиднинг илгариги тажрибаси таъсирида у ёки бу вазиятларга реакция бериши ҳолати эканлигига кўпроқ урғу берадилар. Шундан келиб чиқиб, аттитюднинг тўртта асосий *вазифаси* мавжуд эканлигига эътибор қаратилган:

1) *мослаштирувчи* – аттитюд субъектни унинг мақсад ва манфаатига алоқадор бўлган объектларга йўналтиради, мослаштиради;

2) *билиш функцияси* – конкрет объектга нисбатан мавжуд вазиятда анчагина қулай бўлган хулқ-атвор шаклини танлашга ёрдам беради;

3) *намоён этиш функцияси* – индивидни шахс сифатида, муайян қадриятларга эътиқоди бор инсон сифатида тутишини таъминлайди;

4) *ҳимоя вазифаси* – шахснинг ички зиддиятларини бартараф

<sup>44</sup> Узнадзе Д.Н. Психологические исследования. – М.: 1966



этиш ва турли вазиятлардан чиқиб кетишига имкон беради.

Бу функцияларни бажарувчи аттитюд олимлар фикрича ўзига яраша *тизимга* ҳам эга бўлади. Америкалик *М.Смит* аттитюднинг уч компонентли тизимни фарқлайди:

I. *Когнитив компонент* – бу ижтимоий установка объектини англаш билан боғлиқ жиҳатлар;

II. *Аффектив компонент* – бу объектга нисбатан ҳиссий муносабатлар, уни эмоционал баҳолаш, ёқтириш-ёқтирмаслик билан боғлиқ субъектив ҳолатлар;

III. *Хулқ-атвор компоненти (ёки конатив)* – объектга нисбатан реал хатти-ҳаракатни тушунтирувчи жиҳатлар.

Бу учала компонентлар ўзаро бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, вазиятга қараб у ёки бу компонентнинг роли устунроқ, сезиларлироқ бўлиши мумкин. Шунини ҳам таъкидлаш жоизки, компонентлараро монандлик бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан, айрим талабалар талабалик бурчи ва ички тартиб интизом билан жуда яхши таниш бўлсалар-да, ҳар доим ҳам унга риоя қилавермайди. “Тасодифан дарс қолдириш”, “жамоатчилик жойларида тартибни бузиш” каби ҳолатларда когнитив ва хулқ-атвор компонентларида уйғунлик йўқлигини кўрсатади. Бу бир қарашда сўз ва иш бирлиги принципнинг турли шахсларда турлича намоён бўлишини эслатади. Агар одам бир неча марта била туриб, ижтимоий хулққа зид ҳаракат қилса ва бу нарса бир неча марта қайтарилса, у бу ҳолатга ўрганиб қолади ва бу установкага айланиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз ижтимоий меъёрлар ва санкциялар воситасида бундай қарама-қаршилик ва тафовут бўлмаслигига ёшларни ўргатишимиз лозим. Бу шахснинг ижобий тажрибаси учун реал асосдир.

Ушбу феноменга қизиқиш билдирган, унинг психологик моҳиятини очган олимлар кейинчалик унинг ижтимоий хулқни мувофиқлаштирига қаратилган “диспозициялар” нуқтаи назаридан ўрганганлар. Масалан, рус олими *В.А.Ядов*<sup>45</sup> инсондаги турли эҳтиёжлар ва турли ижтимоий вазиятларда намоён бўлиши муқаррар бўлган хулққа оид бир неча жабҳани ўз ичига олган *диспозицион назария*ни илгари сурган. Унинг фикрича, шахснинг ижтимоий эҳтиёжлари ва уни ўраб турган ижтимоий борлиқдаги фаолияти ўзаро боғлиқ бўлиб, улар куйидаги жабҳаларда намоён бўлади.

<sup>45</sup> Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения // Методологические проблемы социальной психологии – М.: 1975

*Биринчи жабҳа* – бевосита оилавий шароит бўлиб, унда инсоннинг асосий оддий эҳтиёжлари илк ёшлиқдан қондирилади ва индивид маиший муаммоларига оид ниятларига етиб яшайди.

*Иккинчи жабҳа* – бевосита мулоқот орқали амалга оширилдиган контакт, кичик гуруҳлар бўлиб, индивид бу муҳитда ўзини намоён этади.

*Учинчи жабҳа* индивид ҳаёт-фаолиятини амалга оширадиган кенгрок ижтимоий борлиқ бўлиб, унда у меҳнат қилади, дам олади, шу туфайли ҳам у маиший ва маънавий муаммоларини ҳал қилади.

*Тўртинчи жабҳа* шахсни бевосита ўраб турган миллий-маданий борлиқ, ундаги мафкуравий и маданий кадриятларнинг ўзлаштирилиши туфайли намоён бўладиган хатти-ҳаракат актларини қамраб олади. Бу конкрет географик ҳудуд, Ватан, юрти ва ундаги кадриятлар бўлиб, нормал шахс уларни ҳам ўз хулқ-атворида намоён этади.

Демак, юқорида ажратилган ҳар бир жабҳада инсон ўзига яраша алоҳида эҳтиёжларини қондиради ва у мос равишда муайян иш-ҳаракатларга тайёр бўлади.

*Ядов* юқоридаги жабҳаларга мос келадиган конкрет вазиятларни ва уларнинг индивидга таъсир кўрсатиш даражаларини ҳам ажратади. Масалан, *биринчи*, энг қуйи босқичдаги вазиятларда оддий предметли мулоқот ва тез ўзгарувчан эҳтиёжларга алоқадор ҳолатлар намоён бўлади. *Иккинчиси*да кўпроқ гуруҳ доирасидаги мулоқот ва ундан орттирилган тажриба назарда тутилади. *Учинчиси*да – нисбатан турғун бўлган, ҳадеб ўзгаравермайдиган иш фаолият турлари, маиший эҳтиёжлар, профессионал соҳаларда кўзга ташланадиган ижтимоий хулқ назарда тутилган. Ниҳоят, *тўртинчи* вазиятлар босқичи муайян ижтимоий, иқтисодий, мафкуравий вазиятларда кўпчиликда шаклланадиган кадриятларнинг намоён бўлишини тақозо этади. Муаллиф юқоридаги жабҳалар, вазиятлар ва уларнинг шахс индивидуал ва ижтимоий тажрибасида намоён бўлишини тушунтириш учун уларга мос диспозицияларни фарқлайди:

1) *Диспозицияларнинг биринчи даражаси* шахсдаги элементар, оддий установакаларни тушунтириб беради. Бу *Д.Узнадзе* схемасига мос келадиган предметли вазиятларда намоён бўладиган *оддий қайд этиладиган установакалардир*;

2) *диспозицияларнинг иккинчи даражаси* мураккаброқ бўлиб, улар инсоннинг бевосита кичик гуруҳларда рўй берадиган муло-

қоти, муомаласидан пайдо бўлган ижтимоий тажрибасини тушунтиради. Бу ўша америкаликлар таъкидлаган *аттитюддир*;

3) *диспозицияларнинг учинчи даражаси* шахс умумий дунёкараши, қизиқишлари асосида ҳосил бўладиган ижтимоий фаоллигини ўз ичига олади ва унинг профессионал йўналиши, иш фаолияти, дам олиши, бўш вақтини қандай ўтказишларида кўринадиган *асосли установакаларида* намоён бўлди;

4) *диспозицияларнинг тўртинчи юқори даражаси* шахсдаги мавжуд қадриятлар тизими, турмуш тарзи, юрти ва Ватани тақдирига, юртдошларидаги қадриятлар тўғрисидаги тасаввурларга яқин бўлган билим, малака ва кўникмалари бўлиб, унда даврга, замон ва маконга алоқадор тушунчалар акс этади ва *ижтимоий таъриба, маънавий тасаввурларга* асос бўлади.

Шундай қилиб, тақлиф этилган диспозициялар назарияси шахснинг турли вазиятлардаги муносабатлар тизимининг мувофиқлаштириш ва унинг сабабларини тушунтиришга имкон беради. Ижтимоий психологияда шу каби турли даражадаги ижтимоий установакаларни ўзгартириш муаммоси муҳим бўлиб, бу масала махсус тадқиқотлар ва тарбия воситаларининг ишлаб чиқилишини тақозо этади.

## 4.5. БОШҚАРУВ ПСИХОЛОГИЯСИ АСОСЛАРИ

### 4.5.1. Психологияда бошқариш муаммоси

Инсоният жамияти бор эканки, уни ташкил этувчи одамлар икки тоифага бўлинади: етакчилар ва етакланувчилар. Бу икки тоифага кенг маънода ёндашиш мумкин. Масалан, бола илк ёшлиқдан ўзини сўзини бировларга ўтказгиси, кимларнидир қаергадир бошлагиси, буйруқ оҳангида гапириб, ҳукмини ўтказгиси келади. Унинг бу хатти-ҳаракатини кузатганлар “Бу болада нимадир бор, “бўладиган бола” деб истикболдан нималарни кута бошлайдилар. Бошқа бир бола эса, ўйин фаолиятида ҳам ўтириб (“етакловчи” кўпинча тик етакланувчига қарши томонда туради), кимнидир сўзларини тинглагиси, у айтган ҳар бир топшириқни бажаргиси ва олқиш олишни истайди. Шу каби хулқ шакллари катталар ҳаётига ҳам хос. Кимдир ташкилотчи, кимдир уни қўллаб-қувватловчи, бажарувчи ва ҳокфзо. Шундан бўлса керак, жамиятда “бошқарув”, “ҳукмронлик”, “етакчи” каби атамалар мавжуд. Демак,

бошқариш – бир одамнинг бошқа бир одам ёки гуруҳга шундай таъсирики, унинг оқибатида бошқарилаётган томоннинг нафақат хатти-ҳаракати, балки фикрлаш ва яшаш тарзи, ўй-истаклари, хаттоки, турмуши ҳам ўзгаради. Яъни, моҳиятан, бошқарув – бу “психологик таъсир”, “ўзгариш”, “тобелик” каби тушунчалар билан ҳамохангдир. Инсоният жамиятида цивилизациянинг мавжудлиги шу каби икки тоифанинг ўзаро самарали мулоқотидир, деб айтиш мумкин.

Охирги йилларда инсон омилига эътиборнинг ортиб бориши муносабати билан бошқарув психологияси масалаларига ҳам қизиқиш кучайди. Шу асосда ижтимоий психологиянинг махсус бўлими – *бошқарув психологияси* пайдо бўлди. *Бошқарув психологияси психологиянинг шундай тармоғики, у бошқарув фаолияти билан боғлиқ бўлган муаммоларни, шахс ва шахслар гуруҳи томонидан бошқа гуруҳлар фаолиятини самарали ташкил этиши ва биргаликдаги фаолиятни амалга оширишнинг психологик механизмларини ўрганади.*

Ижтимоий психология бошқарув масалаларига эътиборини қаратганда, энг аввало, ушбу фаолиятнинг самарадорлигини, у орқали раҳбарнинг бошқаларга таъсир қўламини ўрганади. Масала очик тарзда қуйидагича қўйилади: бошқарувчи ёки раҳбар ўз фаолиятида қандай омиллардан ва қай даражада омилкорона фойдаланмоқда, унинг “таъсир кучи” том маънода ижтимоийми ёки иқтисодийми? Лўнда қилиб айтганда, бу раҳбарнинг обрў топиш йўллари қай тарзда намоён этаётганлиги ва қайси омиллардан кўпроқ фойдаланишини аниқлашни тақозо этади. Масалан, ҳаётда шундай раҳбар борки, у билан ишлашнинг ўзи жамоадошларга завқ бағишлайди, унинг инсонийлиги, савияси, халқ ичидаги обрўси унинг моддий рағбатлантириш имкониятларига боғлиқ эмас. Бошқа бир раҳбарнинг айтгани-айтган, дегани-деган, чунки у ҳар бир ходимга, ҳар бир ютуғи учун фақат моддий рағбатлантириш усуллари билан фойдаланади. Кимга қай бири маъқуллигига қараб, баъзан ходимнинг ишга, бурчга ва масъулиятга муносабатини билса бўлади. Шундай қилиб, бошқарув жараёнининг ўзида икки муҳим жабҳани фарқлаш мумкин:

1) *ижтимоий* жабҳа, бу бошқарувда асосан маъмурчилик йўлини назарда тутати. Раҳбар фақат маъмурият аъзоси, унинг етакчиси сифатида идрок этилади. Бундай раҳбар ташкилот ёки муассасада бошқарув аппарати бўлиши шарт бўлганлиги боис мавжуд бўлиб,

унинг ходимлар билан ўзаро мулоқоти аҳамиятга эга эмас. Ходимлар бундай шароитда “фалон ерда ишлайман” деган иборани кўпроқ ишлатишади;

2) *психологик* жабҳа – бу ходимлар томонидан раҳбарнинг етакчилиги, иш-фаолият мобайнида орттирган обрўси, нуфузи орқасидан уларга таъсир кўрсата олиш қобилиятини назарда тутати. Ходимлар ўзаро “мен фалончи раҳбар билан ишлайман” иборасини мамнуният билан таъкидлашади.

Юқорида ажаратилган ҳам бир жабҳа ёки бошқарув йўналишини турли хил етакчилик фазилатлари, сифатлари (баъзан - салбий), услубларни назарда тутати.

#### 4.5.2. Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик

Психологик адабиётларда “раҳбар”, «лидер»-«етакчи», “бошлиқ” каби атамалар деярли синоним сифатида ишлатилади. Аслида психологик нуқтан назардан, бу тушунчаларда муайян фарқлар ва умумийлик бор. Умумийлик шундаки, ҳар бири кимнингдир кимлар устидан ҳукмронлигини, устун сифатларга эга эканлигини ифодалайди. Фарқи шуки, «лидер»-«етакчи» шахснинг гуруҳга муносабатини ифодалаб, унинг аъзоларига таъсир ўтказувчи ва мақсадга *етакловчи*га нисбатан ишлатилади. Етакчилик гуруҳ таркибини, ундаги муносабатлар тизимини таҳлил этиш орқали аниқланадиган шахс ҳолатидир. Лекин лидерга хос бўлган фазилатни ифодаловчи яна қатор жиҳатлар борки, уларни муносабатлар тизими доирасидагина таҳлил этолмаймиз. Бундай талқинда лидерга хос бўлган асосий жиҳатлардан яна бири – шахснинг вазиятга мувофиқ равишда ҳаракат қилиш қобилиятини ҳисобга олиш зарурати туғилади. Бирон-бир муаммоли вазиятда пайдо бўлган қийинчиликни бартараф этишдаги *ташаббус*, *тоққирлик* ва *моҳирлик* лидерга хос фазилатлардир. Муаммони ечиш билан боғлиқ қийин вазиятда лидер бошқаларга нисбатан ўзининг илғорлиги, пешқадамлиги билан ажралиб туради. Фикримизча, ўзбек тилида айнан шу икки ибора – «пешқадам» ва «етакчи» сўзлари мажмуаси лидер моҳиятини тўла ифодалаш мумкин, бунга биз яна “ташаббускорлик” сифатини ҳам қўшамиз. Чунки кундалик муомалада ёки фаолиятда ташаббус кўрсатган инсон ўзгаларни ўзига ром қилади, шундай инсонга ташаббуслари оқлангани, одамларга маъқул бўлгани сари улар эргаша бошлайдилар.

“Раҳбар” эса кўпроқ шахснинг у бошчилик қилаётган жамоадаги фаолиятга алоқадорлигини, унинг расмий мавқеини билдиради. Шунинг учун ҳам ҳар доим ҳам лидер билан раҳбар бир шахс бўла олмайди. Раҳбарлар бир-бирларидан нимаси билан фарқ қилади, деган савол ўринли. Улар асосан одамлар билан ишлаш, уларга таъсир кўрсатиш ва ишни ташкил этиш маҳоратига кўра фарқланадилар. Шунга боғлиқ равишда фанда бошқарувнинг бир неча услубларини фарқлаб, ўрганишади.

*Авторитар* раҳбар барча кўрсатмаларни ишчанлик руҳида, аниқ, равшан, кескин оҳангда ходимларига етказди. Мулоқот жараёнида ҳам ходимларига нисбатан дўқ-пўписа, кескин таъқиқлашлар каби қатъий оҳанглардан фойдаланади. Унинг асосий мақсадларидан бири – нима йўл билан бўлса-да, ўз ҳукмини ходимларига етказиш, керак бўлса, тайзиқ кўрсатишдир. Бу тоифа бошқарувчининг нутқи ҳам ҳамиша аниқ ва равон, доимо жиддий тусда бўлади. Бирор иш юзасидан ходимларни мақташ ёки уларга жазо бериш, танқид қилиш объектив ҳисобланиб, бу нарса бошлиқнинг кайфиятига ва ўзга шахсларга нисбатан муносабатига боғлиқ. Жамоа аъзоларини тилак-истаклари, уларнинг фикрлари ва маслаҳатлари жуда кам ҳоллардагина инобатга олинади, аксарият вазиятларда бундай истак ва кўрсатмалар тўғридан-тўғри дўқ-пўписа, камситиш ёки маънавий жазолаш йўли билан чекланади, ёки умуман қониктирилмайди. Бундай раҳбар ўз иш услублари, келажак режалари, бирор аниқ иш ёки операцияни қандай амалга оширмақчилигини одатда, жамоадан сир тутати. Унинг фикрича, бу ҳолатлар обрўйига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Гуруҳдаги ижтимоий фазовий муносабатлардаги ўрни жиҳатдан баҳолаганда, бундай бошқарувчи «жамоадан четда», автономдир. Таъкидлаш ўринлики, бундай бошқарув услубининг ҳам ўзига яраша ижобий жиҳатлари кўп. Чунки жамоанинг етуқлиги, ишга муносабати, қандай шароитда вазифаларни бажаришига боғлиқ ҳолда одамлар кўпинча ана шундай “қаттиққўл, бир сўзли”, лекин адолатли раҳбарни кутадилар, унга эргашадилар, берилган топшириқларни охиригача адо этмагунча, уйларига ҳам кетмайдилар.

*Демократик* раҳбар, аксинча, ходимларига мустақиллик, эрк бериш тарафдори саналади. Иш мобайнида ходимларга топшириқлар берганда, одатда, уларнинг шахсий қобилиятларини ҳисобга олган ҳолда тақсимлайди. Бунда у ходимларнинг касбга нисбатан шахсий мойилликларини, хоҳиш ва истакларини ҳам ҳисобга

олади. Буйруқ ёки топшириқлар одатда, таклиф маъносида берилади. Нутқи оддий, доимо осойишта, сокин бўлиб, унда ўртоқларча, дўстона муносабат, самимият сезилиб туради. Бирор ходимни мақташ, унинг лавозимини ошириш ёки ишдаги камчиликка кўра ишига баҳо бериш доимо жамоа аъзоларининг фикри билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Танқид кўпинча таклиф, истак шаклида, амалга оширилган ишларнинг мазмунига баҳо бериш ҳолда эгасига етказилади. Ҳар бир янги иш жамоа маслаҳатсиз бошланмайди. Шунинг учун ҳам, бу тоифа раҳбарнинг фазовий-ижтимоий ҳолати «**жамоа ичида**»дир. Бу йўлнинг ҳам ижобий ва салбий томонлари бор. Ҳаётини кузатишларимиздан маълумки, баъзан жамоада гуруҳбозлик рўй берганда ёки малакасиз кадрлар мавжуд бўлган шароитда бундай раҳбарнинг инсонийлигини, “демократлиги”ни суъиистеъмол қилувчилар чиқиб қолади, бу эса ишлаб чиқаришнинг самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади.

*Либерал* (лоқайд) услубда ишлайдиган раҳбарнинг кайфиятини, ишга муносабатини, ишдан мамнун ёки мамнун эмаслигини билиш қийин. Унда таъқиқлаш, дўқ-пўписа бўлмайди, балки унинг ўрнига ишнинг охириги оқибати билан танишиш билан чекланади, холос. Жамоада ҳамкорлик йўқ, бошлиқ жамоанинг муаммолари ишнинг баланд-пасти билан қизиқмайдигандай, гўёки «коинотда» юрганга ўхшайди, аниқ кўрсатмалар бермайди, унинг ўрнига норасмий лидерлар ёки ўзига яқин шахслар орқали бажаралиши лозим бўлган топшириқлар ходимларга етказилади. Асосий вазифа, унинг назарида, ходимлар учун иш шароитини яратиш, ишдаги камчиликларни бартараф этиш, керакли маҳсулот, хом-ашё кабиларни топиб келиш, мажлисларда қатнашиш. Ходимлар билан мулоқотда бўлишга тўғри келганда, у доимо хушмуомала бўлиб, одоб-ахлоқ нормаларини бузмасликка ҳаракат қилади, лекин ҳеч қачон улар билан тортишмайди. Мажлисларда агар бирор муаммо мунозарани келтириб чиқарса, у бевосита жараёнга аралашмай охириги сўзни ўзига қолдиради. Шундай қилиб, ходимларга фикрлаш ва хатти-ҳаракатлар эркинлиги бериб қўйилган. Шу эркин ҳаракатлар юзасидан бошликнинг фикри сўралган тақдирда ҳам, ундан аниқ гап чиқмайди, чунки у ходимларни яхши билмайди, қолаверса, уларни хафа қилиб қўйишдан кўрқади. Унинг фазовий психологик ҳолати — «**гуруҳ ташқарисида**». Бундай бошқарув усулининг ўзига яраша муайян ижобий жиҳатлари бор. Масалан,

ижодкорлар жамоасида ёки мактаб, академик лицей ёки коллежларда либерал раҳбар билан ишлаш аксарият ходимларга маъқул келади. Чунки бундай шароитда ходимларнинг фаоллари, жамоа ичидан ажралиб чиққан лидерлар ташаббусни ўз қўлларига олиб, катта шижоат ва топқирлик билан ишлаб юраверадилар. Муҳими – ишнинг самараси, маъмурчиликдан кўра, мустақил фикрлаш ва ишлаш устувор бўлган ерда раҳбарнинг доимий назорати, авторитети керак ҳам бўлмай қолади. Лекин бу ёндашув нисбий, чунки раҳбар ўрни сезилган заҳоти, бундай жамоаларда тушқунлик, саросима пайдо бўлиши мумкин.

Ташкилот бошқарувидаги яна бир услуб – *партисипативлик* (лотинча “*participate*” – *иштирок*, *шерикчилик* маъносини билдиради) деб аталиб, унда раҳбарнинг ташкилот мақсадига эришиш йўлида ходимлар билан *горизонтал йўналишдаги муносабатларни ривожлантириши* тушунилади. Мутахассислар айнан партисипативликни энг самарали услублар қаторида кўрадилар. Бу услуб раҳбарнинг куйидагича хулқида намоён бўлади:

- (1) Раҳбарнинг ходимлари билан мунтазам фикр алмашуви;
- (2) Раҳбар ва ходим муносабатидаги очиқлик ва самимийлик;
- (3) Ходимларнинг ташкилий қарорлар қабул қилишга жалб этилганлиги;
- (4) Раҳбар ўз бурч ва ҳуқуқларининг маълум қисмини ходим зиммасига ўтказиши;
- (5) Ташкилот вазифаларини режалаштириш ва амалга оширишда ходимларни жалб этиш;
- (6) Мустақил қарор қабул қила олиш ҳуқуқига эга бўлган махсус гуруҳлар тузиш (масалан, «сифат назорати гуруҳи»).

Қачон раҳбар шундай усулга мурожаат қилади?

(а) *ходимлар савиясининг юқорилиги шароитида*, қарор қабул қилишни аста-секин марказлашмаган тарзда амалга ошириш мақсадида, масалан, профессор-педагоглардан иборат жамоа, педагоглар уюшмаси кабилар;

(б) қарор самарали ижро этилиши заруриятида, масалан, жамоа олдига қисқа фурсатда максимал самара билан ишлаб бериш вазифаси қўйилганда, ёки ташаббускорлар гуруҳида қарорни секин қабул қилиш мумкину, лекин қарор ижроси жуда тез амалга оширилиши лозим бўлган шароитларда;

(в) куйи бўғин раҳбарлари ва ходимлар малакасини ошириш механизми яратилганда. Бунга ҳам олимлар жамоаси, илмий-техникавий гуруҳлар, инновацион технологиялар ишлаб чиқиш



учун бирлашган инсонларни мисол тарзда келтириш мумкин, чунки бунда ўша куйи бўгин раҳбарларидан ва нафақат улардан, балки ҳар бир аъзодан деярли тенг масъулият талаб этилади. Яъни, оддий оператордан тортиб, лойиха раҳбаригача жамоа олдига қўйилган вазифани адо этишда деярли бир хил талаблар қўйилади;

(г) “янгиликларни жорий этиш” юзасидан таклифларни кўпайтириш мақсадида. Бу ҳам (в) бандга яқин, чунки бунда гуруҳ олдига фақат янги гоъялар, таклифлар ва инновацияларни ишалб чиқиш вазифаси қўйилади.

Шундай қилиб, партисипативлик услуги жамоадаги ҳамкорлик даражаси юқорилиги билан ажралиб туради ва ходимнинг ташкилот манфаати йўлидаги жонбозлигини таъминловчи асосий услублардан бири ҳисобланади. Агар буни конкрет тарзда мактабдаги педагоглар жамоаси мисолида кўрадиган бўлсак, мактаб раҳбари бўлмиш директор аввал одамлар билан кўпроқ норасмий лидер сифатида ишлашга ўтади, сўнгра жамоадаги норасмий лидерлар билан ҳамкорлик қилган тарзда ўз функцияларининг муайян аниқ қисмларини ўша лидерларга топшириб, уларни атрофидаги оддий ходимлар учун том маънода лидер бўлиши учун имконият яратади. бу ишни қўллаб-қувватлаб, ҳаттоки, рағбатлантириб туради. Чунки ҳар бир жамоада ўзаро муносабатлар тизимида табиий равишда ажралиб чиққан “лидер-ташкилотчи”, “интеллектуал лидер”, “эмоционал лидер”, “иродавий лидер”, “аёл-лидер”, “ёшлар етакчиси” кабилар мавжуд бўлади. Партисипативлилик айнан шу каби айрим-алохида лидерлар фаолиятини раҳбар томонидан мувофиқлаштирилишини тақозо этади. “Парт” – “фирка”, “бўлақлар” ни горизонтал муносабатларда мувофиқлаштиришнинг маъноси айнан шунда, деб ҳисоблаймиз.

#### 4.5.3. Суперлидерлик феномени

Албатта, глобал ўзгаришлар шароитида раҳбарлик ва лидерлик ходисаларида ҳам муайян ўзгаришлар рўй бермоқда. Масалан, америкалик тадқиқотчи *Линда Жуэлл*<sup>46</sup> ўзининг «Индустриально-организационная психология» (2001) китобида ижтимоий-психологик ходисалардан муҳими бўлмиш **лидерлик** масаласига ўзига хос ёндашувини баён этган. У бу муаммони айнан бизнинг шароитимиздаги талқини, яъни мардлик ва жасорат кўрсатиш учун

<sup>46</sup>Джуэлл Л. Индустрально-организационная психология. Учебник для вузов – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.

очик майдонлар йўқ бўлган шароитда лидерлик хислатларининг намоён бўлиш хусусиятларини очишга уринади. Унинг фикрича, замонавий ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги энг аввало, ходимлар ролини ошириб, лидерларникини (*расмий раҳбар назарда тутилган, В.К.*) аксинча, пасайтириш, ёки аниқроғини айтганда, камайитириш ҳисобига рўй беради. Шундагина раҳбарликда ортиқча бўғинларни камайитириш мумкин. Лидернинг, яъни америкаликлар раҳбарни лидер феномени доирасида тасаввур қилишади, вазифаси – гуруҳнинг самарали фаолият кўрсатиш йўлларини белгилаб беришдир.

Бу китобда ижтимоий-психологик нуқтаи назардан аҳамиятли бўлган тушунчадан бири бу – «*суперлидер*» тушунчасидир. Суперлидер ким ва қачон оддий лидер суперга айланади? Америкалик тадқиқотчилар *Манц* ва *Симслар*нинг фикрича, энг яхши лидер – бу «суперлидер»дир. Бу шундай шахси, у ўз ходимларининг аксариятини лидерларга, биринчи навбатда ўзлари учун лидерларга айлантира олади. Бундаги асосий ғоя шундан иборатки, агар одам энг аввало, ўзи учун лидер бўла олса, ўзидаги бу малака ёки маҳоратни бошқаларга етказа олсагина, бу одам учун шундай вақт-соат етиб келадики, жамоа ўзи мустақил ишлайдиган, бевосита тепасида туриб бошқариб турадиган инсонга муҳтож бўлмаган механизмга айланади. Бу – суперлидерликдир.

Олимлар оддий раҳбар ёки лидернинг суперлидерга айланишини куйидаги бир неча босқичларда кечишини таъкидлайдилар:<sup>47</sup>

**1 босқич:** дастлаб инсон, яъни, бу ўринда лидер-раҳбар ўзи учун лидер бўлиши, яъни шахсий мақсад ва маслақлар, ўзини ўзи кузатиш, ўзини ўзи рағбатлантириш, ҳаёлий машқлар ва когнитив таҳлиллар орқали ўзининг мустақил инсон, шахс эканлигини, ўзида бошқаларга ўрناк бўлувчи сифатлар борлигини англаши ва камчиликларини бартараф этишга қодир бўла боради. Бундай раҳбар ўз жамоадoshлари учун жозибали бўлган шахсий сифатларини (одамгарчилик, инсоф, адолат, самимият, камтарлик, соғлом ғоялар соҳиби, меҳрибонлик каби) янда ривожлантириш, жамоадoshларга психологик жиҳатдан яқин бўлиш имконларини қидиради;

<sup>47</sup>Каримова Ш.М., Хайитов О.Э., Умарова Н.Ш. Бошқарув соҳасидаги профессионал компетенция асослари. Монография. / Проф. Ш.М.Каримова таҳрири остида. – Т.: ДИУ «Талаба», 2007. – Б. 38-39.

- II босқич:** лидер юқорида қайд этилган ўзидаги фазилатларнинг афзалликларини ўзгаларга намойиш этиб, айнан шундай сифатлар соҳиби бўлишнинг кучли томонларига ходимларни, биринчи навбатда норасмий лидерларни, ишонтиради;
- III босқич:** ходимларига ўзларида ташаббус ва ўзига ишончни намоеън этиш учун шароит яратади, ташаббуслар кўрсатилишини тинимсиз рағбатлантиради; норасмий лидерлар билан соғлом рақобат мухитида конкрет амалий ишлар қилади;
- IV босқич:** мустақил қобилият эгаси бўлган ходимларни рағбатлантириш, керак бўлганда, фақат конструктив танбехлар бериш йўлига ўтиб олади; норасмий лидерларга мустақил фаолият учун имкониятлар эшигини каттароқ очади;
- V босқич:** ўз-ўзини бошқаришга асосланган ижтимоий фаолиятни ташкил этиш ва ишларга ҳадеб аралашаверишдан ўзини тийиш йўлининг афзалликларига ўзини ишонтиради. Норасмий лидерлар орқали уларга ихлос қилган ҳар бир жамоадошларни ўзлари учун лидерга айлантиришнинг турфа хил йўлларини қидиради, топади ва ходимларни шу сифатлари учун маънавий, керак бўлса, имкониятга қараб, моддий жиҳатдан рағбатлантиради. Жамода соғлом ижтимоий психологик мухит яратилишига эришади.

Бу барча сайъи-ҳаракатларнинг оқибати – самарали бошқарув, ишлаб чиқариш муносабатларининг инсонпарварлашуви, лидернинг авторитети – обрўсидир. Шу нуқтаи назардан, *самарали бошқарув* – аслида ижтимоий таъсирни амалга оширишнинг энг намойишкорона кўринишидир. Шу маънода, *лидерлик* – *аввал шахснинг ўзига, сўнгра ўзгаларга бера оладиган таъсирида кўринадиган фазилатлар мажмуидир*, деб таърифланади.

Демак, суперлидерлик ғоясининг асосида ётган муҳим фазилат – бу раҳбарнинг *ўзгаларга ташаббусларни намойиш этишларига имконият яратиш*дир. Ташаббус кўрсата олиш ва унга яратиладиган имкониятлар ҳақида ҳам қатор илмий адабиётларда маълумотлар учрайди. Масалан, америкалик машхур психолог *Дейл Карнегининг* таъкидлашича, аср бошида америка долларарида ҳисоблаганда йилига бир миллиондан ортик даромад топадиган

бошқарувчиларнинг сони икки нафарни ташкил қилган. Улардан бири *Уолтер Крайслер* ва иккинчиси — *Чарльз Швэблардир*. Америка чўян қуйиш индустриясининг етакчиларидан бўлган *Эндрю Карнеги Швэбга* одамларни яхши ишлатиб, корхона даромадини кескин ошириб юборганлиги учун кунига уч минг доллар, йилига бир миллион доллар ҳақ тўлаган. Лекин ана шу миллионернинг ўз эсдаликларида қолдирган қуйидаги сўзлари эътиборга лойиқдир: «Мен чўян қуйиш борасида энг оддий ишчидан ҳам нўноқ эдим, асосий ютуғим — мен ўзгаларни бошқаришни билганман. Мендаги энг ноёб сифат — *одамларда ташаббусни уйғотиш* қобилияти эди. Чунки инсондаги энг ноёб, қимматли нарсани тан олиш — унинг ташаббусини қўзғатишдир». *Эндрю Карнеги* эса умрининг охирида ўзининг қабр тошига «Бу ерда бир умр ўзидан ақллироқ бўлганларни ўзига бўйсундира олган инсон ётибди» деб ёзиб қўйинглар деб васият этган. Демак, *Швэбнинг* раҳбари ҳам ўз йўлида ходимлар психологиясини яхши билган ва уларга ўз вақтида ташаббус кўрсатиш имконини бера олган камтар шахс бўлган. Бу фикрлардан амалий хулосалар чиқарса бўлади.

#### 4.5.4. Раҳбарлик сифатлари

Бозор иқтисодиёти шароитида одамлар нима ҳисобига самарага эришиш мумкинлиги-ю, ўзидан нима талаб қилинишини аниқ билса, улар учун мустақил ишлаш, ишга ижодий ёндашиш имконияти кўпроқ бўлади ва янги аср одами ўзи учун эркин фаолият қонунан кафолатланишини маъқул кўради.

Шу ўринда барча лидерларга хос бўлган яна бир хислатни таъкидлаш жоиз. Бу ҳам бўлса, лидернинг обрўси ёки баъзан таржимасиз ишлатиладиган ибора бор — *авторитети*. Лидернинг авторитети — бу керак бўлса, қобилият. Чунки авторитет унга маълум лавозимда ўтиргани, маълум санкциялар, имтиёзлар, имкониятлага эга бўлгани учун расман берилган бўлиши мумкин. Шуниси борки, раҳбар авторитети ҳамиша бир шахснинг иккинчи шахсга нисбатан ҳиссий-иродавий таъсирини назарда тутати. Энг ёмони агар одамдаги ташаббус бўғилса, ўз олдига мақсадлар қўймасликка ўрганиб қолса, у нафақат халқ, балки ўзининг оиласи, яқинлари, фарзандлари учун ҳам қайғурмайдиган, улар ташвишларини ўйламайдиган бўлиб қолади. Бугунги янгиланишлар

шароитида миллий-маданий анъаналаримизни ҳисобга олганда ҳам бошқарувда гуманистик тамойилларга кенг йўл очиш орқали фуқароларда мустақил фикр, фуқаролик позицияси, ташаббус-корликнинг бўлиши қанчалик аҳамиятли эканлигини яхши биламиз.

Шунинг учун ҳам янги авлод раҳбарларига, бошқарувчиларига қўйиладиган талаблар, улар хулқидан кутиладиган сифатлар жамиятда соғлом инсоний муносабатларнинг барқарорлашуви, соғлом рақобат ва ўзаро бағрикенглик, лекин ишда ўзига ва ҳамкасбларига нисбатан талабчанликни тақозо этади.<sup>48</sup>

Раҳбар ёки лидер фазилатлари ҳақида гапирганда, уларни яна куйидаги турларга бўлиб, сифатлари фарқланади:

1. **Эгоцентрик раҳбар** – у асосан ўзига, ўз “Мен”ига йўналган бўлади. Унинг асосий интилиши – ўзидаги камчиликларни ўзгаларга билдириб қўймаслик учун “жонини Жабборга” бериб ишлайди. Лекин асл муддао – ўз манфаатини ҳимоя қилиш.

2. **Социоцентрик раҳбар** ёки лидер эса аксинча, ўзини аввало, ўзгаларга, ишига, жамоа манфаатига, Ватанга хизмат қилишга, жамият олдидаги бурчини адо этишга бахш этади. Ҳаётда бу турлар соф тарзда учраши мушкул, лекин у ёки бу аниқ вазифа, мўлопшириқларни адо этиш жараёнида шундай шахсларнинг борлигини амин бўламиз.

Қайси туридан қатъий назар, ҳар қандай шахс учун раҳбарлик – бу тақдир, шунинг учун унга турмуш тарзидай, фикрлаш тарзидай қараш лозим. Бирор раҳбар йўқки, у ўз фаолиятига самарага интилмаса. Ҳўш, самарадорлик нималарга боғлиқ? У ҳар бир раҳбарнинг шахсий фазилатларига боғлиқ. Масалан:

\* олдиндан истиқболни ҳис қилиш, ҳар қандай мақсадни натижасини башорат қила олиш ва бунда психологиянинг эгилувчанлиги;

\* ходимларга ишонилш ва улар билан тўғри муомала стратегиясини йўлга қўйилш;

\* ўз фаолияти ва унинг самарадорлигини таҳлил қила олиш қобилияти;

\* ишга солинмаган захиравий имкониятларни ўз вақтида ишга солиш;

\* доимий такомилга интилуш, бир ерда тўхтаб қолмаслик.

<sup>48</sup>Каримова В.М., Хайитов О.Э., Умарова Н.Ш. Бошқарув соҳасидаги профессионал компетенция асослари: Монография / Проф. В.М.Каримова таҳрири остида – Т. ТДИУ «Талаба», 2007. – Б. 37-40

Юқоридагиларга эришишда ўзгаларга ҳукми ўтказишнинг қандай воситалари ёки йўллари мавжуд? Россиялик ижтимоий психолог М.Р. Битьянованинг<sup>49</sup> ёзишича, раҳбарлик гуруҳдаги одамлар устидан ҳукм ўтказиш воситаси бўлганлиги учун ҳам таъсир кўрсатиш манбаларини фарқлаш лозим:

1) Таъсир кўрсатишнинг биринчи манбаи – *мажбурлаш*дир. Чунки ходим раҳбар нимагадир мажбур қилсаю, у бу топшириқни бажармаса, албатта жазо олишини, қандайдир нохушлиқлар бўлишини билади, шу боис ҳам бўйсунушга мажбур;

2) Таъсирнинг иккинчи манбаси – *рағбатлантириш*. Бу олимнинг кучини ҳамма билади, лекин ушбу жараёнда турли қийинчиликлар пайдо бўлиши аниқ. Масалан, ҳаммани тенг моддий жиҳатдан рағбатлантирса ҳам, айрим-алоҳида ходимларни меҳнатига яраша рағбатлантирса ҳам барибир кимлардир норози бўлаверади. Пулли мукофотлар, имтиёзлар, кўшимча ҳақ белгилаш кабилар меҳнат фаолиятининг ажралмас қисми, лекин ҳамма раҳбар ҳам бу кучли манбани оқилона, адолат билан, ўрнида ишлата билмайди. Чунки аслида ёмон ишлаган ходим ҳам ўзи тўғрисидаги фикри яхши бўлса, раҳбардан норизо бўлиб, гап-сўзни кўпайтириши мумкин. Х. Мескон ва бошқаларнинг фикрича, “пул ёки яхши амал ҳар доим ҳам ўзгаларда яхши таассурот уйғотиб, улар ҳулқига ижобий таъсир кўрсатавермайди”<sup>50</sup>.

3) Учинчи манба – *анъаналар*. Раҳбарликка одамларни интилишида ҳам, бошқаларнинг раҳбарга сўзсиз бўйсунуш лозим деган тасавурларида ҳам анъанавийлик мавжуд. Чунки бошлиқ нима дейишидан қатъий назар, “раҳбар ҳамиша ҳақ”, “бекорга раҳбар қилиб тайинлашмагандир” каби фикрларда одамларнинг барибир раҳбарият топшириқларини, танбеҳларини, хаттоки, танқидларини сўзсиз қабул қилиш лозим деган фикр ётади. Бу Ғарбга ҳам хос, айниқса, Шарқ халқларида раҳбарга анъанавий ҳурмат ва эҳтиром билан муносабатда бўлиш одатга айланган. Албатта, бундай муносабатнинг ҳам ижобий, ҳам бироз салбий тарафларини борлигини биламиз. Нима бўлганда ҳам, раҳбар позициясини англаш, унга юкланган масъулиятнинг ходимлар томонидан адекват баҳоланиши иш унумига зарар келтирмайди.

4) Тўртинчи таъсир манбаси – *раҳбар шахси ва унинг ўрнак намунаси* бўла олиши. Бу ерда кўпроқ раҳбарга Яратганнинг

<sup>49</sup> Битьянов М.Р. Социальная психология: Учебное пособие. 2-изд. - СПб.: Питер, 2008 - С. 224-233

<sup>50</sup> Мескон М.Х. и др. Власть, влияние, лидер // Социальная психология. Хрестоматия. - М.: 1999 - С.305

инояти сифатида берилган тугма лаёқатлари тизими – харизмаси назарда тутилади. Шуни таъкидлаш ўринлики, кўплаб олимлар раҳбар учун универсал сифатлар мажмуи бўлиши мумкин эмас, деган фикрга келганлар. Чунки олимларнинг фикрича, бирор гуруҳ ёки жамоа бир-бирига ўхшамайди. Шу боис бир жамоада жуда яхши, самарали ишлаган бошлиқ, бошқа жамоага раҳбар бўлган тақдирда аввалгидай ишлай олмаслиги кўп маротаба кузатилган. Харизматик раҳбарнинг ўзига хослиги шундаки, унда аввалдан шундай жозибали сифатлар бўладик, шу тўғрисида одамлар ундан завқланадилар, унга эргашадилар ва сўзсиз айтган ҳар бир топширигини бажарадилар. Бу унинг маънавий қиёфаси, ақлий салоҳиятида, иродавий жиҳатларида ёки ташкилотчилигида бўлиши мумкин. Шунда раҳбар ёнида ишлаганлар албатта ундан нималарнидир ўрганади, тақлид қилади, муомалада бўлишга интилади ва ҳ-зо. М.Х. Мескон<sup>51</sup> харизматик раҳбарнинг қуйидаги шахсий сифатларини ажратади: а) руҳий қувват ва уни ўзгаларга бера олиш қобилияти. Ўрни, бундай раҳбар қуёшдай атрофдагиларга нур сочадики, улар беихтиёр ундан қувватланадилар, шу боис унга доим интиладилар; б) ташки ёқимтойлик, негадир харизматик раҳбар ҳамиша келишган, қадди-қомати, юришлари, ўзини тутиши билан албатта ўзгаларга ёқади; в) ҳулқ-атвордаги ўзига хослик, мустақил фикрли, ҳадебам ўзгалар фикрига эргашмайдиган, характери кучли; г) гапириш, нутқ қобилияти мукамал, ўрни, риторик лаёқати, чиройли сўзлашлари билан ўзгаларни ром қила олади; д) вазиятдан чиқиш йўллари интуитив равишда ҳис қилади, одамларни ҳамиша яхшиликларга қорлай олади.

Биз ўз навбатида раҳбарлик фаолиятинг самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатувчи билимдонлик, маълумотлилик (ахборотларга эгалик), коммуникативлилик, киришимлилик, самимият, муомала маданияти; иродавий сифатлардан қатъият, сабр, матонат, куч ва мақсадга интилувчанлик; ахлоқий сифатлардан одоб, инсоф, муроса қила билиш ва б.к.; оилапарварлик, юртпарварлик ва ҳамиша келажакка ишонч бўлиши қабиларни таъкидлаймиз.

<sup>51</sup> Мескон М.Х. и др. Власть, влияние, лидер // Социальная психология. Хрестоматия. -М.: 1999 – С.308

## 4.6. ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ ВА ХАВФСИЗЛИК МУАММОЛАРИ

### 4.6.1. Ахборот хавфсизлиги: моҳияти ва шахсни ижтимоий психологик ҳимоя қилиш муаммолари

**Хавфсизлик** тушунчаси бевосита шахснинг жамиятдаги ижтимоий, иқтисодий, техник, экологик ва биологик тизимларида нормал фаолият юритишини кафолатловчи тушунчадир. Ижтимоий тузилманинг, яъни, яхлит жамиятнинг хавфсизлиги одамлар ҳаёт тарзининг сифатини, унинг давомийлигини белгиловчи муҳим мезондир. Бу ўринда фанда бевосита хавфсизлик тушунчасига яқин ишлатиладиган бир қатор тушунчаларга изоҳ бериш жоиздир.

**Ижтимоий хавфсизлик** – жамиятда мавжуд бўлган турли ижтимоий институтлар, жумладан, хавфсизликни таъминлаш органлари, давлат муассасалари, оила ва маҳалла томонидан аҳолининг турли эҳтиёжлари, орзу-истаклари, мақсад-муддаоларини амалга оширишларига имкон бериш билан боғлиқ вазифаларини ўз ичига олади. Бунда айрим-алоҳида табақа ёки аҳоли қатламининг манфаатлари, яъни, уларнинг яхши яшашлари, узоқ умр кўриш-лари, бир ҳудуддан иккинчисига кўчиб ўтишига алоқадор хавфсизлик назарда тутилмайди.

**Миллий хавфсизлик** – бу шахс, жамият, иқтисодиёт ва давлатчиликнинг барқарор тараққиёт этиши учун хавф солиши мумкин бўлган ҳар қандай таҳдидларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этишга йўналтирилган чора-тадбирлар тизимини билдиради. Миллий хавфсизлик ташқи ва ички хавфлардан яхлит жамиятни муҳофаза қилишни назарда тутлади.

**Ташқи хавфсизлик** – икки босқични назарда тутлади: умуминсоний ёки глобал характерли ва давлатлараро хавфсизлик масалалари. Ташқи хавфсизлик таҳлил этилганда аввало экологик, ҳарбий, радиацион, эпидемиологик, криминал-жиноий, биологик ва маданий-ахлоқий (экспансиялар) турдаги хавфларни олдини олиш назарда тутилади.

**Ички хавфсизлик** эса мамлакат доирасида инсон конституцион ҳуқуқ ва кафолатларига алоқадор бўлган иқтисодий диверсияларнинг олдини олиш ва уларга йўл қўймасликка боғлиқ бўлган махсус чораларни, террористик ҳужумларнинг олдини олиш ва уларнинг вақтида бартараф этиш, келиб чиқиши бўйича



ижтимоий, табиий, биологик ҳамда техник асосли таҳдидлардан жамият аъзоларини ҳимоя қилишни назарда тутди.

Охири йилларда дунё миқёсида ахборот технологияларининг кескин ривожланиб кетаётганлиги, Интернет тизимнинг барча давлатлар, маданий ҳудудлар, барча ёшдаги инсонлар учун қулай ахборот алмашинуви воситасига айланиб бораётганлиги муносабати билан хавфсизликнинг ўзига яна бир тури ахборот хавфсизлиги пайдо бўлди.

**Ахборот хавфсизлиги** – аслида жамиятнинг объектив, ҳолис, ҳаққоний ахборот манбаига эга бўлиши учун яратилаётган шарт-шароитларни назарда тутди. Албатта, бунга мустақил ахборот воситалари орқали аҳолига етиб келадиган маълумотлар оқими ҳам киради. Бу воситалар айнан мустақил бўлганликлари учун ҳам биринчи навбатда молиявий, қолаверса, сиёсий ва бошқа томонлардан ҳеч бир сиёсий куч, алоҳида давлат ёки ижтимоий қатламнинг манфаатларига хизмат қилмасликлари керак. Чунки мустақил ОАВ аслида одамларда содир бўлаётган турфа хил жараёнларга нисбатан ҳолис фикрнинг шаклланишига имкон бериши лозим. Лекин амалиётда минг афсуски, ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди ва жамият ўз аъзоларини, айниқса, ёш авлодни турли ахборот хуружларидан ҳимоя қилишга мажбур бўлади.

Ахборот хавфсизлигининг *вазифалари*:

1) шахс ва жамиятнинг ахборот қабул қилиш ва ундан фойдаланишга бўлган ҳуқуқини таъминлаш;

2) ҳолис ахборотлар маконини таъминлаш (мустақил ОАВ тизимини яратиш орқали);

3) информацион ва телекоммуникацион технологиялар соҳасидаги жиноятларни бартараф этиш йўли билан ушбу йўналишда содир бўлиши мумкин бўлган террористик таҳдидлар, жумладан, телефон орқали, компьютер тизими орқали рўй берадиган хавфларни, шу орқали ноқонуний маблағларнинг бир манбадан иккинчисига оқим кетишига йўл қўймаслик;

4) шахсни, ташкилот ва яхлит жамиятни ахборот-психологик таҳдидлардан ҳимоя қилиш;

5) имиджни шакллантириш, турли бўҳтон, миш-мишлар ва ноўрин хабарларга қарши курашиш.

**Ахборот хуружлари** турлича бўлгани учун унга нисбатан хавфсизлик чораларини кўриш ҳам турли соҳаларда (сиёсат,

иктисодиёт, мудофаа) ва турли жабҳаларда (давлат миқёсида, худудий, ташкилиш, шахсий) амалга оширилади. Яъни, давлат миқёсида ахборот хавфсизлигини таъминлашга алоқадор бўлган ишлар муайян бир ташкилот доирасида амалга ошириладиган ахборот хавфсизлигидан фарқ қилади. Биринчисида гап миллий манфаатларни ҳимоя қилиш тўғрисида кетса, иккинчи ҳолатда ташкилотдаги муайян ижтимоий гуруҳлараро ахборот алмашинувида бўҳтон, тўҳмат, миш-мишлар тарқатишга боғлиқ бўлган салбий ҳолатлар назарда тутилади. Лекин иккала ҳолат ҳам ахборот хуружларига одамларнинг нормал фаолиятлари учун халақит берувчи омил сифатида қаралади.

**Ахборот хуружлари** – бу шахсга, муайян ташкилот ва давлатга йўналтирилган таъсир бўлиб, унинг асл мақсади ўша шахс, ташкилот ва давлатнинг нормал ҳаёт тарзининг бузилишини назарда тутган сиёсий ва ижтимоий гуруҳларнинг гаразли ниятларидан келиб чиқади.

Сайлов компанияларида одатда ахборот хуружларининг бир қўриниши бўлмиш “қора пиар” усулидан фойдаланиладики, унда ёзма равишда нашрий манбалар орқали бўҳтонли мурожаат, ёки радио-телевидение орқали у ёки бу мавзу доирасида ғирт ёлғонга асосланган чиқиш қилинади. Шунинг учун ҳам бундай шароитларда ахборот хавфсизлиги энг аввало, сайловда қатнашаётган давогарлар ёки сиёсий партияларнинг обрўсини сақлаб қолиш, улар тўғрисида объектив имижнинг ҳосил бўлишига хизмат қилади.

Охириги пайтларда турли хорижий ОАВ орқали тарқатилаётган турли хил асосли-асоссиз ахборотларда одамлар онгига салбий таъсир кўрсатадиган маълумотлар тарқатилмоқдаки, уларнинг таъсирида айрим одамлар ва яхлит ижтимоий гуруҳларда бир-бирига нисбатан баъзан агрессив, очиқ девиант хатти-ҳаракатларни келтириб чиқарувчи ҳолатлар юзага келмоқда. Буни биз чет эл ОАВнинг 2005 йил май ойида Андижонда бўлиб ўтган воқеаларни шарҳлашларида гувоҳ бўлганмиз. Ўшанда айрим хорижлик журналистлар воқеаларнинг асл моҳиятини хаспўшлаш, нотўғри талқин қилиш орқали жамиятимиздаги барқарорликка таҳдид солмоқчи бўлган эдилар. Ўзбекистон очик ОАВ орқали воқеаларнинг ҳолис баён этилиши эса бундай шароитда ахборот хавфсизлигини таъминлаган муҳим манба ролини ўйнаган эди.

Шу сабабли ҳам ахборот хавфсизлиги тўғрисида гап кетганда, нафақат у ёки бу мазмунли ахборотлар, маълумотларни ишончли

тарзда сақлаш, балки аниқ, холис маълумотни ишончли манбалар орқали қабул қилиш ва етказиш масалалари ҳам назарда тутилади.

Охирги йилларда компьютер воситалари орқали амалга оширилаётган ахборот хуружлари ҳақида кўп ёзилмоқда. Бундай хуружнинг ўзига хослиги шундаки, компьютер тармоқлари орқали етказилаётган маълумотларнинг аниқ манзилини билиш анча мушкул бўлади. Яъни, хуружга қарши туришда унинг кимдан ва қаердан келаётганлигини билиш муҳим, айнан шу жиҳат компьютер терроризми деб аталмиш хавфни бартараф этишда қийинчиликлар туғдиради. Чунки бу восита орқали тарқатиладиган ахборот бир зумда нафақат бир давлат доирасида, балки бир қанча мамлакатларга тезкор ахборотдай тарқалиб кетиши мумкин. Шундай қилиб, компьютер жинояти содир этилганда унинг объекти бевосита компьютер, компьютер, Интернет тармоғи орқали узатиладиган маълумот ва тармоқ ҳисобланади.

Мутахассислар компьютер жинотчилигининг куйидаги турларини фарқлайдилар:<sup>52</sup> 1) терроризм; 2) жосуслик (халқаро ва саноат соҳасидаги); 3) экстремистик гуруҳлар фаолияти (сиёсий, экологик ва диний йўналишлардаги); 4) уюшган жиноятчилик ва қаллоблик; 5) хакерлар фаолияти (алоҳида ва уюшган гуруҳлар).

Юқори ахборот технологиялари соҳасида эса куйидаги тоифали жиноятчилик турлари фарқланади:

а) **хакерлар** (инглиз тилидан олинган: *hackers*) – компьютерлар ва ахборот тизимларини жуда яхши биладиган одамлар;

б) **крекерлар** (ингл. *crackers*) – ахборот тизимнинг хавфсизлиги атайлаб бузиб, рұхсатсиз унга ўзгартириш киритиш билан шуғулланадиган инсонлар;

в) **фрикерлар** (ингл. *phreakers*) – турли хил телекоммуникация тизимларида қўпоровчилик билан шуғулланадиганлар.

Бу каби жиноятчилар гуруҳи одатда йирик коммуникация тармоқларида қўпоровчилик қилиб, банк ва тартибни сақлаш муассасалари тармоқларидаги ахборот тизимини бузишга ҳаракат қиладилар, чунки бу ишларни тагида ётган мақсад ҳамиша ғарзли бўлиб, у йирик пул маблағларига эга бўлиш билан боғлиқдир. Бугунги кунда АҚШ ана шу каби йирик электрон терроризмнинг хавфи остида қолди. Бу каби ишларга айрим-алоҳида шахслар киришса, уларни тезда аниқлаб топиш, жазолаш мумкин, лекин

<sup>52</sup>Каменская Е.Н. Социальная психология: Конспект лекций. Учебное пособие / Е.Н. Каменская. Изд. е 2-е. – Ростов н/Д: «Феникс», 2006. – 192 с (С. 179).

бунга уюшган жиноятчилар гуруҳи киришса, бунинг хавфи каттарокдир.

Ҳарбий экспертларнинг берган маълумотларига кўра, XXI асрда ана шундай ахборот хуружлари билан шуғулланиш орқали мамлакатлар хавфсизлигига таҳдид солиш, ноқонуний ишлар билан шуғулланиш, катта пул миқдорларининг бир мамлакатдан иккинчисига ўтиб кетавериши ўзига хос ахборот-психологик урушининг яқинлашиб келаётганлигидан, унинг қуроли – айнан ахборот ва психологик таъсир эканлигини таъкидламоқдалар. Бу ҳолат психологлар олдига, жумладан, ижтимоий психология олдига ўзига хос вазифаларни қўяди.

#### *4.6.2. Информацион-психологик хавфсизлик*

Информацион таҳдид ва унинг психологик моҳияти кўплаб сиёсатчилар, психологлар изланишларининг предметиға айланиб бормоқда. *Г.Почепцов*нинг таъкидлашича, ахборот урушида энг аввало, психологик қонуниятлар инobatга олинади. *Ахборот-психологик қурол* – бу янги турдаги қурол бўлиб, у оммавий ахборот воситалари, компьютер ўйинлари, Интернет тизими ёрдамида инсон онги орқали унинг психикасига таъсир кўрсатишга мўлжаллангандир.

“Ахборот уруши” тушунчаси нисбатан янги бўлиб, у ўзига сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий-маданий борликнинг турли жабҳаларини қамраб олади. Унинг асосий кўринишларидан бири – компьютер вируслари ва янги технологияларни ўғирлаш орқали зиён етказишдир. Ахборот урушининг оқибатида аввало, танлаб олинган аудитория (кўпинча бу ёшлар аудиторияси)нинг билимлари, таълим тизимиға таъсир кўрсатилиб, уларнинг анъанавий маданиятини кўпориб ташлашға уриниш содир бўлади. Бундай шароитда одатда “ҳамма ҳаммаға қарши” бўлиб, мағлуб томон одатда у ёки бу соҳадаги устувор мақомини батамом йўқотади. Бундай қуролни ишлатишни билган бир ховуч ғаразли ниятли одамлар катта ижтимоий гуруҳларни ёки яхлит мамлакатларни ўзига тобе қилиши, ўз ахборот маконида сақлаши мумкин. Одатда қайси мамлакатда ахборот ресурслари кўп бўлиб, у юқори технологиялар борасида илгарилаб кетган бўлса, айнан шу давлатнинг ахборот уруши комида қолиш эҳтимоли юқори бўлади. Шу сабабли ҳам дастлаб ахборот урушлари ҳақидаги ахборотлар

ривожланган Япония ва АҚШларида қайд қилина бошланган.

Шундай қилиб, ахборот уруши – бу гуманитар соҳада бир ижтимоий гуруҳнинг бошқа бир ижтимоий гуруҳ манфаатларидан қатъий назар уни ўзига тобе қилиш, ўз қадриятларига кўндиришга қаратилган узоқни кўзлаган сиёсатидир. Бунда асосий қурол ролини чексиз маълумотлар маконида фаолият юргизаётган электрон ОАВ ўйнайди.

Ахборот урушлари олиб боришнинг усуллари ҳам турлича бўлиб, унинг асосийлари куйидагилардир:

- Ахборот хуружларининг энг кенг тарқалган турига аввало, *рекламани* киритиш мумкин. Чунки яхши ишланган реклама – бу одамларнинг ишонч ва эътиқодини жуда тез ўзгартиради. Ишонч ва эътиқоднинг ўзгариши эса эгасини дадил ҳаракатларга чорлайди.

- *Парчалаб ташланган маълумотлар* – ахборот хуружларини амалган оширишнинг янги воситаларидан бири. Бунда бир қарашда аҳамиятсиз, айрим-алоҳида маълумотни ўзида мужассам этган ахборот уни идрок этганларнинг маданий савиясига бевосита таъсир қилиб қўйганини билмай қолади киши. Америкалик олимларнинг таъкидлашича, одатда ақлли мутахассислар муҳим, глобал характерли маълумотларга эътибор бериб, орада ўтказиб юборилган. Қўшиб берилаётган нарсаларга эътибор қаратмайдиган. Лекин айнан ўша кичик маълумот онгости тизими орқали шахсга кучли таъсир қилиши мумкин. Масалан, чиройли, маънили қўшиқни, бемаъни либос, ёт маданиятга хос бўлган қолипда тикилганлиги, ёшларнинг кийиниш дидига кучли таъсир қилиши мумкин. Чунки одатда катталар қўшиқнинг мазмунига эътибор беришса, ёшлар қўшиқчининг либоси, ўзини тутишига аҳамият беради.

- *Ташаббусни эгаллаш* – ахборот агрессияларидаги яна бир усул. Янги маълумотни билган заҳоти уни эгасидан аввал “меники” деб бериб юбориш кўплаб ахборот каналларида ишлатиладиган усул бўлиб, ўзгалар ташаббусини “бизники” дейиш орқали ўз мамлакати аҳолиси, ҳаттоки, хориж каналларида ўзларига маъқул фикрни таъкидлаб, номаъқулини ўзгаларникидай кўрсатишга асосланади.

- *Ёмонлик билан тугамайдиган қуролларни ишлатиш* – мутахассисларнинг фикрича, одамлар ҳаётига таҳдид солмайди, бундан одамлар саломатлик ёки умрларининг тугаши каби талофатлар кўрмайди, лекин улар оммани ғаразли чақириқлар

билан тўс-тўполонларга чиқишга мажбур этиши, алоқа воситаларини батамом ишдан чиқариши ёки энергия манбаларини ноқонуний бошқа тарафга ўтиб кетишига олиб келиши мумкин. Масалан, бундай қурол ишлатилганда баъзан ишлаб турган радио канал тармоғига бегона канал тушиб олиб, ўз “дийдиёси”ни гапириши, одамларнинг “нима бўлди экан?” қабилида қизиқишларига асоланиб, бирор сиёсий лидерни ёмонлаши, ёки геноцидни тарқатиши мумкин. Мақсад – тинловчиларнинг фикрини ўзгартириш орқали, уларнинг хулқ-атвориغا таъсир кўрсатишдир.

• **Ахборот орқали таъмир кўрсатиш механизми** – асосли ёки асоссиз, ўринли ёки ўринсиз ахборот етказиш орқали омманинг онгини бошқаришга таянади. Чунки омма ёки “оммавий одам” теран тафаккур юритиш, ҳар бир маълумот ёки ахборотни таҳлил қилишга қодир эмас. Шунинг учун ҳам юқори технология воситалари орқали одамлар онгига таъсир қилиш унинг онгости тузилмасига бевосита таъсир кўрсатиш орқали, унинг идрокидаги онглиликни камайтириш, ҳар қандай янги маълумотга нисбатан табиий толерантликни оширишга йўналтирилгандир. Буни психологлар психиканинг “калити” деб изоҳлашади. Чунки одам ҳамиша янгиликка қизиқади, “Бу нима?” рефлекси айниқса, кичик ёшли ва ўсмирлик ёшидаги болаларда кучли бўлгани сабабли, улар танқидсиз ҳар турли маълумотни қабул қилишга мойил бўладилар. Шунинг учун ҳам охириги йилларда психологлар ўз навбатида бола онгини турли ғайри табиий ахборотга нисбатан чиниқтириш, унинг ўзида психологик ҳимоя воситаларини ва имкониятларини кучайтиришга алоҳида эътибор бермоқдалар.

#### 4.6.3. Шахснинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш воситалари

Ўз вақтида Ҳиндистоннинг таниқли сиёсий арбоби *Махатма Ганди* шундай ёзган экан: *“Мен уйимнинг дарвоза ва эшикларини маҳкам беркитиб ўтира олмайман. Чунки унга тоза ҳаво кириб туриши керак. Ва шу баробарида эшик ва деразаларимдан қираётган ҳаво довул бўлиб, хонадонимни ағдар-тўнтар қилиб, ўзимни йиқитиб ташлашини ҳам хоҳламайман”*. Бу сўзларни бугунги инфорацион хуружлар ва турли хил маълумотларнинг турли йўллар билан мамлакатимизга, умуман, бошқа мамлакатларга ҳам кириб келиб, у ёки бу минтақада асрлар мобайнида шаклланган кадриятлар, урф-одатлар, эътиқод шакллари ва тарбия услубла-

рига салбий ёки ижобий таъсири жараёнлари маъносида қўллаш ҳам мумкин. Зеро, дунёга юз очган, ёшлари дунё тилларини бемалол эгаллаб, “интернетомания” касалига чалиниш арафасида турган Ўзбекистонга ҳам яхши, ҳам ёмон таъсирлар, хуружлар мавжудлиги шароитида шахснинг ўзини-ўзи психологик жиҳатдан салбий таъсиротлардан ҳимоя қила олиш имкониятларини кенгайтириш энг долзарб муаммолардан биридир.

Жаҳон ҳамжамиятининг мустақил Ўзбекистонни тан олиши, давлатимизнинг кенг ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолияти ўзбек халқининг маънавий кадриятлари ва имкониятлари тикланишига, ўзини бошқа халқлар оиласидаги тўла ҳуқуқли миллат сифатида англаб етишига кенг имкон яратмоқда. Тобора кенгайиб бораётган халқаро алоқалар жаҳон маданиятини янада чуқурроқ билиш, умуминсоний кадриятлардан баҳраманд бўлиш учун қулай замин яратмоқдаки, бу ўз навбатида ўзбек халқининг турли фаолият соҳаларидаги истеъдоди ривожланишига, унинг тадбиркорлик ва киришимлилик, бир неча чет тилларни ва компьютер технологияларини тез ўрганиб олиш каби иқтидорини рўёбга чиқишига, хориж мамлакатларга бориш, улар билан алоқалар ўрнатиш, дунё стандартлари бўйича олий ўқув юртларида тахсил олиш имконини берди.

Бундай алоқаларнинг кенгайиши ҳақиқий маънавий ва маданий кадриятларни муносиб баҳолаш имконини берди. Ҳозирги ёшлар ҳам, уларнинг ота-оналари ҳам учраган кинони кўриб, дуч келган маза-матраси йўқ китобларни ўқиб кетаётгани йўқ. Атайлаб юртимизга олиб келинаётган ғарбнинг сунъийлаштирилган санъатидан, “кенг истеъмол”даги маданиятидан норозилик халқимизда бор. Бундай маҳсулотнинг илгариги “ман этилган неъмат”га хос “лаззати”, жозибадорлиги деярли қолмаган. Ҳозирги кунда хорижнинг маданий кадриятларидан фойдаланишга анча жиддий ва танлаб ёндашиш эҳтиёжи кучайиб бормоқда. Лекин очиқ оммавий ахборот воситалари орқали тинимсиз маълумотлар қуюлиб келаётган шароитда айнан ҳали онги шаклланиб улгурмаган фарзандларимиз учун таҳдид ҳам, атайлаб уюштирилаётган мафкуравий тажовузлар ҳам бор.

Шундай шароитда Президентимиз *Ислом Каримов*нинг фикрлари биз учун аҳамиятлидир: “Энг муҳими, қалбимизда ғуруримиз, билагимизда кучимиз бор экан, биз тинчликни ҳимоя қилишга, унга хавф солаётган кучларга қарши курашишга, қаддимизни тик тутиб,

бошимизни баланд кўтариб яшашга қодирмиз. Бизни кўрқитмоқчи бўлаётган ғаламислар шуни билиб қўйсинки, биз ҳеч кимга бош эгмаганмиз ва ҳеч қачон бош эгмаймиз. Бунда бизга миллий ғоямиз ва мафкура ғоявий таянч ва асос бўлади (2001 йил 10 октябрь).

Зеро, *миллий мафкура* халқнинг максад-муддаоларини ифодалайди, тарих синовларидан ўтишда унинг руҳини кўтариб, суянч ва таянч бўлади, шу миллат, шу жамият дуч келадиган кўплаб ҳаётий ва маънавий муаммоларга жавоб излайди. У инсонга фақат моддий бойликлар ва неъматлар учун эмас, аввало, Аллоҳ таоло ато этган ақл-заковат, иймон-эътиқод туфайли юксак маънавиятга эришиш учун интилиб яшаш лозимлигини англатадиган, бу мураккаб ва таҳликали дунёда унинг тараққиёт йўлини ёритиб беради. Истиклол мафкураси кўпмиллатли Ўзбекистон халқининг эзгу ғояси – озов ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу-интилишлари, ҳаётий идеалларини ўзида акс эттиради.

Халқни буюк келажак ва улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъи назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидоийликни ҳаёт мезонига айлантириш – миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадидир.

Очиқ ахборот коммуникация воситалари орқали инсоннинг ахборот таҳдидларини баҳолаши ва хавфсизликни таъминлаш имкониятлари, турли мафкуравий таҳдидлардан шахснинг қандай йўллар билан сақланиши мумкинлиги хусусида мутахассислар турлича фикр билдирадилар.

Ижтимоий психология ушбу масалага ойдинлик киритиш учун аввало эгоцентризм тушунчасининг маъносида диққатни қаратади. Эгоцентризм сўзи лотинча *“ego”* – мен ва *“centrum”* – доира маркази сўзларидан олинган. Маъноси – ўз фикр-ўйлари, манфаатлари доирасида *қотиб* қолган инсоннинг атроф-муҳит ва одамларга оид ўз билимлари ва ўзгаларга муносабатини ўзгартира олмаслигини билдиради. Психологияда эгоцентризмнинг бир қанча турлари – билишга оид, ахлоқий ва коммуникатив эгоцентризмлар фарқланади. Охиргиси – бошқаларга бирор хил маълумот бериш жараёнида уларнинг фикри билан ҳисоблашмаслик, уларни менсимасликда



намоён бўлади. Назаримизда, замонавий информатсион хуружларнинг муаллифларида айнан шу каби эгоцентризм кузатилади ва улар ўзларига ўхшаш фақат ўз манфаатинигина кўзлайдиган авлод онгини қамраб олишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам шахсга психологик ҳимоя зарур. Психологик ҳимоя бўлиши учун шахсда мустақил фикр бўлиши лозим.

Демак, очик ахборотлар таҳдиди шароитида ёшларни тўғри яшашга, ватанпарвар ва инсонпарвар бўлишга, эркин фикрли бўлишга *ўргатиш* орқали уларда мафкуравий иммунитетни тарбиялаш энг долзарб вазифалардир. Зеро, ўргатиш бир томонлама жараён бўлмай, у “педагог-тарбияланувчи” мулоқоти тизимида кўпроқ *тарбияланувчининг физилатларига* боғлиқ. Бундай мураккаб ишни ташкил этишда ҳар бир ижтимоий тоифа ёки шахснинг индивидуал психологик хусусиятларини инобат олиш зарурати ижтимоий психологияда исботланган. Масалан, агар ўқувчи ёки талабаларни яхлит гуруҳ деб оладиган бўлсак, уларнинг барчаси билан бир вақтда, бир хил эффе́кту билан ишлаш ва шу орқали уларнинг мустақил тафаккурини ўстириш, соғлом этикодини тарбиялашнинг иложиси йўқ. Иккинчидан, бир гуруҳ талаба ёки ўқувчи учун мақбул ва самарали деб ҳисобланган услубни бошқасида ҳам айнан жорий этишга уриниш бундай шароитларда тескари самара бериши мумкин. Шунинг учун ижтимоий психология шахснинг ижтимоий-психологик тайзиқлардан кутулиш йўллари алоқадор қонуниятларни ўрганади.

#### *4.6.4. Турли информатсион-психологик вазиятларда шахснинг ижтимоий хулқи*

Очик ахборот коммуникацияси жараёнида ёшлар онгига таъсир этаётган ёт ғояларга қарши ҳимоя воситаларини ишлаб чиқишдан аввал ёшларнинг ижтимоий хулқ-атворини ўрганиш лозим. Ижтимоий хулқда кўзга ташланадиган энг муҳим ҳолатлардан бири *ташвишланиш, нималардандир чўчиш* ва шу туфайли *ижтимоий муносабатлардан ўзини олиб қочишга интилиш* ҳисларининг намоён бўлишидир. Чунки агар *психологик ҳимоя ҳолатининг моҳиятидан келиб чиқиладиган бўлса, бу – шахс ички кечинмаларини ифодаловчи шундай ҳолатки, унда одам ички руҳий муътадилликни асраш учун ўзидаги хавотир-ланиш, қўрқув ва хадиксирашларини босишга, улардан халос бўлишга*

интилади. Психологик ҳимоя – шахсни турли салбий таъсирлардан асрашга, психологик дискомфортни бартараф этишга хизмат қилади. Шундай ҳолатларда одам одатда шахслараро муносабатларда ўзини бошқачароқ тутадиган бўлиб қолади. Психологлар *ҳимоя механизмига* одатда қуйидагиларни киритадилар:

- очик ҳис-кечинмаларни *босиш*, *кўрсатмасликка уриниш*;

- *рад этиш*, яъни номаъқул маълумотни очик рад этиш, қўшилмаслик;

- *проекция* – ўзидаги ҳиссиёт ва кечинмаларни ташки объектларга кўчириш орқали пайдо бўлган ҳолатнинг сабабларини ташқаридан қидиришга мойиллик;

- *идентификация* – ўзини ахборот эгасига ўхшатиш, унинг ўрнига ўзини қўйиш орқали қадриятларни рад этиш ёки танқидсиз ўзлаштириш;

- *регрессия* – илгари ҳаётида, масалан, ёшлигида бўлиб ўтган қайсидир воқеаларга қайтиш, уларнинг яхши ва маъқулларини яна хотирада тиклаш ва хулқда қайтариш орқали ўзида психологик ҳимоя ёки оқловни ташкил этиш;

- *элгизланиш* – жамиятдан ўзини олиб қочиш, ўзидаги ўзгаришларни бошқаларга билдирмасликка интилиш, масалан, шундай шароитларда айрим талабалар ўқишга бормаи қўядилар;

- *рационализация* – мулоҳаза ва фикр юритиш орқали ўзида ҳимоя инстинктларини пайдо этиш;

- *конверсия* – мулоқотдаги қандайдир тўсиқлар ёки барьерларни олиб ташлаш учун кутилмаган усулларни қўллаш, масалан, хавотирли информацияни юмористик мавзу билан алмаштириш йўли.

Очик ахборот хуружлари вазиятида шахснинг ўзини ўзи ҳимоя қилишини *бошқаришда* айрим жиҳатларга алоҳида эътибор бериш лозим. Аввало, таъкидланганидек, ҳар бир инсон учун *мустақил фикр* зарур. Мустақил фикрга эга бўлган инсонгина ўзига нисбатан қаратилган яхши ёки ёмон маълумотнинг моҳиятига етиши ва унга нисбатан адекват реакция кўрсатиши, ҳимоя механизмига ишга солиши мумкин.

Иккинчидан, ёшлар турли ёт ва бемаза ахборот хуружларига берилмаслиги учун биз уларда *миллий ғурурни* тинимсиз тарбиялашимиз ва бунда ҳар бир фан предмети ва тарбиявий мулоқотлардан оқилона фойдаланишимиз зарур. Масалан, 2006 йилнинг

Ўзида нишонланган қатор тантаналар, жумладан, Маъмун Академияси ва унинг нима учун айнан Ўзбекистон худудида ташкил этилганлигига ёшлар эътиборини қаратиш ва уларни очик фикр алмашинувига чорлаш уларда миллий ғурурни уйғотади.

Миллий ғурурнинг ахамияти шундаки, бундай сифати бор инсон бошқаларга қул бўлишни, жумладан, ахборот хуружларига тобе бўлмайди.

Учинчидан, миллий ғурури бор инсонда имон, инсоф ва диёнат тушунчаларини шакллантириш мумкин. Чунки инсон қалби билан боғлиқ бу қадриятлар Интернет ва очик ахборотлар оламида адаштирайдиган “компас” ролини ўйнайди. Бир рус олими таъкидлаганидек, *“Интернет” шундай ўрмонки, унда компассиз юриб бўлмайди*”.

Тўртинчидан, олий ўқув юртларида профессор-ўқитувчиларнинг *авторитетини*, улар айтадиган *ҳар бир сўзнинг аниқ мўлжалли бўлишини* таъминлаш зарур. Домла айтадиган фикрлардан бири – ахборот қандай бўлишидан қатъий назар, у қабул қилувчи инсоннинг измида бўлиши, унинг манфаатига хизмат қилиши керак. Бунинг учун ёвуз ниятли, ёт ғояларни тарғиб этувчиларнинг асл ниятларини, улар сайёи-ҳаракатларининг охиروқибати нима билан тугагини очик айтавериш лозим.

Шундай қилиб, ахборот хуружларига қарши туришнинг психологик йўллари нима ҳар бир мураббий ва талабага етказиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун қуйидагиларни ёдда тутиш лозим:

а) аслида атайлаб таъсир этишга мўлжалланган хабарни шахс дарров қабул қилмайди. Чунки, биринчидан, унда илгаридан психологик ҳимоя мавжуд ва иккинчидан, ҳар қандай янги нарсанинг сингиб кетишида муайян ахборот тўсиқлари ҳам бўлади.

б) бундай шароитларда “учинчи шахс таъсири” эффементи рўй беради. Унинг маъноси – “бу хабарга ҳамма ишонаверсин, менга таъсир қилмайди” деб ўйлайди шахс, лекин маълум маънода шу фикр таъсирида у ахборот таъсирида тушиб бўлган бўлади. Халиги фикрни ўзи учун ҳар эҳтимолга қарши ҳаёлидан ўтказди;

в) Ишонтирувчи чақириқларга, масалан, реклама орқали етказилаётган хабарларга ёш болалар жуда ўч бўлади ва айнан улар ота-онани кўндиради. 90% оналар айнан реклама қилинган товарларни болаларига харид қилиб олиб беради. Худди шундай “Интернет”га улаиш, уйда замонавий компьютерга эга бўлиш

фикри ҳам болалардан чиқади, бунга ота-онани кўндирадилар ҳам.

г) хабарнинг асл мақсади аслида маълумот бериш эмас, балки *ишонтириш* эканлигини тушуниш керак. Одамнинг маълумотлилик даражаси қанчалик юқори бўлса, унинг турли хабарларга ишонқирамай муносабатда бўлиши ҳам юқори бўлади. Лекин хабарга ишонқирамай қарашимиз бизнинг уни қабул қилишимиз ёки қилмаслигимизни билдирмайди. Яъни, агар биз очикдан очик ёшларга “бу ахборот манбаига ишонманглар, улар атайлаб ёлғон маълумот бермоқда” десак, бу нарса уларнинг шу турли ахборотни қабул қилмасликларини кафолатламайди. Лекин **“огоҳлантирилган одам қуролланган, муҳофазаланган бўлади”** деган тамойилдан келиб чиқиб, биринчи огоҳлантиришдан сўнг, яна ўз фикримизни фактлар билан асосласак, улардаги иммунитет кучлироқ бўлади. Лекин шунини назарда тутиш лозимки, огоҳлантириш муддатлари ҳам роль ўйнайди. Масалан, психологик экспериментларда бир hafta аввал огоҳлантиришнинг таъсири узокроқ муддатдан кўра камроқ эканлиги маълум бўлган. Ёки уйда холи, комфорт шароитда қабул қилинган таъсир билан одамлар орасида, кўпчиликнинг ичида ғализ хабарни қабул қилиш фарқланади, чунки ёлғиз уйдаги таъсир скептизмни кучлироқ намойиш этиши кузатилган (*Р. Чалдини*).

Иккинчи томондан, бевосита ахборотни қабул қилиш арафасидаги огоҳлантириш қарши аргументлар ишлаб чиқиш вақтини камайтиради, ундан сал аввалроқ огоҳлантириш эса инсон миёсида маълумотни қайта ишлашга имкон беради (*Ж. Тернер*).

д) Таниш нарсалар ҳақида маълумотга эга бўлган одамни ишонтириш тезроқ амалга ошади. Лекин самарали тактикалардан бири – ахборот каналлари орқали берилаётган маълумотларни очикчасига жамият манфаатларига зид эканлиги, уларнинг адолатсиз, худбинларча узатилаётганлиги, нималаридир қонунга хилоф эканлигини қайд этиш мумкин. Яъни, тарбиячи, ўқитувчи муайян ахборот мазмуни ёки унинг манбаига нисбатан очик тарзда ўз норозилигини баён этиш, тарғибот и фикрига қарши эканлигини айтиши мумкин. Бу ҳолат ҳам аудиторияни ўйлашга мажбур этади.

Яна ўзига хос стратегиялардан бири – очик ахборот манбаларидан кетган маълумотни, ундаги айрим фактларни очик тан олишдир. Масалан, баъзан талаба Ўзбекистонга қарши бўхтонли хабарни эшитганини ташвиш билан устозига айтиши мумкин. Шундай пайтларда эшитган маълумотининг мазмунини сўраб олиб,

уларнинг айримлари борасида ҳақ гапни айтиши: “Ҳа, дарҳақиқат буларни биз ҳам биламиз, Сен билмасмидинг?” деб, ахборотнинг асл бўхтон қисмини кейин рад этиши мақсадга мувофиқроқдир.

Бундан ташқари, ўқитувчига хос бўлган усуллардан бири – ўз қарашларига нисбатан иккиланиш позицияси борлиги очиқ тан олиш: “балки мен ноҳақдирман, лекин бу масалада шундай асосларим бор эди..., деб барча холис асосларни келтириш лозим. Шундай қилиб, очиқ ахборот хуружлари шароитида шахсга турлитуман маълумотларнинг етиб келиши табиий. Бундай шароитда оилада катталарнинг, аудиторияда педагогнинг фаол ҳаётий позицияси, теран муносабати ёшларга ижобий таъсир кўрсатади. Чунки ҳамма нарсага қизиқадиган ёшлар учун референт гуруҳнинг ёнида, оиласи даврасида ёки ўқув муассасасида бўлиши катта тарбиявий аҳамият касб этади.

## 5-боб. ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ АМАЛИЙ-ТАТБИҚИЙ СОҲАЛАРИ

### 5.1. Амалий ижтимоий психология в амалиётчи психолог шахси

“Фан – амалиётга!” деган тамойил бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам долзарб масалага айланган. Чунки ёшларни мустақил давлатимиз маънавий негизларини теран англашга ўргатиш ва уларни маърифатга чорлаш жараёни қатор татбиқий вазифаларни амалга оширишни тақозо этади.

Илму-фан тараққиётининг узоқ даврига назар ташласак, олимлар ва тадқиқотчилар кўпроқ назарий масалаларни ҳал қилиш, умумий қонун-қоидаларни шарҳлаш, тушунтириш орқали жамият ва инсоният тараққиёти сабабларини ёритишга уринишлар кўпроқ учрайди. Бу ҳолат педагогика ва психология фанларига ҳам тегишли бўлиб, айниқса, воқеа-ҳодисаларнинг ижтимоий-психологик табиатини ўрганувчи ижтимоий психология бундан истисно эмас эди. Лекин бугун биз учун ижтимоий тараққиёт ва инсон тафаккури ривожланишини тезлаштирувчи, унинг давр ва кишилар руҳига ҳамоҳанг тарзда кечишини таъминлаб берувчи татбиқий хусусиятли ишлар ва илмий изланишлар зарур. Зеро, мамлакатимизда рўй бераётган туб ижтимоий-сиёсий ислохотлар айнан шуни талаб қилмоқда. Бунда эътиборга лойиқ долзарб муаммолардан бири - ёшларда янгича дунёқарашни шакллантириш, уларни янгича демократик муносабатларга руҳий жиҳатдан тайёрлаш, фаол фуқаролик позициясини шакллантириш, бунда жамоат ташкилотларининг ролини кучайтириш, психолог хизматларининг турли йўналишларини даврга монанд тарзда ривожлантиришдир. Бу вазифаларни адо этишда ижтимоий психологиянинг ўрни ва ролини аниқлаш, татбиқий изланишларни амалга ошириш ва ижтимоий-психологик амалиёт доирасида ушбу вазифани амалга ошириш йўлларини топиш учун ҳозирги замон ижтимоий психологиясининг асосий татбиқий йўналишларини белгилаш мақсадга мувофиқ.

Ҳозирги даврда ижтимоий психологиянинг долзарблиги ва унинг жамиятдаги содир бўлаётган барча жараёнларга алоқадорлиги унинг татбиқий соҳаларини доирасини ҳам кенгайтирди.

Унинг асосий татбикий-амалий соҳаларига *саноат ижтимоий психологияси, бошқарув психологияси, оила ва никоҳ борасидаги ижтимоий-психологик ишлар, сиёсат ва иқтисодий-такомиллаштириш муаммолари, қонунбузарликнинг олдини олиш эҳтиёжи ҳамда оммавий ахборот воситалари* борасидаги амалий вазифалар киради. Барча амалий соҳаларга хос умумий хусусиятлар мавжудки, уларга:

а) амалий психологик хизматни бевосита жамият талаб-эҳтиёжига кўра ташкил этилиши;

б) татбикий ишлар “тили”нинг мавжудлиги муаммоси, яъни, профессионал тил(жаргон) билан тадқиқот натижаларини баён этишдаги уйғунлик масаласи;

в) амалий эҳтиёжларга монанд илмий фаразларни ишлаб чиқиш;

г) шартномаларга мос тарзда буюртмаларларни ўз муддати ва босқичларда бажариш мажбурияти;

д) самарадорлик мезонларининг ўзига хослиги, яъни, бажарилган ишга қараб самарадорликни баҳолаш;

е) “назариётчи” билан “амалиётчи” ролларининг аниқ фарқланиши муаммолари киради.

Амалий ижтимоий психология тўғрисида гап кетганда, кўпинча, “ижтимоий-психологик аралашув” тушунчаси ўртага тушади ва табиий, бундай амалиётчининг ижтимоий жараёнга аралашуви нималарда кўринади, деган савол пайдо бўлади:

а) индивиднинг ўзгариши стратегиясида, яъни ўша ташкилотдаги ўзига хос шахсларнинг борлиги аниқланади ва уларга таъсир қилинади;

б) технологик тизим ўзгаради, яъни маълум ташкилот ёки муассасанинг тузилишида ўзгариш рўй беради;

в) маълум типли маълумотларга боғлиқлик, яъни, маълумотларнинг ташкилот ичида ёки унинг атрофида тўпланганлигига боғлиқ ҳолда натижаларнинг турлича қийматга эга бўлиши мумкин;

г) атайлаб ўтказилган тадбирлар таъсирида корхона тараққиёти ўзгариши мумкин, масалан, режалаштириш, ходимлар билан ишлаш сифати, қарорлар қабул қилиш ва ҳоказо.

Амалиётда фаолият кўрсатаётган психолог жойларда уч асосий функцияни бажаради:

1) *Эксперт* сифатида, яъни, бу шундай шахски, у клиент ёки миждоз томонидан таклиф қилинади. Улар биргаликда бирор иждимой-психологик вазиятни тахлил қилишади, хулосалар натижа-сида янгиликлар киритишади, зиддиятли ёки жанжалли вазият-ларда мақсадга мувофиқ тўғри хулқ шаклини таклиф этишади. Демак, эксперт ишининг оқибати - хулоса чиқариб, сўнг тавсиялар беришдир.

2) *Маслаҳатчи* – экспертдан фаркли, миждоз томонидан бир марталик эмас, балки бир неча марта айни муаммо бўйича маслаҳат бериш ва хулосалар чиқариш учун таклиф этилади. Унинг аралашуви бевосита бўлиб, фаолияти оқибатида бирор шахс ёки яхлит жамоага ёрдам кўрсатилади, янги лойиҳалар қабул қилинади.

3. *Ўргатувчи* – одатда буюртма асосида жойларда ўқувлар, курслар ташкил қилади. Унинг асосий воситаси иждимой-психологик тренинг ва унинг турли кўринишлари бўлиб, оқибати - иждимой мулоқотнинг турли шаклларига ўргатиш, иждимой хулқни ўзгартиришдир.

Юртимизда маънавият соҳасидаги ислоҳотлар ва амалга оширилган ҳамда оширилаётган ишларнинг аҳамияти шундаки, улар ёшларда ўз халқининг маданияти, Ватанининг ўтмиши ва бугуни, миллий қадриятларга тўғри муносабатларнинг шакллани-шига сабаб бўлади ва бу – зиёли, билимдон кишилар учун энг зарур фазилатдир. Акс ҳолда, олам сиру асрорларини чуқур билган, кизиқишлари доирасида жиддий изланишлар олиб боришга тайёр шахс, агар у, бу билимларни аввал ўз халқи, миллати, яқинлари манфаатига йўналтира олмаса, унинг жамият тараққиётига алоқа-сини тасаввур қилолмаса, маънавияти кашшоқ, иқтидори эса самарасиз, худбин шахс сифатида баҳоланади.

## 5.2. Иждимой психология ва амалиёт

**Иждимой психология ва иқтисодиёт.** Табиий, ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида илму-фан ютуқларининг амалиётга татбиқ этиладиган соҳаларидан энг муҳими - бу *иқтисодиёт, ишлаб чиқариш ва саноат* соҳасидир. Иқтисодиёт соҳасида иждимой психология қандай масалаларни ҳал қилишга кўмаклашиши мумкин?

\*самарали бошқарувни ташкил этиш усул ва йўллариини ўрганган ҳолда, амалий йўриқномалар ишлаб чиқиш ва бошқарувчи



кадрлар компетенциясини ошириш;

\*иқтисодий ўсишга алоқадор бўлган қарорлар қабул қилишда инсон омили масалаларини ўрганиш;

\*ишлаб чиқарилаётган махсулотлар бозорида талаб ва таклифни махсус психологик анкеталар ва тестлар воситасида ўрганиш;

\*ишлаб чиқарилаётган товар ва махсулотлар рекламаси билан шуғулланиш, рекламанинг инсон онгига таъсир кўсатишининг самарали воситалари ишлаб чиқиш;

\*иқтисодиётнинг турли тармоқлари учун бошқарувчи кадрлар тайёрлаш жараёнида иштирок этиш.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш муаммосининг ижтимоий-психологик жабҳасини аниқлаш жамият кун тартибидаги асосий масалалардан бири эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Чунки янгича бозор муносабатларини ҳаётда амалга оширувчилар алоҳида шахслар бўлиб, уларнинг индивидуал ҳамда гуруҳий установакалари, фаолликлари, меҳнатга муносабатлари, ҳиссиётлари етакчи роль ўйнайди. Корхоналарнинг мустақиллиги, хусусий мулкчиликнинг турли шакллари ҳаётга шиддат билан кириб келаётган бугунги кунда ҳам одамлар ўзаро гуруҳ бўлиб меҳнат фаолиятини амалга оширар эканлар, улар учун ўша гуруҳдаги ижтимоий-психологик муҳитнинг қандайлиги, бевосита раҳбарнинг обрўси, норасмий лидерларнинг ишга ва шахслараро муносабатларга таъсири муҳим масала бўлиб қолаверади ва уларнинг хусусияти ишлаб чиқариш самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатаверади.

Янгича бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида раҳбарлар олдида турган яна бир муҳим масала шуки, улар аввалгидан ҳам билимдонроқ бўлиб, ўз билимларини кўпроқ ҳар бир шахснинг индивидуал психологик лаёқатлари ва қобилиятлари, ишга нисбатан муносабатларига биноан уларни тақдирлашлари, меҳнатга жалб этиш, рағбатлантиришнинг турли-туман шаклларини татбиқ этишлари зарур. Ходимни ёки ишчини шахсан ўрганиб, фаолиятини муносиб рағбатлантириш эса (хоҳ моддий, хоҳ маънавий тақдирлашдан қатъий назар) унинг қисман тестолог бўлишини, психология фанининг оммабоп усулларини қўллаган ҳолда иш юритишини талаб қилади. Ишни ташкил этиш, гуруҳларни шакллантиришда ҳам уларнинг ўзига хос қонуниятларини билиши, одамлар сони ва салоҳияти масаласида ижтимоий-психологик билимга эга бўлиши шарт.

Ҳозиргача саноат ижтимоий психологияси йўналишида қилинган аксарият ишлар шу соҳа бирлашмаларидаги алоҳида ишлаб чиқариш гуруҳларида ижтимоий-психологик муҳитни ўрганишга қаратилган бўлиб, тадқиқот мобайнида ишлаб чиқариш самарадорлиги, ишчиларнинг меҳнатга муносабатлари, гуруҳдаги қонун-қоидаларга бўйсунушлари ва ҳоказолар билан боғлиқлиги текширилган. Айниқса, кўп тадқиқотларда ана шу психологик феноменнинг раҳбарликка таъсири, норасмий лидерларнинг хусусиятларига боғлиқлиги масалалари тўлиқ тадқиқ этилган. Лекин шу йўналишдаги тадқиқотлар ҳозирги иқтисодий муносабатлар шароитида ўтказилгани йўқ. Шунинг учун ҳам яқин келажакда ижтимоий психологлар томонидан саноат корхоналарида ўтказилиши мумкин бўлган тадқиқот таркибига қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Жамоа аъзолари ўртасидаги вертикал муносабатларни ўрганиш (раҳбарлик масалалари, раҳбарнинг жамоа аъзолари томонидан идрок қилиниши ва аксинча; ҳар бир аъзонинг раҳбарликда иштироки, ундан қониқиши, қарорлар қабул қилиш жараёнларидаги психологик муаммолар ва бошқалар);

2. Жамоа аъзолари ўртасидаги горизонтал муносабатлар, яъни жамоанинг уюшганлиги, шахслараро муносабатларнинг ўзига ҳослиги, зиддиятлар ва уларнинг типлари, уларнинг олдини олиш чоралари;

3. Меҳнатга муносабат, ундан жамоа аъзоларининг қанчалик қониқишлари ва унинг меҳнат унумдорлигига таъсири, фаолият мотивлари, амалга оширилаётган фаолиятнинг шахсий ва ижтимоий-фойдали жиҳатларини қай даражада тасаввур қилиши;

4. Меҳнат жамоалари раҳбарларининг малакасини ошириш, жумладан, уларнинг профессиограммаси ва психограммалари асосида одамлар билан ишлаш, жамоани уюштириш, қовуштириш, оқилона иш ва муомалани ташкил этиш, ўз лидерлик қобилиятларини муттасил оширишга ўргатиш бўйича ижтимоий-психологик тренинглар ўтказиш;

5. Раҳбарларнинг малакасини ошириш курсларида психологлар иштирокида махсус машгулотлар ўтказиш.

Тадқиқотчининг юқоридаги масалаларни ўрганиши учун табиий методик воситалар зарур. Амалий ижтимоий психолог оддий кишидан шу томонлари билан фарқ қиладики, у ҳар бир конкрет шароитда ўзига керакли, маъқул услубларни қўллайди, баъзи бирларини синаб кўради, агарда улар мақсадга мувофиқ бўлмаса,

бошқаси билан алмаштирилади. Олинган натижаларга асосланиб, у корхоналардаги руҳий муҳитни "яхши", "ўртача", "ёмон", "карама-қарши" тоифаларга бўлади ва уларнинг ҳар биридан ўзига хос илмий-амалий хулосалар чиқаради.

Бундан ташқари, бугун тадбиркорлик негизда ташкил этилаётган кўплаб ишлаб чиқариш корхоналари, фирмалар, қўшма корхоналар мавжудки, уларда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ва самарадорликнинг руҳий мезонларини топиш муҳим муаммодир. Чунки янги корхонанинг раҳбари ва масъул шахслар кўплаб инсонлар билан мулоқотга киришиш ва ишлаб чиқариш муносабатларининг мураккаб шаклларини ҳис этишга мажбурдирлар. Менежмент ва маркетинг соҳасидаги ҳар қандай изланишлар ва уларнинг татбиқий натижалари, сўзсиз жамиятда ишлаб чиқариш кўрсаткичларининг юқори бўлишини ва инсон манфаатига хизмат қилишини таъминлайди. Ғарб мамлакатларида бўлгани каби бу соҳада талаб ва таклифларнинг ўз вақтида ўрганилиши, раҳбарлик маҳоратининг кўплаб қирраларини эгаллаган ҳолда ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш, ҳар бир ходимнинг шахсий қобилиятларига дифференциал муносабатда бўлиш катта татбиқий аҳамиятга молик.

Саноат корхоналарида ташкил этиладиган психологик хизматнинг ижтимоий-психологик йўналиши, аввало, турли тоифадаги ишчи-хизматчиларни ижтимоий ва шахсий зиддиятларини барта-раф этишга ўргатиш, шахслараро муносабатларнинг демократик, соғлом шаклларига ўтиш, раҳбарлик маҳорати сирларини ўзлаштириш ва улардан кундалик фаолиятда оқилона фойдаланиш малакаларини шакллантиришдир. Бунда, шубҳасиз, психолог томонидан ташкил этиладиган турли тренинг машғулотлари муҳим аҳамиятга эга.

Сиёсат борасидаги ижтимоий психологик муаммолар. Сиёсий жараёнларга одамларнинг қизикиши тобора ортиб бораётган бир шароитда психологиянинг ўрни ҳам сезиларли ортиб бормоқда. Барча мамлакатларда кўппартиявийлик орқали одамларни гуруҳларга бўлиб, "фирқа" қилиб уюштириш муаммоси пайдо бўлар экан, энг муҳим масала – бу инсонлардаги ижтимоий установа-каларни, дунёқарашни ўзгартириш бўлиб қолаверади. Шу боис ҳам сиёсий ҳаракат намоёндалари ҳар бир чиқишлари, ОАВ орқали мурожаатлари ва омма билан ишлаганда биринчи навбатда улар томонидан у ёки бу сиёсий кучга нисбатан ижобий имидж

шаклантиришни мақсад қилади. Шунинг учун ҳам илгарилари давлатлараро уруш тўғрисида гап кетган бўлса, ҳозир кўпроқ психологик урушлар тўғрисида ёзишади. Охириги йилларда урф бўлган “пиар-технологиялар”, яъни, *Public Relation* (PR) технологияларининг мақсади ҳам биринчи навбатда оммага ҳукуматнинг сиёсатини етказишда психологик омиллардан кенг фойдаланишдир, чунки унинг оқибати – кишилар онги ва онг орқали ижтимоий ҳулқнинг ўзгаришига эришишдир. Бундай PR-технологияларнинг ватани Буюк Британия, АҚШ бўлиб, улар сайловларнинг демократик тарзда ўтказилаётганлигига халқни ишонтириш учун ижтимоий психологик таъсир воситаларидан кенг фойдаланганлар. Ҳозирда ушбу воситалардан сиёсий партиялар ва айрим алоҳида сиёсатчилар фойдаланмоқдалар. Ҳўш, бугунги кунда ижтимоий психология сиёсат учун нималар бера олади?

- ОАВ орқали у ёки бу сиёсий ғояни аҳоли ўртасида тарғиб этишда ишонтириш, таъсирлантириш ва установкаларни ўзгартириш усулларидан фойдаланади;

- Сиёсий реклама самарадорлигига эришиш, у ёки бу сиёсий партия ёки алоҳида сиёсатшуносларнинг омма орасида танитиш учун психологик билимлардан омилкорона қўлланилади;

- Ижтимоий психологик методлар сайловолди компанияларда, сайловларга тайёргарлик ва ўтказиш жараёнларига кенг жорий этилади;

- Давлатлараро муносабатларни тўғри йўлга қўйиш ва бунда қўлланиладиган сиёсий технологияларни яратишда махсус психологик воситалардан фойдаланиш дипломатик психологиянинг асосий вазифаси ҳисобланади;

- Аҳоли ўртасида у ёки бу сиёсий арбоб, давлат раҳбарлари, сиёсий партиялар ёки ташкилотлар тўғрисида ижобий образ яратиш мақсадида психологиядан омилкорона фойдаланиш мумкин.

Сиёсат борасида психологик технологиялардан фойдаланиш амалиёти Ўзбекистонга ҳам кириб келмоқда. Бу иш билан махсус сиёсатшунос-психологлар шуғулланадилар, лекин бундай кадрларни махсус ижтимоий психологик курслар ва тренинглар воситасида мақсадли тайёрлаш истикболли ҳисобланади.

**Ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва ижтимоий психология.** Инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилиш борасида ижтимоий психологик билимлардан фойдаланиш масаласида муайян тажрибага эгамиз дейишимиз мумкин. Чунки юридик психология деган фан тармоғи

пайдо бўлган даврлардан бошлаб, ижтимоий психологик омилларни инobatга олиб, тергов ўтказиш, суд жараёнларини ташкил этиш, гувоҳларни ушбу ишларга жалб этиш анча самарали бўлиб қолди.

Аниқроқ қайд этадиган бўлсак, ушбу фаолият қуйидаги йўналишларни ўз ичига олади:

- 1) бўлғуси юристларни тайёрловчи олий ўқув юртларига киритилган махсус психологик предметлар, биринчи навбатда юридик психология асослари орқали юридик амалиётда шахс ва гуруҳ омилини инobatга олиб, хулосалар чиқаришга ўргатилади;
- 2) бевосита суд жараёнларида инсон психологияси ва унинг у ёки бу гуруҳга тааллуқли эканлиги, гуруҳ таъсирида содир этилган жиноятларга баҳо берилади;
- 3) одамларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантириш жараёнларида психологик воситалардан кенг фойдаланиш;
- 4) жазога маҳкум этилганни қайта тарбиялаш жараёнларида бевосита қамоқхоналарда ва озодликка чиққандан кейинги реабилитация жараёнларида психологик адаптация ва ижобий психологик кўникмалар шакллантириш усулларидан фойдаланилади.

Ўзбекистон шароитида алоҳида долзарблик касб этаётган масала – бу вояга етмаганлар жиноятчилиги профилактикасида психологик билимлардан кенг фойдаланишдир. Бундан ташқари, мабодо шу тоифа ёшлар жиноят содир этганда уларни сўроқ қилиш, ёшининг психологик хусусиятларини инobatга олган ҳолда аниқ, объектив маълумотлар олиш, бевосита тергов жараёнида қонунбузарликка сабаб бўлган ижтимоий психологик омиллар (оила, тенгқурлар жамоаси, референт гуруҳ, маҳалла, мактаб жамоаси кабилар) ролини инobatга олиш кабиларга эътибор берилади. Чунки 2008 йилда Ўзбекистон Республика Олий Мажлиси Қонунчилик Палатаси томонидан қабул қилинган “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисидаги” Қонунга кўра, 18 ёшгача бўлганлар “бола” категориясига киради ва улар жиноят содир этган тақдирда ҳам амалиётда барча ижтимоий психологик омилларнинг назарда тутилиши белгиланган. Бунда биринчи навбатда ўша болани ўраб турган социум, яъни, ижтимоий муҳит – оила, тенгқурлар жамоаси, тарбиячи-педагоглар, ОАВларининг таъсири ўрганилади. Яъни, қонунлар ва уларнинг амалиётда ижросини таъминлашда инсонпарварлик тамойилларини ҳисобга олишда ижтимоий психологиянинг ўзига яраша ўрни мавжуд.

**Ижтимоий психология ва тиббиёт.** Тиббиёт соҳасида психологик билимларни қўллаш амалиёти XIX асрдаёқ бошланган. Хуқуқшуносликда бўлгани каби бу ерда ҳам тиббиётчиларни тайёрлаш жараёнига “Тиббиёт психологияси”нинг киритилганлиги муаммони анча енгиллаштиради. Муҳими шуки, охириги йилларда умуман психологиянинг эмас, айнан ижтимоий психологиянинг ўрни ва ролини тиббиёт амалиётида инobatга олишга қизиқиш ортиб бормокда. Айниқса, психотерапиянинг ривожига туфайли гуруҳий жараёнларга бўлган қизиқишнинг ортиши, “психодрама гуруҳи”, “гештальт гуруҳ”, “Т-гуруҳлар (ижтимоий психологик тренинг гуруҳлари)”, “арт-терапия” каби амалиётнинг ва тушунчаларни ҳаётга дадил кириб келиши ҳар бир муолажада гуруҳ омилини инobatга олиш лозимлигига одамларни, мутахассисларни ишонтирди. Чунки беморларнинг касаллик тарихида ҳам мулоқотда ўзидан қониқмаслик, ёлғизликни афзал кўриш, ўзгаларнинг уни тушунмаётганликлари, ишончсизлик, хавотирланиш ҳиссининг юқорилиги, ўзига бўлган баҳонинг пастлиги, жанжалкашлик, одамлар билан норма мулоқотга кириша олмасликдан нолишлар, ҳафа бўлиш, қуюнчаклик кабилар кўпайиб кетди. Бу ҳолат касалликка қарши самарали курашишда тиббиётчилар билан ижтимоий психологлар ҳамкорлигини тақозо этди.

Айрим тиббиёт муассасарида, айниқса, болалар касалхоналарида фаолият юритаётган психолог биринчи навбатда юқоридаги каби нолишларни олдини олиш, ижтимоий психологиянинг самарали методлари ёрдамида беморни жамиятга қайтариш, кўнглини хотиржам қилиш чораларини кўрадилар. Масалан, касалхонадаги психолог аввало, **ассертив тренинг**ни, яъни, беморда ўзига бўлган ишончни шакллантиришга қаратилган муолажаларни, машғулотларни йўлга қўйиши лозим. Чунки ассертив тренинг “ижтимоий кўрқув”дан шахсни холос этиш, агрессив хулқни коррекция қилиш орқали ўзгаларга нисбатан жохиллик, ёқтирмаслик каби салбий<sup>2</sup> установакаларни бартараф этишга анчагина самара беради.

Ассертив тренингдан сал фарқ қилувчи яна бир ижтимоий психологик муолажа борки, унинг номи “**учрашувлар гуруҳи**” деб юритилади. Бу гуруҳнинг мақсади шуки, ушбу гуруҳга келганлар аввало, ўзларида ишонч ҳосил қилишдан ташқари, ўзгаларга қараб, ўзини қайтадан кашф эта бошлайди, инсондаги иккиланишларга чек қўяди, шахслараро муносабатлар муҳитида ўзини қандай

тутишга ўргатиб, ўзига бўлган баҳонинг яхшиланишига хизмат қилади. Айтиш лозимки, бундай ижтимоий психологик амалиётни тажрибаси бор, ижтимоий психологиядан хабардор бўлган мутахассис ўтказиши мақсадга мувофиқдир.

Бугун тиббиёт ходимлари ҳам ўз изланишларида психологик омилларга тобора кўпроқ эътибор бермоқдаларки, бундай уйғунлик инсон саломатлигини тиклашда ҳам, соғлом турмуш тарзига амал қилишни онгга сингдиришда ҳам катта амалий аҳамият касб этади. Бу борада Ўзбекистонда ҳам талай ижобий ишлар амалга оширилмоқда. Махсус тадқиқотларда психолог олимлар ҳам болалар саломатлигини тиклаш, хомиладор аёлларни хомиладорликка тайёрлаш, туғиш ва фарзанд билан дастлабки мулоқотларга ижтимоий психологик жиҳатдан тайёрлаш масалалари ўрганилмоқда. Айнан шу ва бошқа саломатлик психологиясига оид муаммоларни ечиш – истиқболлидир.

**Ижтимоий психология ва никоҳ-оила муносабатлари.** Оила ва никоҳ масалалари ҳамма вақт ҳам гуманитар фанларни қизиқтириб келган, айниқса, бу соҳанинг ўзига хос ижтимоий-психологик томонлари мавжуд бўлиб, у оилани яхлит бир ижтимоий гуруҳ сифатида талқин қилиб, унда содир бўладиган барча руҳий жараёнларни ўрганади. Бизнинг Республикамизда оила ва никоҳ масалаларига эътибор юксаклигини ҳисобга олиб, кўпчилик тадқиқотчилар ўз илмий изланишларини ана шу муаммоларга бағишлаганлар. Оилага нисбатан илмий қизиқишнинг сабаблари, энг аввало, бу объектнинг “нақдлиги” бўлса, иккинчидан, кейинги йилларда республикада ажралишлар сонини камайтиришга қаратилган мақсадли чора-тадбирлар кўламининг ортиб бораётганлиги, туғилиш ва никоҳлар сонининг ортиб бораётганлиги, нотинч ва “муаммоли” оилаларнинг мавжудлиги, оила институтига ёшлар муносабатининг ўзгараётганлиги ва ҳоказо.

Халқимизда оила муқаддас даргоҳ ҳисобланади. Бу ҳатто давлат даражасида кўрилиб, 1998 йил республикамизда “Оила йили” деб, 2012 йил эса “Мустақкам Оила йили” деб эълон қилиниши бу йўналишларда ишлар самарадорлигини ошириш, оилага психологик ёрдам кўрсатиш, бу борада мавжуд муаммоларнинг аниқ ечимларини топиш ишини жадаллаштиради. Чунки оилашунос олимлар олдига қўйилаётган энг долзарб вазифа – оила ва унинг атрофидаги муаммоларни илмий жиҳатдан

ўрганиш ва нуга яраша амалий чора-тадбирлар режасини тузишга кўмаклашишдир. Иккинчидан, бизнинг жамиятимизда оилага қаратилган чексиз эътибор унинг маънавий негизларини мустаҳкамлашга, шу орқали баркамол авлод тарбиясини такомиллаштиришга хизмат қилади. Дарҳақиқат, мамлакатимиз раҳбари Илмим Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 19 йиллиги муносабати билан ўтказилган тантанали йиғилишда сўзлаган “Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир” маърузаларида таъкидлаганларидек, “Оила олдида турган вазифаларни ҳар томонлама амалга ошириш – авваламбор, моддий, маънавий, бугун ўта долзарб бўлиб бораётган тарбиявий муаммоларни ечиш, оиланинг барча-барча ташвишларини осонлаштириш каби муҳим масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ”<sup>53</sup> дир. Оиланинг юртбошимиз таъкидлаган “ташвишларини осонлаштириш”да жойларда, маҳалла масканлари ҳамда таълим муассасаларида ташкил этиладиган ижтимоий психологик хизматларнинг роли каттадир.

Умуман олганда, бизнинг ҳудудимизда оила-никоҳ муносабатларида муайян ўзгаришлар кузатилмоқдаки, улар бу соҳадаги татбиқий ишларни жадаллаштиришни тақозо этади. Бу борадаги ўзгаришларга:

1. оиланинг жамият олдидаги функцияларининг ўзгариб бориши;
2. оиланинг кичрайиши ва унда туғилишнинг камайиши, мураккаб кўп авлодли таркибдан кам авлодли оилаларга айланаётганлиги;
3. оилавий муносабатлар тизимида эр ва хотин функциялари ва оилавий роллар ҳақидаги ижтимоий тасаввурларнинг ўзгариб бораётганлиги;
4. иқтисодий масалаларни мустақил ҳал этишда оила аъзолари улушининг ўзгариши ва бу ҳолатларнинг оила аъзолари ўртасидаги муносабатларга таъсири, оилавий бизнес ва касаначилик ҳаракатининг тобора ривожланиб бораётганлиги;
5. оилада репродуктив фаолиятнинг, айниқса, аёллардаги репродуктив установакаларнинг ўзгариши ва бошқалар.

<sup>53</sup> Илмим Каримов. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир // Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимда қилинган маъруза – “Халқ сўзи”, 2011 йил 8 декабр.



Юқорида таъкидланган соҳалар Ўзбекистон шароитида шу яқин кунларда ишланиши зарур муаммолар бўлиб, уларнинг ечимига кўра оилани мустаҳкамлаш, оилада болалар тарбияси, аёл ва эркекнинг меҳнатга (ижтимоий фойдали меҳнатга) муносабати юзасидан олимлар ўз фикрларини айтишлари жоиз. Иккинчи томондан, демократия ва эркинлик шароитида йиллар давомида таъқиқланиб келинган кадриятларимиз, биринчи навбатда, диннинг ҳаётга кириб келиши оилавий муносабатларга шундай таъсир кўрсатмоқдаки, кўпчиликда “энди аёл киши анъанавий ўз ўрнини эгаллармикин?” деган тасаввурлар пайдо бўлмоқда. Аммо ҳозирги ривожланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шароитида моддий ишлаб чиқаришни хотин-қизларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов уқтирганларидек, “Хотин-қизлар масаласига муносабатимизни тубдан ўзгартириш тадбирлари ҳақида ўйлаб кўришимиз керак. Биз хотин-қизларнинг ижтимоий-сиёсий ҳуқуқларини, нуфузи ва кадр-қимматини ҳимоя қилишнинг етарли кафолати учун, уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда ва бошқаришда иштирок этиши учун энг қулай шароитларни яратишимиз лозим. Оналар ва болалар соғлиғини, аҳолининг билим ва маданият даражасини сақлаш ҳар томонлама ижтимоий-иқтисодий ва мафкуравий жиҳатдан таъминланиши керак<sup>54</sup>.” Мафкуравий жиҳатдан ҳар бир оила аъзоси онги ва ўзини ўзи англаши жараёнларига психологик таъсирнинг энг таъсирчан воситаларини жорий этиш назарда тутилса, амалий жиҳатдан хотин-қизлар билан ўтказиладиган мақсадли ижтимоий психологик тренинглар, “учрашув гуруҳлари” терапияси салмоқли самара беради.

Ижтимоий психологик тадқиқотлар ва амалиётга жорий этилаётган лойиҳалар одамлар онгидаги оила-никоҳ муносабатларига оид қарама-қаршилиқлар, стереотипли бидъатлар ҳамда гендер соҳасидаги айрим муаммоларнинг олдини олишга ёрдам кўрсатиши лозим. Шаҳарларда ва йирик аҳоли пунктларида “Ёшлар ижтимоий хизмат марказлари” қошида ташкил этилаётган “Ёш оила” шўъбалари, “Кризис марказлари”, “Оила хизмати”, “Оила марказлари”, “Саломатлик марказлари” ишларини такомиллаштириш зарурки, улар бир томондан, оила ва никоҳ борасидаги илмий муаммоларни тадқиқ қилиб, уларни ҳаётга татбиқ этса, иккинчи томондан, ёшларга, ҳали турмуш қурмаганларга, зиддиятли

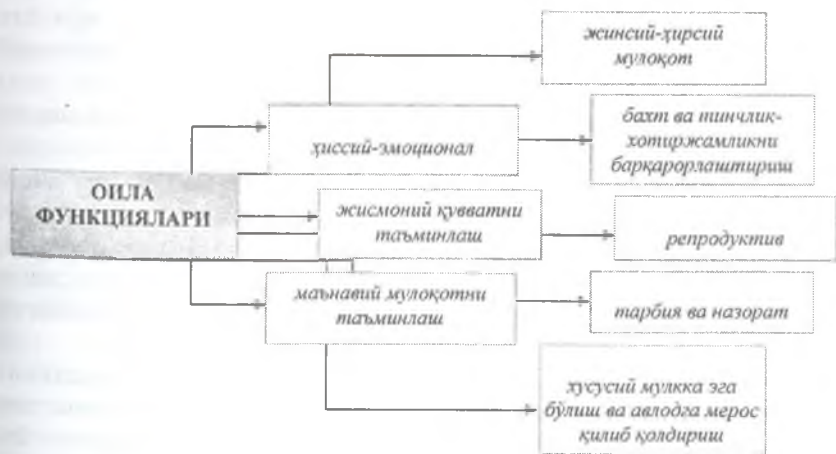
<sup>54</sup> Ислом Каримов. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. -Т.: «Ўзбекистон», 2011 – 207 б.

оилаларга бевосита психологик хизмат кўрсатади.

Оилавий муносабатлар соҳасидаги алоҳида татбиқий тармоқ – бу *ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш*дир. Бу иш бизнинг ўлкамизда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, мустақиллик йилларида оила ва никоҳ юксак кадрият сифатида уни ижтимоий қўллаб-қувватлаш ҳукумат даражасида устувор сиёсатга айлантирилган. Ўсмирлик ва ўспиринлик йилларида шаклланидиган аттракция ходисаси, яъни шахсларнинг бир-бирларига эмоционал боғланишлари – дўстлик, севги ҳисларини тарбиялаш, ана шундай тарбияга шарт-шароитларни яратиш Ўзбекистонда янги ва келажаги порлоқ соҳадир. Шу ишларни амалга оширишда мактаб психологлари, педагоглар, ижтимоий психологлар ҳамкорликда фаолият кўрсатсалар хулосалар ва натижаларни ҳаётга татбиқ этса бўлади.

Амалий психологнинг бу борадаги асосий вазифаси шуки, ижтимоий психологиянинг фаол методларидан омилкорона фойдаланган ҳолда ёшларни оилавий муносабатларга тайёрлаш, оилаларда шахслараро мосликни шакллантириш, оилавий зиддиятлар ечимини топишда одамларга ёрдам бериш, турли тренинглар ўтказиш ва уларнинг самараси орқали инсонларда ишонч ҳиссини таркиб топтиришдир.

Шунингдек, оилаларга кўрсатиладиган ижтимоий-психологик хизмат ҳам, ўз навбатида, оиланинг жамиятда бажарадиган функцияларидан келиб чиқиб белгиланмоғи лозим.



2-расм. Оила функцияларига ижтимоий-психологик ёндашув

### 5.3. Турли муассасаларда ижтимоий-психологик хизматни ташкил этиш тамойиллари

Жамиятимизда ёшлар тарбияси, маънавий-маърифий ишларнинг долзарблигидан келиб чиқадиган яна бир татбиқий ижтимоий психологик йўналиш – бу таълим муассасаларида кўрсатиладиган ижтимоий-психологик хизматдир.

Маълумки, шахснинг ижтимоийлашуви (ёки социализацияси) асосан ўқув фаолияти билан машғул бўлган йилларига тўғри келади. Шунинг учун таълим муассасаси олдида қўйилган асосий вазифалардан бири бола шахсининг камолоти учун барча шароитларни яратиш, унинг индивидуал ва психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбиянинг энг мақбул шаклларини жорий этишдир. Лекин ҳозирги шароитда таълим муассасаси олдида кўплаб муаммолар, ҳал қилинмаган масалалар мавжудки, уларнинг барчаси мактабга ҳар тарафлама ёрдамни тақозо этади. Ўзбекистон Республикаси Президенти *И.А.Каримов*нинг кўрсатмаларига асосан ёшларнинг лаёқатларини илк ёшдан аниқлаш, улар иқтидорини ҳар тарафлама ўстириш вазифалари ўқувчига индивидуал ёндашувнинг зарурлигини, ўқишнинг дифференциал бўлишини талаб қилмоқда, шунга кўра, таълим муассасаси ва жамоатчилик олдида қатор муаммолар қўйилмоқда. Тестлар воситасида билимларни текшириш, олий ўқув юртларига ва таълимнинг барча тармоқларига тест синовлари орқали қабулнинг амалга оширилиши психологик хизмат заруриятини вужудга келтирмоқда. Ижтимоий психология давр талабларидан келиб чиққан ҳолда ўз олдида куйидаги вазифаларни қўяди:

а) ёшлар тарбиясида ижтимоий-психологик муаммоларни англаш;

б) уларни илмий жиҳатдан таҳлил қилиш ва татбиқий хулосалар чиқариш;

в) мавжуд зиддиятларнинг олдини олиш йўллари кидириш, йўл-йўриқлар тавсия қилиш кабилар. Бунда таълим муассасаси психологининг роли катта бўлиб, у куйидаги ижтимоий-психологик вазифаларни бажаришга ўз фаолиятини йўналтириши керак:

1. Таълим муассасасида ташкил этилган психологик хизматнинг самарали йўллари кидириш, шарт-шароитлар ва муҳитни ҳар томонлама, тўлиқ ўрганиб чиқишни ҳар бир ўқувчининг ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда индивидуал ва гуруҳий

ишлаш услубларини аниқлаш лозим.

2. Таълим муассасаси психологи ўқувчи-ёшлар ҳамда талабалар ўртасида учраб турадиган психик ривожланишдан айрим салбий ҳолатларни тўлиқ ўрганиши, уларни келтириб чиқарувчи омиллар ва ижтимоий-психологик шарт-шароитларни таҳлил қилиши лозим.

3. Таълим муассасаси психологи турли ёшдаги ўқувчиларнинг қобилиятлари, йўналиши, лаёқатлари ва касбий қизиқишларига доир аниқ илмий таҳлиллар, тест натижалари асосида тузилган маълумотлар банкига эга бўлиши керак. Бу маълумотларга асосланиб, психолог уларга алоҳида-алоҳида ёндашиш, айримларга қўшимча дарслар ташкил этиш, таълим муассасаси, оила ва жамоатчилик ҳамкорлигида қобилиятларини ўстириш билан боғлиқ аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқиши лозим.

4. Таълим муассасаси психологи гуруҳлардаги руҳий ҳолатларни, ўзаро муносабатлар билан боғлиқ бўлган психологик муҳитни аниқлаши, расмий ва норасмий лидерлар ўртасидаги муносабатларни чуқур ўрганиши, таълим муассасаси маъмурияти ва тарбиявий ишлар бўйича мутассаддиларга зарур йўл-йўриқлар тавсия қилиши жоиз. Бундан ташқари, таълим муассасаси психологи турли можаролар, зиддиятлар, тартиббузарликларнинг олдини олиш, уларнинг психологик илдизини ўрганиш чоратадбирлари бўйича маслаҳатлар ташкил этиши шарт. Бундай психологик маслаҳатлар ота-оналар ва педагоглар жамоаси учун алоҳида ташкил қилинади.

5. Амалий психолог фаолиятининг яна бир томони турли масалалар бўйича ўқитувчи-педагоглар жамоасига психологик ёрдам беришдир. Бунда у жамоадаги соғлом муҳитнинг асоси бўлмиш ўзаро муносабатларни яхшилашга қаратилган ижтимоий-психологик тренинг машғулотларидан самарали ва ўз вақтида муттасил фойдаланиши, узлуксиз равишда диагностик синовлар ўтказиб туриши, педагогнинг касбий маҳоратини ва нутқ қобилиятини оширишда ижтимоий психологиянинг барча фаол тайёргарлик усулларидан фойдаланиши ва шу орқали педагог-мураббийнинг ижтимоий-психологик билимдонлигини ошириши зарур.

Юқоридаги вазифалардан келиб чиққан ҳолда, таълим муассасаси психологи ўз фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаши мумкин. Улар диагностик ва тузатиш ишлари, психопрофилактик ишлар, психологик консультациялар, педагог-

Ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчи-талабаларнинг психологик саводхонлигини кўтариш; психология методларини аниқ шароитларга мослаштириш, улардан самарали фойдаланиш, тўпланган илмий маълумотларни изчил тарзда таҳлил қилиб бориш; тестлар тузиш, уларнинг сезгирлигини илмий асослаш ва ҳар бир ўқувчи қобилиятининг қолаверса, ўқитувчилар билимдонлигини тестлар ёрдамида мунтазам текшириш, илмий хулосалар ва кўрсатмалар тайёрлаш кабилардан иборатдир.

Республикада таълим муассасида психологик хизмат кўрсатиш ишларини такомиллаштириш ўқувчиларни жамият олдида турган улкан ва улугвор ишларга тайёрлашда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшади ва Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуннинг бандларини муваффақиятли амалга ошириш ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”ни ҳаётга жорий этишда ўз ўрнини топади .

Психология фани олдида қўйилган талабларни қондириш учун мамлакатимизда кенг кўламда илмий-тадқиқот ишларини ривожлантириш, уларнинг натижаларини дадил амалиётга татбиқ қилиш, амалиёт билан назария ўртасидаги узвий боғлиқликни ҳаётда қарор топтириш муҳим аҳамият касб этади.

Бугун Ўзбекистоннинг деярли барча ўрта таълим мактаблари ва касб-хунар коллежлари психолог кадрлар билан таъминланган. Уларнинг таълим муассасаси доирасида бажарадиган ишлари жуда кўп. Шунга қарамай, уларнинг энг долзарб вазифаларидан бири доимо талаба-ёшлар ва ўқувчиларнинг оиласи, у яшаб, истиқомат қилаётган маҳалласи билан амалий алоқаларни ўрнатишдир. Чунки психолог ўсиб келаётган авлоднинг мактабдан ташқари вақти нималар билан банд бўлишини билмаса, у билан аниқ мақсадли психокоррекцион ва ривожлантирувчи тадбирларни амалга ошира олмайди. Таълим муассасасига психологик ёрдамнинг тўғри йўлга қўйилиши “Оила – маҳалла – таълим муассасаси ҳамкорлиги” концепциясининг самарали амалга ошириши учун муҳим омилдир.

## ХОТИМА ЎРНИДА

Ўзбекистоннинг мустақиллиги шарофати билан жуда кўплаб янги авлод китоблари дунё юзини кўрди. Зеро, эркин фуқаролик жамияти қуриш ғояси юртимизда психология фанларининг, жумладан, ижтимоий психологиянинг ривожланиши учун ҳам қулай шароитлар яратди. Чунки жамиятда рўй бераётган ижтимоий ўзгаришлар, инсон тафаккури ва тасаввурлари оламидаги ривожланишлар қонуниятларини ўрганиш юртимизда таълимни такомиллаштириш, Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг муваффақиятли амалга оширилишига, етук малакали кадрларни тайёрлашга имкон беради. Шу маънода янги ислохотлар даври шароитида шахс ва жамият ўртасидаги мураккаб ўзаро муносабатларнинг табиатини ўрганишга бағишланган ушбу китобни ёзиш жараёнида нақадар кам масалалар ёритилаётгандай туюлди муаллифга. Чунки бундай тарихий ўзгаришлар даврида жамиятда одамлар ўртасидаги мураккаб ўзаро муносабатларнинг табиатига алоқадор ниҳоятда кўп маълумотлар ва манбалар борлигига амин бўлдик. Қолаверса, мустақиллик берган эркинлик, ижод эркинлиги ҳар бир кўрганимиз ва ҳис этганимиз инсон психологиясининг сир-асрорларини батафсил ёзиш, ижтимоий ҳулқнинг серқирра жиҳатларини ўқувчиларга ҳавола этиш истагини туғдирганлигини ҳам яшириш мушкул. Ўйлаймизки, Ўзбекистонда дарслик доирасида кўтарилган асосий масалаларнинг ҳар бирига бағишланган фундаментал, монографик ва татбиқий изланишлар бўлади ва уларда илмий асосланган таҳлиллар синчков китобхонлар эътиборига ҳавола этилади.

## ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Каримов И.А.* Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
2. *Каримов И.А.* Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т.: «Ўзбекистон», 2000.
3. *Каримов И.А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмади. – Т.: «Ўзбекистон», 2005. – 160 б.
4. *Каримов Ислом Абдуғаниевич.* Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида / И.А. Каримов. – Т.: «Ўзбекистон», 2011 – 440 б.
5. *Ислом Абдуғаниевич Каримов.* Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир // Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимда қилинган маъруза – “Халқ сўзи”, 2011 йил 8 декабрь.
6. *Андреева Г.М.* Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений / Г.М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: «Аспект Пресс», 2003. – 364 с.
7. *Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А.* Зарубежная социальная психология XX столетия. – М.: «Аспект Пресс», 2002.
8. *Аронсон Э., Пратканис Э.* Эпоха пропаганды: механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 384 с.
9. *Артур Ребер.* Большой толковый психологический словарь.- А-О – М., 2003.
10. *Базаров Т.Ю.* Управление персоналом. – М.: ЮНИТИ, 2002.
11. *Батаршиев А.В.* Психодиагностика в управлении: Практическое руководство: Учебно-практич. пособие. – М.: Дело, 2005. – 496 с.
12. *Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А.* Социальная психология личности – М.: «Аспект Пресс», 2001.
13. *Бендас Т.В.* Гендерная психология: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.
14. *Битянова М.Р.* Социальная психология. Учебное пособие.- 2-изд. – СПб.: Питер, 2008 – 368 с.
15. *Богомолова Н.Н., Стефаненко Т.Г.* Контент-анализ. – М.: МГУ, 1992.
16. *Бодалев А.А.* Восприятие и понимание человека человеком. – М.: 1982.

17. *Бодаев А.А.* Психология общения. – М., Воронеж, 1996 – С. 10-98.
18. *Бодаев А.А.* Личность и общение. – М.: 2003.
19. *Галкина Т.П.* Социология управления: От группы к команде. – М.: 2003.
20. *Джуэлл Л.* Индустриально-организационная психология. Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2001 – 720 с.
21. *Дейл Карнеги.* Ўз-узига ишонч ҳосил қилиш ва омма олдида сузлаш санъати. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2010 – 224 б.
22. *Донцов А.И.* Психология коллектива. – М.: МГУ, 1984.
23. *Донцов А.И., Емельянова Т.П.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии. – М.: МГУ, 1987.
24. *Емельянов Ю.Н.* Активное социально-психологическое обучение. – Л.: ЛГУ, 1985.
25. *Еникеев М.И.* Общая и социальная психология. – М.: 2002.
26. *Каменская Е.Н.* Психология и этика делового общения: Конспект лекций. – Ростов н/Дону: 2004
27. *Каменская Е.Н.* Социальная психология: Конспект лекций: Учебное пособие / Е.Н. Каменская. Изд. 2-е. – Ростов н/Дону: «Феникс», 2006. – 192с.
28. *Каримова В.М.* Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт: Университетлар ва педагогика институтлари учун ўқув қўлланма. – Т.: “Университет”, 1999. – 96 б.
29. *Каримова В.М.* Психология. Ўқув қўлланма. – Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, “ЎАЖБНТ” маркази, 2002. – 205 б.
30. *Каримова В.* Оилада ёшларни гендер муносабатларга тайёрлаш муаммолари // “Ёшлар муаммолари ва уларнинг ечими: ҳолат ва истиқбол” мавзусидаги Респ. илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2002 – Б. 30-33
31. *Каримова В., Бердиев Г.* Муроса қилиш одоби ёки конфликтларни бартараф этиш мумкинми? – Т.: 2003. – 44 б.
32. *Каримова В.М.* Саломатлик психологияси ёхуд саломат бўлиш учун руҳиятни бошқариш сирлари. – Т.: «Янги аср авлоди», 2005. – 72 б.
33. *Каримова В.М.* Оилавий ҳаёт психологияси: Ўқув қўлланма. – Т.: 2006. – 142 б.



34. *Каримова В., Хайитов О., Умарова Н.* Бошқарув соҳасидаги профессионал компетенция асослари: Монография./ Проф. В.М. Каримова тахрири остида.- Т.: ТДИУ "Талаба", 2007- 128 б.
35. *Каримова Л.И.* Культура и реклама: традиции и современность. Монография. – Т.: 2006. – 128 с.
36. *Каримова Л.И.* Социальная психология и реклама: Учебное пособие для вузов / Под ред. В.М. Каримовой. – Т.: Центр по подготовке к изданию учебной литературы, 2004. – 120 с.
37. *Каримова Л.И.* Рекламанинг миллий-худудий хусусиятлари ва инсон онгига таъсир кўрсатиш қонуниятлари // Иқтисод ва таълим журнали. – 2002. – 3-сон. – Б. 56-60.
38. *Квинн В.* Прикладная психология / пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000.
39. *Кон И.С.* Ребенок и общество. – М.: «Наука», 1988.
40. *Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М.* Психология малой группы. – М.: 1991.
41. *Крысько В.Г.* Социальная психология. Завтра экзамен. – СПб.: Питер, 2005. – 221 с.
42. *Куницына В.Н., Казаринова Н.В., Погольша В.М.* Межличностное общение. – СПб.: Питер, 2001.
43. Курс практической психологии, или как научиться работать и добиваться успеха: Учебное пособие. – Ижевск: 1996. – 448 с.
44. *Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях / Пер. с англ. – СПб.: Соц.-псих. Центр, 1996.
45. *Лебон Г.* Психология народов и масс. – СПб.: 1986.
46. Лекции по методике конкретных социальных исследований / Под ред. Г.М. Андреевой. – М.: МГУ, 1972.
47. *Леонтьев А.Н.* Избранные психологические произведения: в 2-х томах. Т.1. – М.: «Наука», 1983
48. *Ломов Д.Ф.* Общение и социальная регуляция поведения // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М., 1976
49. *Майерс Д.* Социальная психология.–7-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 794 с.
50. *Майерс Д.* Социальная психология. Интенсивный курс. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 512 с.
51. *Маслоу А.* Самоактуализация// Психология личности. Тексты. - М., 1982

52. Мескон М.Х. и др. Власть, влияние, лидер. // Социальная психология. Хрестоматия. – М., 1999 – С. 28- 308
53. Мясичев В.Н. Структура личности и отношения человека к действительности // Доклады на совещении по вопросам психологии личности.- Изд-во АПН РСФСР.-М., 1956 – С. 10-14
54. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: ДЖҚА “Раҳбар” маркази; “YUNAKS-PRINT” МЧЖ, 2006. – 230 б.
55. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар – Т.: «Янги аср авлоди», 2000.
56. Немов Р.С., Алтунина И.Р. Социальная психология. Краткий курс.- СПб: Питер, 2009 – 208 с.
57. Образцов П.И. Методы и методология психолого-педагогического исследования. – СПб.: 2004.
58. Организационно-экономическая психология: Хрестоматия / Сост. К.В.Сельчонок. – Мн.: Харвест, 2004. – 432 с.
59. Парыгин Б.Д. Социальная психология. – СПб.: Питер, 1999
60. Парыгин Б.Д. Анатомия общения. – СПб, 1999 – С. 28-104
61. Платонов К.К. Личность как объект социальной психологии // Методологические проблемы социальной психологии ..., 1975 – С. 72-89
62. Платонов Ю.П. Социальная психология поведения: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
63. Почепут Л.Г., Чикер В.А. Организационная социальная психология: Учебное пособие. – СПб.: 2000.
64. Почепцов Г. Психологические войны. – М.: “Рефл-бук”, “Ваклер”, 2000. – 528 с.
65. Почепцов Г.Г. Пропаганда и контрпропаганда. – М.: Центр, 2004. – 256 с.
66. Практикум по гендерной психологии / Под ред. И.С. Клециной. – СПб.: Питер, 2003. – 479 с.
67. Психология семейных отношений: конспект лекций / сост. С.А.Векилова. – М.: АСТ; СПб.: Сова, 2005. – 127 с.
68. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти. В 2 томах. – Самара, 1999.
69. Саифназарова Ф. Келажак тўғрисида ғамхўрлик // Демократ-лаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2007 -3-сон, 19-20 б.
70. Салаева М. Ўзбек оилаларида ота-она ва фарзандлар ўзаро муносабатларининг ижтимоий-психологик хусусиятлари: пси-

- хол.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс.автореф. – Т., 2005 – 18 б.
71. *Серова Л.Г.* Тесты для отбора персонала / Серия “Психологический практикум”. – Ростов н/Дону: “Феникс”, 2004. – 256 с.
72. *Скрипкина Т.П.* Психология доверия. – М.: «ACADEMIA», 2000.
73. Социальная психология / Под ред. *А.Л. Журавлева.* – М.: 2002.
74. Социология семьи: Учебник / Под ред. *А.И. Антонова.* – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 640 с.
75. *Стефаненко Т.Г., Шлягина Е.И., Ениколопов С.Н.* Методы этнопсихологического исследования. – М.: МГУ, 1993.
76. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология. – М.: Академический проект, 1999.
77. *Сухов А.Н.* Социальная психология безопасности. – М.: 2002.
78. *Тернер Дж.* Социальное влияние. – СПб.: Питер, 2003. – 256 с.
79. Тренинг лидерства. – М.: Ось-89, 2005. – 144 с.
80. *Узнадзе Д.Н.* Психологические исследования. – М., 1966
81. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». – М., 1925
82. *Харрис Р.* Психология массовых коммуникаций. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 448 с.
83. *Хорни К.* Женская психология. – СПб, 1993 – С.270-272
84. *Хьюстон М., Штребе В., Стефенсон Дж.* Перспективы социальной психологии / Пер. с англ. – М.: «ЭКСМО», 2001.
85. *Шибутани Т.* Социальная психология. – Ростов н/Д, 1999.
86. *Шихарев П.Н.* Современная социальная психология. – М.: 1999.
87. *Шоумаров Ш.Б., Шоумаров Ф.Б.* Мухаббат ва оилавий ҳаёт. – Т.: «Ибн Сино» нашриёти, 1990. – 92 б.
88. *Шосторм Э.* Анти-Карнеги или человек-манипулятор. – М., 1992
89. *Ядов В.А.* О диспозиционной регуляции социального поведения // Методологические проблемы социальной психологии. – М.: 1975.
90. *Якубов Ю.А.* О рассогласованности ролевого поведения супругов как фактор дестабилизации брака // Тезисы докладов к 6-му Всесоюзному Съезду Общества психологов. – М., 1983 – С. 923-924
91. *Янкина И.А.* Диагностика социальных ресурсов организации: Учебное пособие по курсам “Теория организации”, “Организационное поведение”. – Таганрог: 2002.
92. *Ҳаёт китоби: Ёшлар учун энциклопедик кўлланма.* – Т.: «Sharq», 2011 – 272 бет.

## МУНДАРИЖА

Кириш сўзи ўрнида .....	4
<b>1-боб. Ижтимоий психология фан сифатида</b>	
1.1. <i>Ижтимоий психология фанининг предмети ва вазифалари</i> .....	7
1.2. <i>Ижтимоий психологиянинг предметида оид ёндашувлар</i> .....	12
<b>2-боб. Ижтимоий-психологик қарашларнинг ривожланиш тарихи</b>	
2.1. <i>Ижтимоий психологияга оид дастлабки тасаввурлар</i> .....	18
2.2. <i>Ижтимоий-психологик билимларнинг уч назарий манбаси тўғрисида</i> .....	22
2.3. <i>Ижтимоий психологиянинг экспериментал фан сифатида ривожланиши</i> .....	27
2.4. <i>Ижтимоий психологиянинг Россияда ривожланиши</i> .....	30
2.5. <i>Ўзбекистонда ижтимоий-психологик тадқиқотларнинг ўрни ва истиқболлари</i> .....	31
<b>3-боб. Ижтимоий психологиянинг методлари</b>	
3.1. <i>Асосий методларнинг қисқача тавсифи</i> .....	39
3.2. <i>Этнопсихологик тадқиқотларда ишлатиладиган методлар ва уларга қўйиладиган методологик талаблар</i> .....	45
<b>4-боб. Ижтимоий психологияда ўрганадиган асосий масалалар</b>	
4.1. <i>Мулоқот ва шахслараро муносабатлар психологияси</i> .....	51
4.1.1. <i>Жамият ҳаётида мулоқотнинг тутган ўрни. Мулоқот шакллари ва бошқичлари</i> .....	51
4.1.2. <i>Мулоқотнинг коммуникатив томони</i> .....	54
4.1.3. <i>Мулоқот – интерактив ҳамкорлик сифатида</i> .....	56
4.1.4. <i>Мулоқот – шахслараро бир-бирини идрок қилиш эканлиги</i> .....	59
4.1.5. <i>Ижтимоий психологик тренинг ва мулоқотни самарали ташкил этиш масаласи</i> .....	63
4.2. <i>Мулоқот ва шахслараро зиддиятлар</i> .....	66
4.2.1. <i>Низолар психологияси ва унинг келиб чиқиши</i> .....	66
4.2.2. <i>Низоларни бартараф этиш усуллари</i> .....	70

4.3	<i>Гуруҳлар ижтимоий психологияси</i> .....	75
4.3.1.	Катта ижтимоий гуруҳлар психологияси .....	75
4.3.2.	Кичик гуруҳлар психологияси .....	78
4.3.3.	Кичик гуруҳларнинг классификацияси .....	80
4.3.4.	Кичик гуруҳлардаги динамик жараёнлар .....	81
4.3.5.	Этник гуруҳлар психологияси .....	83
4.4.	<i>Ижтимоий психология ва шахс</i> .....	87
4.4.1.	Ижтимоий психологияда шахс муаммоси. Шахснинг ижтимоий-психологик тизими. Шахсни тарбияловчи макро ва микро муҳит тушунчаси .....	91
4.4.2.	Шахснинг ижтимоий-психологик типологияси .....	93
4.4.3.	Шахс томонидан ижтимоий таъсирларнинг англанishi .....	95
4.4.4.	Шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеи. Ижтимоий нормалар, санкциялар ва шахс .....	97
4.4.5.	Шахснинг ижтимоийлашуви. ....	100
4.4.6.	Оилавий ижтимоийлашув ва унинг ўзига хослиги. Ёш оила ва унинг эҳтиёжлари.....	103
4.4.7.	Шахснинг ижтимоий установакалари .....	112
4.5.	<i>Бошқариш психологияси асослари</i> .....	116
4.5.1.	Психологияда бошқариш муаммоси .....	116
4.5.2.	Гуруҳларда раҳбарлик ва лидерлик.....	118
4.5.3.	Суперлидерлик феномени .....	122
4.5.4.	Раҳбарлик сифатлари .....	125
4.6.	<i>Ижтимоий психология ва ҳавфсизлик муаммолари..</i>	129
4.6.1.	Ахборот ҳавфсизлиги: моҳияти ва шахсни ижтимоий психологик ҳимоя қилиш муаммолари .....	129
4.6.2.	Информацион-психологик ҳавфсизлик .....	133
4.6.3.	Шахснинг ўз-ўзини ҳимоя қилиш воситалари .....	135
4.6.4.	Турли информацион-психологик вазиятларда шахснинг ижтимоий ҳулқи .....	138
<b>5-боб.</b>	<b>Ижтимоий психологиянинг амалий-тадқиқий соҳалари</b>	
5.1.	<i>Амалий ижтимоий психология ва амалиётчи психолог шахси</i> .....	143
5.2.	<i>Ижтимоий психология ва амалиёт</i> .....	145
5.3.	<i>Турли муассасаларда ижтимоий-психологик хизматни ташкил этиш тамойиллари</i> .....	156
	<b>Хотима ўрнида</b> .....	159
	<b>Фойдаланилган адабиётлар</b> .....	160

## ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение .....	4
<b>Глава 1. Социальная психология как наука</b>	
1.1. Предмет и задачи социальной психологии .....	7
1.2. Подходы к определению предмета социальной психологии .....	12
<b>Глава 2. История развития социально-психологических воззрений</b>	
2.1. Истоки социально-психологических воззрений и их проявления .....	18
2.2. Три теоретических источника социально-психологических знаний .....	22
2.3. Становление социальной психологии как экспериментальной науки .....	27
2.4. Развитие социальной психологии в России .....	30
2.5. Место и перспектива развития социально-психологических исследований в Узбекистане .....	31
<b>Глава 3. Методы социальной психологии</b>	
3.1. Краткая характеристика основных методов .....	39
3.2. Методы применяемые в этнопсихологических исследованиях .....	45
<b>Глава 4. Основные проблемы социальной психологии</b>	
4.1. Психология общения и межличностных отношений .....	51
4.1.1. Роль общения в жизни общества .....	51
4.1.2. Коммуникативный аспект общения .....	54
4.1.3. Общение как интерактивное сотрудничество .....	56
4.1.4. Общение как межличностное восприятие .....	59
4.1.5. Социально-психологический тренинг и вопросы организации эффективного общения .....	63
4.2. Общение и межличностные конфликты .....	66
4.2.1. Психология конфликтов и их возникновение .....	66
4.2.2. Способы предотвращения конфликтов .....	70
4.3. Социальная психология групп .....	75
4.3.1. Психология больших социальных групп .....	75
4.3.2. Психология малых групп .....	78
4.3.3. Классификация малых групп .....	80
4.3.4. Динамические процессы в малых группах .....	81

4.3.5.	Психология этнических групп .....	83
4.4.	<i>Личность в социальной психологии</i> .....	87
4.4.1.	Проблема личности в социальной психологии .....	91
4.4.2.	Социально-психологическая типология личности ..	93
4.4.3.	Осознание личностью социальных воздействий ....	95
4.4.4.	Социальный статус личности в обществе .....	97
4.4.5.	Социализация личности. Условия социальной и экономической социализации.....	100
4.4.6.	Особенности семейной социализации .....	103
	Проблемы молодой семьи.....	103
4.4.7.	Социальные установки личности .....	112
4.5.	<i>Основы психологии управления</i> .....	116
4.5.1.	Проблема управления в психологии .....	116
4.5.2.	Лидерство и руководство в группах. Понятие о стилях лидерства. Социально-психологические ус- ловия партисипативного управления.....	118
4.5.3.	Феномен суперлидерства .....	122
4.5.4.	Качества лидера.....	125
4.6.	<i>Социальная психология и безопасность личности</i> ..	129
4.6.1.	Информационная безопасность: сущность и проб- лема защиты личности .....	129
4.6.2.	Информационно-психологическая безопасность ....	133
4.6.3.	Способы самозащиты личности от информацион- ных угроз в условиях глобализации .....	135
4.6.4.	Социальное поведение личности в различных ин- формационно-психологических ситуациях .....	138
<b>Глава 5. Прикладные аспекты социальной психологии</b>		
5.1.	Прикладная социальная психология и личность практического психолога .....	143
5.2.	Социальная психология и практика .....	145
5.3.	Принципы организации социально – психологи- ческой службы в различных учреждениях .....	156
	<b>Вместо заключения</b> .....	159
	<b>Список использованной литературы</b> .....	160

## TABLE OF CONTENTS

<b>Introduction</b> .....	4
<b>Chapter 1. Social psychology as a science</b>	
1.1. <i>Subject and problems of social psychology</i> .....	7
1.2. <i>Approaches to definition of a subject of social psychology</i> .....	12
<b>Chapter 2. History of development of socially-psychological views</b>	
2.1. <i>Sources of socially-psychological views and their displays</i> .....	18
2.2. <i>Three theoretical sources of socially-psychological knowledge</i> .....	22
2.3. <i>Becoming of social psychology as experimental science</i> .....	27
2.4. <i>Development of social psychology in Russia</i> .....	30
2.5. <i>Role and prospect of socially-psychological researches' development in Uzbekistan</i> .....	31
<b>Chapter 3. Methods of social psychology</b>	
3.1. <i>The brief characteristic of the basic methods</i> .....	39
3.2. <i>Methods applied in ethno psychological researches</i> ...	45
<b>Chapter 4. The basic problems of social psychology</b>	
4.1. <i>Psychology of dialogue and interpersonal attitudes</i> .....	51
4.1.1. <i>Role of dialogue and life of a society</i> .....	51
4.1.2. <i>Communicative aspect of dialogue</i> .....	54
4.1.3. <i>Dialogue as interactive cooperation</i> .....	56
4.1.4. <i>Dialogue as an interpersonal perception</i> .....	59
4.2. <i>Dialogue and interpersonal conflicts</i> .....	66
4.2.1. <i>Psychology of conflicts and their occurrence</i> .....	66
4.2.2. <i>Ways of prevention of conflicts</i> .....	70
4.3. <i>Social psychology of groups</i> .....	75
4.3.1. <i>Psychology of big social groups</i> .....	75
4.3.2. <i>Psychology of small groups</i> .....	78
4.3.3. <i>Classification of small groups</i> .....	80
4.3.4. <i>Dynamic processes in small groups</i> .....	81
4.3.5. <i>Psychology of ethnic groups</i> .....	83
4.4. <i>The person in social psychology</i> .....	87
4.4.1. <i>Problem of the person in social psychology</i> .....	91
4.4.2. <i>Socially-psychological typology of the person</i> .....	93
4.4.3. <i>Comprehension by the person of social influences</i> .....	95



4.4.4.	The social status of the person in a society .....	97
4.4.5.	Socialization of the person .....	100
4.4.6.	Features of family socialization .....	103
4.4.7.	Social installations of the person .....	112
4.5.	<i>Bases of psychology of management</i> .....	116
4.5.1.	Problem of management in psychology .....	118
4.5.2.	Leadership and management in groups. Concept about styles of leadership.....	122
4.5.4.	Phenomenon of super leadership .....	125
4.5.5.	Qualities of leadership .....	125
4.6.	<i>Social psychology and safety of the person</i> .....	129
4.6.1.	Information safety: essence and a problem of protection of the person .....	129
4.6.2.	Information-psychological safety .....	133
4.6.3.	Ways of self-defense of the person from information threats .....	135
4.6.4.	Social behavior of the person in various information-psychological situations .....	138
	<b>Chapter 5. Applied aspects of social psychology</b>	
5.1.	<i>Applied social psychology and the person of an expert</i> .....	143
5.2.	<i>Applied aspects of practical social psychology</i> .....	145
5.3.	<i>Socially - the psychological help to school and other educational establishments</i> .....	156
	<b>Instead of the conclusion</b> .....	159
	<b>The list of the used literature</b> .....	160

**В.М.КАРИМОВА**

# **ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИЯ**

**Тошкент – «Fan va texnologiya» – 2012**

Муҳаррир: Ш.Кушербаева  
Тех. муҳаррир: М. Холмухаммедов  
Мусаввир: Ҳ.Фуломов  
Мусаҳҳиҳа: М.Ҳайитова  
Компьютерда  
саҳифаловчи: Н.Хасанова

**Нашр.лиц. АIN№149, 14.08.09. Босишга рухсат этилди 29.10.2012 йил.**

**Бичими 60x84 1/16. «Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.**

**Шартли босма табағи 11,00. Нашр босма табағи 10,75.**

**Тиражи 1000. Буюртма № 97.**